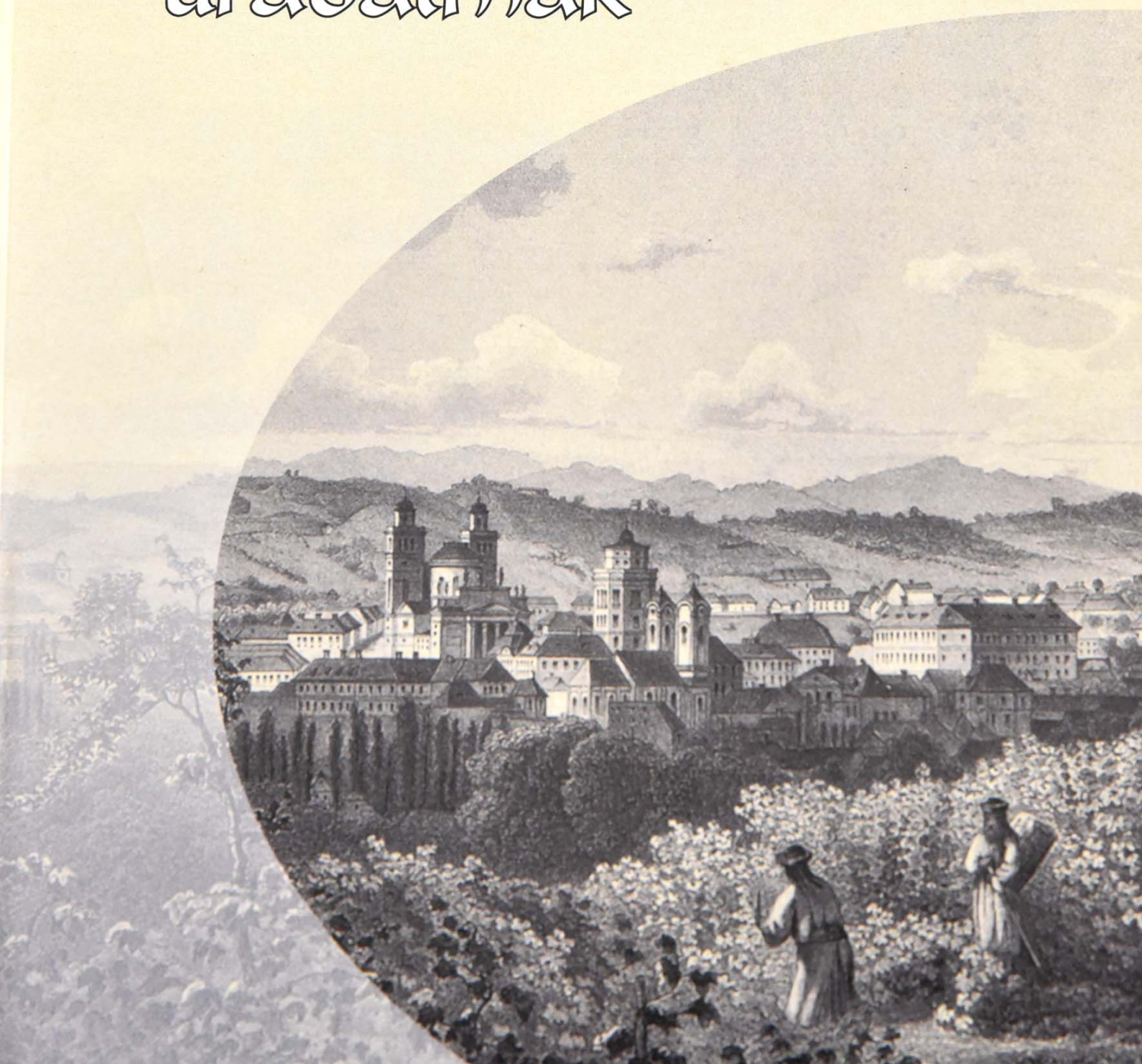

Dominium II.

Egyházi és világi uradalmak

Egyházi és világi uradalmak

Unicus Műhely • 2016

Szerkesztette: DR. SZIRÁCSIK ÉVA
Lektorálta: DR. KAPOSI ZOLTÁN DSc.
Olvasószerkesztő: SZABÓNÉ TŐZSÉR ANETT
A rezüméket fordította: TÁTRAI EMESE

A könyvet és a borítót tervezte
KEMÉNY ANDRÁS

ISBN 978-615-5084-35-5
ISSN 2498-6216

Minden jog fenntartva

Szerkesztés © Szirácsik Éva, 2016
© Unicus Műhely, 2016

A kiadásért felel
a MÁG Bt. ügyvezetője
1135 Budapest, Tahi u. 98.
Tel.: 70/361-3732
E-mail: unicushely@gmail.com
Honlap: www.unicushely.iwk.hu

Nyomta és kötötte:
Nógrád Print Kft., Salgótarján
Felelős vezető: a nyomda ügyvezetője

TARTALOM

KAPOSI ZOLTÁN: Ajánlás.	7
Foreword	
HORVÁTH ISTVÁN: Uradalmi javak az egri főkaptalan várkonyi birtokán a 19. század első felében	11
<i>The Várkony Estate Properties of the Cathedral Chapter of Eger in the First Half of the 19th Century</i>	
BOROS ZOLTÁN: A Központi Jóságkormány szerepe a bencés rend dualizmus kori gazdálkodásában.	22
<i>The Role of the Central Estate Directorate in the Economic Management Activities of the Benedictine Order in the Age of Dualism</i>	
LUKÁCS GÁBOR – TÓTH ÉVA: Vallás a gazdálkodás gyakorlatában – Nagyváthy János művei alapján	35
<i>Religion in the Practice of Farming Based on the Works of János Nagyváthy</i>	
SZIRÁCSIK ÉVA: A földesúri járadékok egyházi ünnepekhez kötött határnapjai	52
<i>Religious Holidays as Dates for Paying Landlords's Dues</i>	
ILLIK PÉTER: Oszmán, tatár támadások az Urbaria et Conscriptiones összeírásaiban	66
<i>Ottoman and Mongol incursions in the conscriptions of the Urbaria et Conscriptiones</i>	
CZEGLÉDI NOÉMI: Egy gyilkossági per anatómiája. Főbenjáró perek a reformkori úriszék előtt.	77
<i>The Anatomy of a Murder Trial. Capital Cases of Manorial Courts in the Reform Age</i>	
BORSY JUDIT: Uradalmi tisztek hivatali visszaélései Baranyában 1848 előtt ...	97
<i>Cases of Misconduct by Manorial Officials in Baranya County before 1848</i>	
DEMETER ZSÓFIA: „Ártalmas testi nyavalyák.” Orvosok és egészségügy az enyingi Batthyány-uradalomban	114
<i>„Harmful bodily maladies” – Doctors and Medicine at the Enying Estate of the Batthyány Family</i>	
HEGEDŰS ISTVÁN: „bár csak a többiek által is alá lenne írva!” Jogi vita az Andrássyak krasznahorkai családi sírboltja körül (1872-1942).....	124
<i>„...if only the others had also signed it...” Legal Dispute over the Andrássy Family Crypt in Krasna Horka (1872-1942)</i>	

Boros Zoltán, Főapátsági Levéltár, Pannonhalma
 Borsy Judit, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs
 Dr. Czeglédi Noémi, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő
 Dr. Demeter Zsófia, Szent István Múzeum, Székesfehérvár
 Hegedűs István, Eszterházy Károly Főiskola Doktori Iskola, Eger
 Dr. Horváth István, Érseki Levéltár, Eger
 Dr. Illik Péter, Xántus János Középiskola, Budapest
 Dr. Kaposi Zoltán, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
 Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete, Pécs
 Dr. Lukács Gábor, Pannon Egyetem Georgikon Kar Gazdasági és Társadalomtu-
 dományi Tanszék, Keszthely
 Dr. Szirácsik Éva, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest
 Tóth Éva, Pannon Egyetem Georgikon Kar Gazdasági és Társadalomtudományi
 Tanszék, Keszthely

AJÁNLÁS

A történeti Magyarország hajdani uradalmi iránt érdeklődők igencsak kellemes helyzetben vannak az utóbbi évtizedben, hiszen egyre-másra jelennek meg tanulmánykötetek, önmagában publikált elemzések, avagy éppen PhD-disszertációk. E gazdag termés újabb darabja a Szirácsik Éva szerkesztésében készült *Egyházi és világi uradalmak* című kötet is. A munka háttérét a 2014. november 21-én a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán megrendezett 6. Országos Uradalomtörténeti Konferencia előadásai adják. A konferenciát a Dominium Uradalomtörténeti Kutatócsoport és a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára szervezte. A kötet címe már önmagában is jelzi az egyik fő irányultságot, hiszen a korábbi uradalomtörténeti kötetekhez hasonlóan az elemzett esetek között a világi uradalmak mellett most is nagy számban fordulnak elő egyházi birtokok. Ez pedig több szempontból is lényeges. Egyrészt a hazai uradalomtörténetben a világi birtokokhoz képest jóval kisebb figyelem fordult eddig az egyházi uradalmak felé. Másrészt e birtok- és gazdaságtípusról önmagában is kevesebbet tudunk. Harmadrészt pedig az is ismert, hogy az egyházi uradalmak kutatása kicsit nehezebb, mint a világiaké, hiszen azok az intézmények, amelyek az iratanyagot őrzik, sokszor akadályt jelentenek a kutatók számára. Éppen ezért is lehet annak örülni, hogy az uradalomtörténeti sorozatban egyre több egyházi nagybirtok kerül elő, mint vizsgálati téma. Az egyházi uradalmak persze nagyon sokfélék lehetnek: érseki, püspöki, káptalani, székesegyházi, papneveldei, apátsági és más intézményeknek is maradt levéltári forrásanyaga.

A kötet kilenc, nagyjából hasonló terjedelmű tanulmányt tartalmaz. A tanulmányok időintervalluma mintegy 400 évet fog át, de a többség egyértelműen a 19. századdal foglalkozik. A témákat tekintve igen változatosak a tanulmányok, lényegében átfogják a hajdani uradalmak igazgatási, gazdálkodási és igazságszolgáltatási kérdéseit.

Az uradalomtörténetek kapcsán hagyományosan fontos témakör a gazdálkodási sajátosságok bemutatása. Az iparosodás előtti korban minden egyes uradalom működése alapvetően függött a gazdaság- és természetföldrajzi adottságoktól, s nem utolsósorban a birtokok földrajzi elhelyezkedésétől. Jól látszik ez Horváth Istvánnak az egri főkáptalan várkonyi uradalmáról írt munkájában. Ebből kiderül, hogy egy sok kerületből összeálló, de még az egyes kerületek esetében is szórt birtokok gazdálkodása nem sok jót ígért a jövedelemtermelés szempontjából. Az ilyen birtokok esetében nagyon sokáig a hagyományos gazdálkodás megváltoztatására nem is nagyon nyílt lehetőség, hiszen a kisméretű birtoktestek elhelyezkedése és a piaci környezet ezt nem tette lehetővé. Ugyanakkor azon a birtoktesten, ahol a feltételek

jobbak voltak, sor kerülhetett szerény méretű majorság kialakítására, ezzel is növelve a bevételeket. Egészen más modellt mutat a bencés rend dualizmus kori gazdálkodásáról Boros Zoltán írása, hiszen a rend gazdálkodása kétségtelenül a pozitív egyházi példák közé tartozhat: a rend viszonylag gyorsan reagált a külső változásokra, bár úgy tűnik, még így sokkal lassabban, mint egyes világi uradalmak. Definíciós kérdések tárgyalása után érzékletes leírást kapunk arról, hogy a bencések központi jószágkormányása hogyan próbált bekapcsolódni a kor nagy sikertörténete, a hazai cukorgyártás folyamatába, növelve a piacra kerülő cukorrépa-mennyiséget.

A kötet tanulmányai közül több is foglalkozik igazgatási és irányítási kérdésekkel. Szirácsik Éva azt vizsgálja, hogy a hagyományos adóztatási körülmények között az úrbéres járadékok mennyiben kötődtek az egyházi ünnepekhez. Az elemzéséből kiderül, hogy a kötelezettségek egy része kétségtelenül a mezőgazdasági termeléshez, például az aratás utáni időkhöz kapcsolódott, de más esetekben a régi világ két fontos szimbolikus dátuma, vagyis Szent György és Szent Mihály napja kétségtelenül meghatározó volt. Másik ide kapcsolódó tanulmány Borsy Judité, aki Baranya megyei uradalmi esetek kapcsán azt vizsgálta, hogy milyen hivatali visszaéléseket követtek el a nagy- és középbirtokok gazdatisztjei és egyéb uradalomirányítók. Tanulságos írásról van szó, hiszen a magas szintű korrupció léte, az egyéni haszonszerzés törvényeken és szokásokon kívüli formái nem csak mai jelenségek, mindig is jellemezték a hazai gazdálkodási gyakorlatot, még akkor is, ha ez valamiért mélységesen elkerülte történetírásunk figyelmét. A tulajdonosok persze próbálták fékezni az ilyen folyamatokat, de a visszaélések így is gyakoriak voltak. Fontos vonása volt a hazai uradalmi működésnek a földesúri patriarchalizmus is. Demeter Zsófia tanulmányában a herceg Batthyányak mintegy 30 000 holdas enyingi uradalma kapcsán vizsgálta meg az ott kialakított orvosi és egészségügyi gyakorlatot. Az uradalmi orvoslás nagyon sok pénzbe került, ugyanakkor nem oldotta meg a problémákat, főleg a nagy, országos kiterjedésű járványokkal szemben voltak helyben kiszolgáltatottak az uradalom dolgozói. Czeglédi Noémi a főbenjáró bűnöket vette száma, amelyek kapcsán megállapította, hogy a reformkor felé haladva a régi időkre jellemző súlyos ítéletek már egyre kevésbé voltak jellemzők.

A hazai levéltárak digitalizálási munkálatai ma már sokkal alaposabb, kiterjedtebb kutatásokat tesznek lehetővé, mint a korábbi individuális gyakorlat. Erre az új lehetőségekre épül Illik Péter tanulmánya is, amely az oszmán és tatár támadásokra vonatkozó adatokat gyűjtötte össze az U et C gyűjteményét alapul véve. A 16-17. századi adatokat tartalmazó táblázatok, diagramok jó kiindulópontot jelenthetnek további kutatásokhoz.

Fontos szempont több tanulmányban is az ember, az irányító, a tulajdonos személye, gondolkodása. Lukács Gábor és Tóth Éva tanulmánya Nagyváthy János valóságát próbálja meg bemutatni korabeli Nagyváthy és egyéb szövegek alapján.

Mindez azért érdekes, mert Nagyváthy meglehetősen szabad gondolkodó volt a 18-19. század fordulóján, ugyanakkor a szövegek alapján egyértelmű, hogy abban az időben Nagyváthy egyáltalán nem szorítható be egyetlen politikai kategóriába sem. Hegedűs István tanulmánya a gróf Andrássyak családi működésébe pillant be, ahol főleg a krasznahorkai sírbolt létrehozása és hovatartozása, nem utolsósorban anyagi fenntartása kapcsán ismerhetjük meg egy különleges, főúri életvilág belső sajátosságait, nehézségeit, sokszor kicsinyes problémáit, avagy éppen Trianon utáni kérdéseit.

A kilenc tanulmány érdekes bepillantást enged a hazai uradalmak hosszú távú működésébe, ezáltal gyarapítva ismereteinket a nagybirtokok működéséről. A kötet tanulmányai tovább színesíthetik az egyházi és világi uradalmakról alkotott képet. Különösen fontosnak tartom, hogy igazodva a nagy trendekhez, több tanulmány is felhasználta azokat a digitalizálási eredményeket, amelyeket a hazai archívumok létrehoztak. E források felhasználásával horizontálisan is egyre mélyebben lehet vizsgálni a magyar történelem e fontos területét. A kötet felhasználása sokoldalú lehet: történészek, helytörténészek, közgazdászok, egyetemisták, de még átlagos intelligenciájú érdeklődők is minden további nélkül olvashatják.

Pécs, 2015. november 18.

*Prof. Dr. Kaposi Zoltán D.Sc.
PTE KTK*

Preface

Ecclesiastical and lay landed possessions. The title of the volume itself shows a major direction as similarly to previous volumes on demesne history besides lay demesnes again a larger number of the analysed cases focus on ecclesiastical estates. And this is important from several viewpoints. On the one hand, in the Hungarian demesne history so far much less attention has been devoted to ecclesiastical domains than to lay landed properties.

On the other hand, we have less knowledge available about this estate type and economic form. And thirdly, it is also known that research on ecclesiastical demesnes is slightly more difficult than that of secular domains since access for researchers is often hampered by the institutions preserving the records. That is why it is a pleasure to see that in the demesne history series more and more ecclesiastical large estates occur as subjects for research.

Zoltán Kaposi

URADALMI JAVAK AZ EGRI FŐKÁPTALAN
VÁRKONYI BIRTOKÁN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az egri káptalan birtokában lévő 27 település és pusztá az ország keleti felében szétszórta, Pest, Heves, Szabolcs, Zemplén, Hajdú, Abaúj, Gömör és Borsod vármegyékben helyezkedett el.¹ A káptalan 1793-ban a birtokhoz tartozó falvakat és pusztákat elhelyezkedésüknek megfelelően öt kerületbe szervezte, így jött létre az egri, a szentistváni, a poroszlói, a polgári és a várkonyi.² A várkonyi kerülethez öt falu tartozott szétszórta Borsod és Gömör vármegyében: Várkony (Sajóvárkony, ma Ózd része), Csokva (ma Csokvaomány része), Uraj (ma Ózd része), Baraca (ma Barca Szlovákiában) és Galgóc (Sajógalgóc), továbbá az utóbbi határában lévő Hosszúrév pusztá, mely csupán egy vendéglőből és a hozzá tartozó nagyobb kiterjedésű rétből állt.³ A kerület szétagoltsága annak gazdasági irányításán is meglátszott, nem alakult ki olyan többszintű irányítási rendszer, mint a többi kerületben, vagy az egri püspöki birtokon.⁴

Az Egertől mintegy ötven kilométerre elhelyezkedő várkonyi kerület gazdasági irányítása a helyben lakó tisztartó feladata volt. Munkáját a helyi adminisztrátor, egy hajdú és négy mezőőr segítette. A kerületi központtól több mint 20 kilométerre lévő Galgócon egy ispán és egy mezőőr szolgált. Baracán, a központtól kb. harminc kilométerre szintén egy adminisztrátor és egy mezőőr képviselte a földbirtokost, míg Csokván és Husszúréven csupán egy-egy mezőőr szolgált. Az alkalmazottak közül a tisztartó és a galgóczi ispán egy egész, a mezőőrök pedig negyed telket kaptak használatra, de a tisztartói telket pár évvel később már az uradalom használta, sajnos a forrásokból nem derül ki, hogy miért. A személyzet készpénzfizetését és természetbeli juttatását az alábbi táblázatban láthatjuk.⁵

1 A huszonhét községből tizenben a káptalan csak társbirtokos volt, így ez sokszor nehezítette a gazdálkodást.

2 Dóka, 1997. 186–187.

3 <http://archivportal.arcanum.hu/urberi/opt/a130904.htm?v=pdf&q=NEV%3D%28egri%20k%28E1ptalan%29&a=list>

4 Bán, 1999. 259–370.

5 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltár (továbbiakban: MNL-HML) XII-2/c-34 P-1-27. Protocollum Conventionale Honorarium, Salarium 1824.

1. ábra A várkonyi kerület fizetési jegyzéke 1824-ben

	készpénz	bor (akó)	búza (pm)	kétszeres (pm)	árpa (pm)	árpakása (pm)	só (font)	sajt (font)	tűzifa (öl)	teljes fizetés
tisztartó	180	9	8	40	30	1	1	50	16	304,60
galgóczi ispán	50	3	3	10	10	0,5	0,5	25	2	80,60
adminisztrátor	57,30	6	–	24	–	1	–	–	–	81,30
baracai adminisztrátor	115	–	–	–	–	1	–	–	–	115
várkonyi hajdú	35	–	–	24	–	0,5	0,5	25	–	49,50
mezőőr (8)	16,50	–	–	10	–	–	–	–	–	21,50
várkonyi juhász	25	–	–	30	2	1	1	–	–	43,80

A szétszórtan elhelyezkedő kerületben a káptalan nem folytathatott intenzív gazdálkodást, ugyanis egyrészt a természeti adottságok – a hegyes, erdővel borított táj, a patakokat kísérő vizenyős területek – előnytelenek voltak, másrészt pedig a birtokok szétszórtsága sem kedvezett ennek. Ezért az uradalom legfontosabb gazdasági területe maga a központ, Várkony volt, majorsági gazdálkodást csak itt folytatott, a többi helységben az úrbéri szolgáltatásokat a jobbágyság készpénzen váltották meg.

Várkony

Várkony nemcsak adminisztrációs, hanem gazdasági központ is volt, az uradalom itt rendelkezett a legnagyobb bevételi forrással, így jelentősége messze túlmutatott a kerület többi településén. A település és a kerület gazdasági állapotát a 19. század első felében nagyon jól szemlélteti az 1829-ben készített átadási jegyzőkönyv, mely Csiky János korábbi tisztartó és az újonnan kinevezett Ferenczy György között történt.⁶ Ez a jegyzőkönyv tételesen sorolja fel az egyes településeken lévő uradalmi birtokokat, javakat, bevételi forrásokat, épületeket.

A jegyzőkönyv szerint az uradalom a település határában már a 19. század elején kialakította a majorságát, melyhez 520 kila kiterjedésű szántó tartozott. E területet három nyomásra osztották fel, az első nyomás 120 kila kiterjedésű volt. A második nyomás 200 kila nagyságú volt és két részre osztották fel, egy 120 és egy 80 kila kiterjedésű táblára. A harmadik nyomás is 200 kila volt, de ezt nem osztották fel kisebb táblákra. Emellett három nagyobb – egy 40, egy 60 és egy 100 kaszás

6 MNL HML XII-2/C/11-136., XII-2/C/60-30.

– rét is volt az uradalom saját kezelésében. Szintén az uradalom hasznára művelték az 1829-es esztendőben a volt tisztartói birtokot is, melyhez 41,5 kila szántó és 30 kaszás rét tartozott. Az uradalom rendelkezett még több kisebb kiterjedésű földterülettel, így egy 4 kila kiterjedésű lóherés kerttel, továbbá a jobbágyság földjei között három darab, összesen 4 kila kiterjedésű kukoricásnak használt kerttel, és egy 3/4 hold kiterjedésű káposztás kerttel.⁷ Sajnos a rendelkezésünkre álló források a gazdálkodás eredményéről nem tájékoztatnak.

A várkonyi juhászat a kerület átadásakor, 1829-ben nem a legjobb állapotban volt, az jegyzőkönyv beteges állapotúként jellemezte a nyáját. A birkanyáj 459 darab juhból állt és az átlagéletkora alapján öregnek tekinthető volt. Sem darabszám, sem az állapota alapján nem tartozott az uradalom jelentősebb juhnyájai közé. Feltehetőleg azért sem növelte az uradalom a nyáj nagyságát, mert a szomolyai és a bogácsai juhnyájakat is itt teleltették és a nyáron megtermelt takarmányra azoknak is szükségük volt.⁸

Az uradalmi tégláégető elhagyatottan, romladozva állt és csak akkor használták, amikor az uradalomnak téglára volt szüksége. A jegyzőkönyv szerint a korábban kiegészített téglák szétszórtan heverték a tégláégető területén.⁹

A faluban volt egy kovácműhely is, melynek a tulajdonjoga nem volt egyértelmű. A jobbágyság szerint ők építették és ezért nem fizettek az uradalomnak bérleti díjat. Az új tisztartó, Ferenczy György a káptalant kérte, hogy a levéltárban nézzenek utána, hogy van-e valamilyen korábbi szerződés, vagy irat a kovácműhelyről, mert az alapján tisztázni lehetne a tulajdonjogot és a használatáért pénzt kérni. Bár nehezítette a dolgot, hogy több helyben lakó cigány is értett a kovácmesterséghez és a tisztartó szerint ők egy szelet kenyérért is elvégezték a jobbágyság számára szükséges kovácmunkát, így először őket kellett eltiltani ez irányú tevékenységüktől.¹⁰

Az uradalmi malom hármaskor feladatát látott el: egyrészt gabonát őröltek benne, másrészt kendertörő és fűrészmalom is volt. Sajnos ez is elhanyagolt állapotban volt, a bérlők minimális összeget fizettek, 1824-ben csak 45 forintot.¹¹ Pár évvel később, 1838-ban már senki sem bérelte a malmot.¹² Az uradalmi levéltárból eddig csak egy bérleti szerződés került elő 1842-ből, amikor Antal József bérelte ki három évre a malmot évi 315 forint és 36 krajcárért, ami mellett az

7 MNL HML XII-2/C/11-136., XII-2/C/60-30.

8 MNL HML XII-2/C/11. Div. B. Fasc. 2. No. 174., XII-2/C/60-30.

9 MNL HML XII-2/C/61-30. Div. V. Fasc. 2. No. 71.

10 MNL HML XII-2/C/61-31. Div. V. Fasc. 2. No. 71.

11 MNL HML XII-2/C/34. Div. P. Fasc. 1. No. 27.

12 MNL HML XII-2/C/17. Div. C. Fasc. 7. No. 217.

uradalomnak a szerződésben meghatározott mennyiségű gerendát, deszkát és léceket kellett készítenie.¹³

A faluban lévő kocsmá szintén alig hajtott hasznot, több korábbi bérlő nemcsak a bérleti díjjal, de az eladott uradalmi bor árával is tartozott.¹⁴ De pár évtizeddel később a kocsmá már jelentős hasznot hajtott, feltehetően az 1829-ben kinevezett Ferenczy Györgynek köszönhetően. Az ő javaslatára a faluban boltot is létesített az uradalom, amit a sókereskedelemmel és a mészárszékekkel együtt a kocsmabérletéhez kapcsoltak. Így 1841-ben ezek együttes bérleti díjáért már évi 400 ezüst és 12 arany forintot, valamint 125 font faggyút fizetett a bérlő.

Várkonyon az 1830-as évtizedben megindult a szénbányászat, hasonlóan a környékbeli falvakhoz. Bár ez adhatta volna a legnagyobb bevételt az uradalomnak, de ezzel sem volt minden rendben. Várkonyon, Galgócon és Csokván 1834-től Andrassy György és az általa alapított Felső-Magyarországi Kőszénbánya Kutató és Mívelő Első Részvényes Egyesület bérelte a szénbányászati jogot 20 évre, de emellett a helyi cigányok is ásták a szenet a szénkibúvások mentén, amit az uradalom nem akadályozott meg, sőt még minimális bérleti díjat is szedett tőlük. Azonban a bérlő társaság nem törekedett a szerződésben foglaltak teljesítésére: ez alapján az uradalomnak járt volna a szénjövedelem nyolcada, de 1845-ig semmilyen elszámolás és kifizetés nem történt az uradalom javára,¹⁵ ami végül a szerződés közös megegyezéssel történő felbontásához vezetett. A káptalan felszólította Andrassy Györgyöt, hogy számoljon el a bányajövedelemmel, majd utána esetleg tárgyalhatnak az újabb szerződésről. A káptalan alkupozícióját erősítette, hogy a Gömöri Vasgyár Egyesület igazgatója, Czibor János is ki akarta bérelni a káptalani bányaterületeket. Az új cég egy grandiózus tervvel állt elő, nemcsak a bányászatot akarta folytatni, fejleszteni, hanem egy vasolvasztót is akart létesíteni Várkonyon, ahol 3-400 munkást alkalmazott volna. A munkások ellátására kocsmát és mészárszéket is építtetett volna, aminek a haszna a káptalané lett volna, miközben az uradalomnak a költségek csupán tíz százalékát kellett volna állnia. A káptalan ekkor még az új jelentkezőt részesítette előnyben, sőt még az edelényi Coburg herceg tulajdonában lévő bányatársaságot is megkeresték, csak hogy nagyobb legyen a konkurencia Andrassy-nak.¹⁶ A további tárgyalásokról nincs információnk, de a végeredményt ismerjük. A bányászati jogot furcsa módon ismét Andrassy gróf nyerte el, a vesztes társaság pedig a szomszédos településen építette fel vasgyárát, mely a későbbi hí-

res ózdi kohászatnak lett az alapja.¹⁷ Sajnos a kezdeti bányászat eredményéről alig rendelkezünk információval, 1841-ben 12 895, 1844-ben pedig már 14 000 mázsa szenet ástott ki és értékesített a társaság.¹⁸

Feltehetően a gyorsan fejlődő bányászat és kohászat által kiváltott népességnövekedés hatására kezdett az uradalom és Breier Leopold vállalkozó egy szeszgyár építésébe 1845-ben Várkonyon. A tervezett szeszgyárhoz három gazdasági üzem tartozott, egy töményszeszegető, egy serfőzde és egy marhahizlaló.¹⁹ A terv szerint a szeszgyárban az uradalom által termesztett burgonyából és gabonából főzték volna a szeszes italokat. A szeszfőzdében teljes kapacitás mellett évente 4000 köből burgonyából főztek volna 56 000 icce 30 fokos szeszt. A serfőzdében évente 1200 akó sört főztek volna napi egy köből árpából 5 akó sörrel számolva, mely tiszta bevétele napi 40 forint lett volna, ami éves szinten 12–13 000 forint hasznot jelentett. A harmadik üzemág a marhahizlalás volt, mely során évente 50 darab marhát terveztek felhizlalni a két főzde melléktermékét, a kifőzött cefrét felhasználva.

Az első évben, 1845-ben a szeszfőzde és a marhahizlaló felépítése, valamint 20 marha vásárlása valósult meg 18 500 váltóforintból. Azonban a szeszgyárhoz fűzött remények nem valósultak meg. Az 1846-os esztendőben a nyár nagyon csapadékos volt és az elültetett burgonyának csak a kétszeresét tudták begyűjteni, a többi a földben rothadt el, de nem csak a mennyiséggel, hanem a minőségével is gondok voltak, így a szeszfőzdében a burgonyához a tervezett 10% helyett 18% árpát és rozst kellett hozzáadni. De tovább növelte a veszteséget, hogy a gabonatermés is rossz volt.²⁰ Így a teljes költség 3370 forint volt, mely tartalmazta a felhasznált 430 köből burgonya, 70 köből árpa (840 Ft), 8 köből rozs (120 Ft), 21 icce élesztő (42 Ft) és a tüzelésre elhasznált 45 öl fa (112,5 Ft) árát, valamint a főzést felügyelőt tiszt (900 Ft) és a szolgaszemélyzet (200 Ft) fizetését. A szeszfőzés eredménye 4900 icce 30 fokos szesz lett, melynek ekkor az iccenkénti ára 45 krajcár volt. Bár a marhahizlalás eredményesen zárta az első évet, de a várt haszon mégis elmaradt. Egyrészt nagyon sovány marhákat vettek és kezdtek el hizlalni, másrészt a gyár még nem működött teljes kapacitással, így más takarmánnyal kellett kipótolni a rendelkezésre álló kevés cefrét. Ez tovább csökkentette a nyereséget, mert a takarmány is drága volt a rossz terméseredmények miatt. A 20 ökör felhizlalása 2406 forintba

13 MNL HML XII-2/C/61-31. Div. V. Fasc. 2. No.79.

14 MNL HML XII-2/C/61-31. Div. V. Fasc. 2. No.71.

15 MNL HML XII-2/C/61-31. Div. V. Fasc. 2. No.77., XII-2/a 219. kötet. Káptalani gyűlési jegyzőkönyv 1845. 08. 29.

16 MNL HML XII-2/A 219. kötet. Káptalani gyűlési jegyzőkönyv 1845. 10. 21.

17 MNL HML XII-2/A/17. No. 51., Jeney, 1980. 52.

18 MNL HML XII-2/C/61-31. Div. V. Fasc. 2. No.77., XII-2/a 219. kötet. Káptalani gyűlési jegyzőkönyv 1845.08. 29.

19 MNL HML XII-2/A-219. kötet. Káptalani gyűlési jegyzőkönyv 1845. 02. 25.

20 A tervzet szerint tíz köből burgonyához 1 köből árpa és rozs kell, hogy jó minőségű, legalább 30 fokos szeszt főzzenek.

került és 2906 forintért adta el őket az uradalom, így csak 500 forint haszonra tett szert.²¹ Összesen az első év vesztesége 1233,5 forint volt.²²

Sajnos ebből a korszakból nem maradt fenn további forrás a szeszfőzdével kapcsolatban, így annak működését a továbbiakban sajnos nem tudjuk nyomon követni.

Baraca

Baraca Gömör vármegyében, nemcsak Egeről, de a kerületi központtól is távol helyezkedett el. Mindez visszaköszön az uradalom gazdálkodásában és a jobbágyok hozzáállásában is. A 18. század közepén Baracán a káptalan társbirtokosa Pletrich László volt, aki a nyolc és fél káptalani jobbágytelek mellett több mint két és fél telket birtokolt. 1759-ben Pletrich László három évre kibérelte a káptalantól a birtokát évi 200 forintért,²³ de a bérleti viszony néhány év múlva megszűnt. A településen a már említett földbirtokoson kívül nagyszámú telkes nemes is élt.²⁴

1771-ben, az úrbérrendezés idején a káptalani birtok 262 holdra terjedt ki, melyen 16 örökös jobbágycsalád élt, akik közül négyen egész, tizenketten pedig fél telekkel rendelkeztek. A jobbágyok elvileg heted dézsmát adtak minden termésből, de az úrbéri szerződés értelmében ezt és a többi szolgáltatást pénzért megváltották, telkenként 18 forintért. Az úrbérések ebben az időszakban szabadon használhatták az uradalmi erdőt marháik legeltetésére és a sertéseiket is ott makkoltathatták.²⁵

A 19. század elején a káptalani jobbágyok – a hosszú fuvaron és az úrbéri vadászaton kívül – továbbra is megváltották az úrbéri szolgáltatásokat, 1809-től már évi 330 forintért.²⁶ Pápai Ferenc tiszttartó 1811-ben elővette a káptalannak azt a régi tervét, hogy a településen majorságot, de legalább egy 20 köböl kiterjedésű szántót alakítsanak ki, melyet bérbe lehetne adni.²⁷ Pápay azért ekkor állt elő ezzel a tervvel, mert a jobbágyokkal kötött szerződés ebben az évben járt le és így egyszerűbb lett volna őket robotra fogni. A tiszttartó javaslata elnyerte ugyan a káptalan tetszését, de a jobbágyokét nem. A robotot „marháik dögvész általi elpusztulására” hivatkoz-

21 MNL HML XII-2/C/13-273. Div. B. Fasc. 4. No. 273.

22 MNL HML XII-2/C/13-273. Div. B. Fasc. 4. No. 273.

23 MNL-HML XII-2/C/10. Div. B. Fasc. 1. No. 15.

24 Gecse, 2001. 293–301.

25 <http://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/gomor-baraca/?document=1&bbox=-191.8668473005805%2C-3600.6058502476553%2C2546.050609453733%2C-1937.4907008968949&pg=28>. Letöltés: 2015. 07.15.

26 MNL.HML XII-2/C/15. Div. C. 4. Fasc. 134. No.

27 MNL HML XXI-2/C/14. Div. C. Fasc. 3. No. 88.

va megtagadták. Az ügyet az úriszék 1815-ben tárgyalta és a jobbágyoknak adott igazat.²⁸ Emellett a per évében a jobbágyok a le nem szolgált robot nagy részét a korábbi szerződés szerint megváltották, így csak pár napot kellett robotolniuk. Az elkövetkező években pedig maradt minden a régiben, a jobbágyok továbbra is évi 330 forintért váltották meg az úrbéri szolgáltatásokat, így a majorság nem került kialakításra, ahogy az 1829-es birtokátadási jegyzőkönyvből is kiderül.²⁹

Ferenczy György tiszttartósága elején, 1829-ben elemezte a baracai gazdaság helyzetét és a jelentéséből kitűnik, hogy a félreeső és társbirtokossággal bíró faluban mely tényezők hátráltatták a gazdálkodást. Az elődje, Limprecht tiszttartó idején³⁰ kocsmát létesített a káptalan a településen, de ez csak adósságot eredményezett, a bérlők nem fizették ki bérleti díjat, sőt a káptalan által ide szállított bort sem. Ugyanis a faluban élő nagyszámú nemes is kocsmát üzemeltetett, így a káptalani kocsmárosok csak hitelben tudták árulni a bort, hogy legalább vendégeik legyenek, a hitelt viszont nem minden esetben tudták behajtani. Így az évek során több mint 300 forint kára lett az uradalomnak. Ugyanez volt a helyzet a mészárszékkal, a helyi nemesek szabadon vághattak állatot, így a káptalan e téren sem tudott velük versenyezni.³¹

Az elkövetkező évtizedekben azért bizonyos változások történtek az uradalom és a jobbágyok gazdasági kapcsolatában. Az erdei makkoltatásért 1836-ban a jobbágyoknak már fizetniük kellett 200 forintot,³² és az erdőt sem használhatták már szabadon és korlátlanul. Heti egy nap gyűjthettek tüzelőt, valamint csak az uradalom írásbeli engedélyével és valamely tisztjének a jelenlétében vághattak épületfát, mivel a már rablógazdálkodás szintű erdőkárosítást az uradalom igyekezett megakadályozni.³³

Uraj

Uraj határos a kerületi központtal, de már nem Borsod, hanem Gömör vármegyéhez tartozott. A káptalan e településen szintén csak társbirtokos volt. Az urbárium bevezetése idején, 1773-ban négy örökös jobbágycsalád adózott a káptalannak, a többi a társbirtokos Bolyky, Kovács és Losonczy családoknak adózott. Az úrbéri

28 MNL-HML XII-2/C/10. Div. B. 1. Fasc. 26. No.

29 MNL HML XII-2/C/11. Div. B. 2. Fasc. 197. No., XII-2/C/34. Div. P. 1. Fasc. 27., XII-2/C/60. Div. V. 1. Fasc. 30. No.

30 Az időpontról sajnos nem rendelkezünk semmilyen forrással.

31 MNL HML XII-2/C/11. Div. B. 3. Fasc. 247. No.

32 MNL HML XII-2/C/11. Div. B. 3. Fasc. 244. No.

33 MNL HML XII-2/C/11. Div. B. 3. Fasc. 246. No.

szolgáltatásokat 18 forintért váltották meg, a dézsma helyett pedig 12 pozsonyi mérő búzát és 6 pozsonyi mérő zabot adtak a káptalannak.³⁴ A birtokátadási jegyzőkönyv szerint 1829-ben a földjeikben megtermett gabona, bárányok és méhek után hetedet adtak.³⁵

Mivel a káptalan a falunak csak a harmada felett rendelkezett, itt a későbbiekben sem törekedett majorsági gazdálkodásra, sőt a jobbágyok robotmunkáját sem vette igénybe a szomszédos Várkonyon. Bár Pápay Ferenc tiszttartó javasolta, hogy az uraji jobbágyok robotját a várkonyi földek művelésénél fel kellene használni, mert a csokvaiai és a várkonyiak a roboton felül eső, de a földek megműveléséhez szükséges többletmunkájáért az uradalomnak napszámot kellett fizetnie.³⁶

Csokva

Csokván csak erdőgazdálkodást folytatott a káptalan a 200 hold kiterjedésű tölgyesében. Emellett az uradalom a faluban rendelkezett egy fogadóval is. A cseréppel fedett épületben két szoba, egy kamra és egy pince volt, valamint hozzá tartozott egy $\frac{1}{8}$ pozsonyi mérős kert is.³⁷ A fogadót 1836 és 1838 között Zinger Sámuel bérelte évi 60 ezüst forintért, 1841 és 1843 között pedig Áron Lőrinc évi 100 ezüst forintért. A bérlők a saját borukat árulhatták és a hozzátartozó mézszárszékekben szabadon vághattak és árulhattak marhát. A bérlethez tartozott még a helyi sókereskedelem és piac joga is. A fogadóhoz tartozott egy negyed telket kitevő szántó és rét is, melyet a bérlők szabadon, dézsmafizetés nélkül használhattak.³⁸

Az uradalom a jobbágyok robotmunkáját a szomszédos Várkony községben használta fel.³⁹ Az ügyesebb kezű jobbágyok fafaragással és hordókészítéssel is foglalkoztak.⁴⁰

34 <http://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/gomor-uraj/?document=1&bbox=-476.110201083668%2C-3012.2104394569333%2C2779.8407187787157%2C-1034.4220707801962&pg=52>,

<http://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/gomor-baraca/?document=1&bbox=-2065.950919862383%2C-3814.7883686767373%2C4445.950919862384%2C140.78836867673704&pg=0>

35 MNL HML XII-2/C/60-30.

36 MNL HML XXI-2/C/14. Div. C. Fasc. 3. No. 88.

37 MNL HML XII-2/C/11-136.

38 MNL HML XII-2/C/18. Div. C. 8. Fasc. 229. No.

39 MNL HML XXI-2/C/14. Div. C. Fasc. 3. No. 88.

40 <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/>

Galgóc és Hosszúrév

Galgóc a kerületi központtól, Várkonytól kb. 20 kilométerre helyezkedett el. Az uradalom a helységben az 1810-es összeírás szerint rendelkezett egy kisebb, 171 darabból álló juhnyájjal, melyhez megfelelő építmények is tartoztak. A juhász az uradalom által kőből és vályogból épített és szalmával fedett házban lakott, ahol egy szoba és egy kamra volt. A szalmatető birkahodály fából épült.

Az összeírást követő esztendőben az uradalom felesbe adta az ekkor már csupán 100 fejős birkából és hat öreg kosból álló nyáját. A szerződés értelmében az uradalom adta a legelőt és a téli takarmányt, a sőt és a juhász fizetését, mely 16,5 kila kétszeres, egy véka árpadara, egy véka köleskása és 1 kila zab volt, továbbá 10 rajnai aranyforint. A bérlő a fele nyáj után tejpénz fizetett, darabonként 2 rajnai forintot, továbbá minden fejős juh után évente három font vaját kellett beszolgáltatnia. A szerződés lejártá után a nyáját a tulajdonos és a juhász megfizették egymás közt.⁴¹ Ez a nyáj egy évtizeddel később, ismeretlen okból megszűnt, a helyi juhász már nincs rajta az 1824-es fizetési listán.⁴²

A településen az uradalom kialakított egy fával kerített méhest is, ahol egy zsindelemmel fedett építményben tartották a 40 kasból álló uradalmi méhest. Az uradalom a faluban rendelkezett még egy $\frac{3}{4}$ pozsonyi mérős szérús kerttel és az itteni kerülő házával. A szalmával fedett, kőből és vályogból épült házban egy szoba, konyha és pitvar volt. Az uradalom fenntartott egy 15 öl hosszú, kőből épült, zsindelemmel fedett borházat is, melyben 100, ismeretlen úrtartalmú hordó fért el.⁴³ Emellett a volt bacsóházat kocsmaként hasznosította az uradalom.⁴⁴ Ezt a kocsmát 1835 és 1837 között három évre az izraelita vallású Lőrintz Áron bérelte ki évi 100 váltóforintért. A kocsmabérlethez tartozott a mézszárszék, a helyi piac és sókereskedelem is.⁴⁵

De a településen a legfontosabb uradalmi javadalom a Sajó partján az átkelő mellett elterülő Hosszúrévi vendéglő volt. A vendéglő három szobából, egy konyhából és két kamrából állt. A hozzátartozó pincében 8 hordó fért el. Az épülethez tartozott még egy istálló és egy kocsiszín is. A vendéglőt jó fekvése miatt az uradalom jelentős összegért tudta bérbe adni. A bánfalvai Korponai Sámuel 1807 és 1809 között évi 1050 forintot fizetett a vendéglőért, igaz, ekkor a szomszédos

41 MNL HML XII-2/C/15. Div. C. Fasc. 4. No. 142.

42 MNL-HML XII-2/C-34 Div. P. Fasc. 1. No. 27. Protocollum Conventionale Honorarium, Salarium 1824.

43 MNL HML XII-2/C/11-136.

44 MNL HML XII-2/C/60-30.

45 MNL HML XII-2/C/15. Div. C. Fasc. 6. No. 198.

uradalmi rét felét is kibérelte.⁴⁶ Rendelkezésünkre áll még pár szerződés, melyből újabb információhoz jutunk a korabeli kocsmabérletekkel kapcsolatban. Az 1833 és 1838 közötti időszakban a vadnai izraelita Veisz Jakab bérelte ki a vendéglőt, az első három évben évi 200 ezüst forintot, a második ciklusban viszont már 240 ezüst forintot és 4 császári aranyat fizetve a bérletért. Az 1841-től 1843-ig a korábban a csokvai kocsmát bérlő Áron Lőrinc bérelte a vendéglőt évi 252 ezüstért és 4 császári aranyért, de már megkapta hozzá a pálinkafőzési és árulási jogot is. A szerződés lejárta után ismét vele kötött újabb kontraktust az uradalom, annak ellenére, hogy Áron nem tartotta be az összes pontot, ugyanis a konyha helyett a legkisebb vendégszobában a kályhát elbontva építette be a pálinkafőzőt. Az új szerződés értelmében ezt meg kellett szüntetnie és az eredeti állapotot visszaállítania.⁴⁷

Az uradalom birtokában volt a vendéglő melletti ún. Hosszúrét vagy Árendás rét is, mely 180 kaszás kiterjedésű volt. 1807 és 1809 között a rét fele, mint fentebb említettük, a vendéglőt bérlő használatában volt. A bérlet lejárta után az elkövetkező években a helyi lakosok egy része bérelte ki a rétet, évi 400 forintért. A rét másik felét az uradalom használta.⁴⁸ A Sajó folyó mellett terült el a Nagy Berente nevű, 18 kaszás rét, mely szintén az uradalom tulajdonában és használatában volt. Ezek mellett még egy darab három kaszás és két darab négy kaszás rét felett is rendelkezett az uradalom, melyek haszna viszont a gyakori és tartós áradások miatt bizonytalan volt. Az egyik rét, az ún. Rév pástja használatát az uradalom a galgóci plébánosnak engedte át, aki jutányos bért, évi 34 dénárt fizetett érte. A legkisebb rét az összeírás idején már régóta víz alatt állt, a szomszédos helység, Velezd lakosai használták minden ellenszolgáltatás nélkül.⁴⁹ Hosszúréven külön uradalmi kerülő működött, akinek szalmával fedett szolgálati háza kőből és vályogtéglából épült, egy szobából és konyhából állt.⁵⁰

Összegzés

A várkonyi kerület az 1840 és 1845 közötti években összesen 123 353 forintot fizetett be a káptalani uradalmi pénztárba. Az uradalom teljes bevétele ebben az időszakban 1 665 328 forint volt, tehát a várkonyi kerület a teljes bevétel igen kis részét, csupán 7,4%-át adta, mellyel a legrosszabbul teljesítő káptalani kerületnek

46 MNL HML XII-2/C/15. Div. C. Fasc. 4. No. 141.

47 MNL HML XII-2/C/18. Div. C. Fasc. 4. No. 229.

48 MNL HML XII-2/C/15. Div. C. Fasc. 4. No. 134.; XII-2/c/11-136.

49 MNL HML XII-2/C/11-136.

50 MNL HML XII-2/C/60-30.

számított.⁵¹ A fentiekből azonban kiderül, hogy ezt nem csupán a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságok, hanem a káptalan nemtörődöm hozzáállása okozta, mivel a káptalan figyelmét a jobb adottságokkal rendelkező birtokai kötötték le.

IRODALOMJEGYZÉK

Bán Péter: Az egri püspöki uradalom igazgatása Eszterházy Károly idején. In: Kovács Béla: Eszterházy Károly emlékkönyv. Eger, 1999.

Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Bp., 1997.

Gecse Annabella: Adatok a Gömör megyei Baraca paraszti társadalmának tagolódásához. In: Tisucum (szerk.: H. Bató Edit – Kertész Róbert – Tolnay Gábor – Vadász István). XII. Szolnok, 2001.

Jeney Károly: Alapítás és üzembe helyezés. In: Berend T. Iván: Az ózdi kohászati üzemek története. Ózd, 1980.

István Horváth

The Várkony Estate Properties of the Cathedral Chapter of Eger in the First Half of the 19th Century

The 27 settlements and waste lands (puszta) owned by the Chapter of Eger were scattered throughout the eastern part of the country: in Pest, Heves, Szabolcs, Zemplén, Hajdú, Abaúj, Gömör and Borsod counties. In 1793, the chapter divided the villages and wastes into 5 districts based on their location (the districts of Eger, Szentistván, Poroszló, Polgár and Várkony). The Várkony district had 5 villages situated in different parts of Borsod and Gömör counties: Várkony (Sajóvárkony, part of Ózd today), Csokva (part of Csokvaomány today), Uraj (part of Ózd today), Baraca (present-day Barca in Slovakia) and Galgóc (present-day Sajógalgóc) and Hosszúrév puszta neighbouring the latter, having only an inn and a larger meadow.

Between 1840 and 1845 the Várkony district paid altogether 123,353 forints to the chapter's estate budget. In this period the total revenue of the estates was 1,665,328 forints, to which the contribution by the Várkony district being only 7.4% showed it was financially the weakest chapter district. Yet, from the above it becomes clear that the situation resulted not only from unfavourable agricultural conditions but also from the chapter's neglecting attitude paying more attention to its landed properties with more favourable endowments.

51 MNL HML XII/C/13. Div. B. Fasc. 4. No. 274.

A KÖZPONTI JÓSZÁGKORMÁNY SZEREPE A BENCÉS REND DUALIZMUS KORI GAZDÁLKODÁSÁBAN

A Pannonhalmi Főapátsági Levéltár terjedelmes, ám segédletekkel alig ellátott részét képezi a Gazdasági Levéltár. A jelenleg is zajló fondrevízió során átvizsgálásra kerültek többek között az itt elhelyezett *vegyes gazdasági kötetek* is. Az anyag nagyobb részét a 19. századból származó számadáskönyvek alkotják, megtalálható közöttük több főapátsági birtok földkönyve, valamint a tisztiszéki jegyzőkönyvek sorozata amely az 1822 és 1836 közötti időszakot öleli fel. Innen került elő a Közponi Jóságkormány jegyzőkönyveinek 1872 és 1921 között keletkezett hét kötete is. Mivel ez utóbbi testület a raktári jegyzékeinkben fondképzőként nem szerepel, és a szakirodalomban sem pontosan tisztázott a szerepe, érdemes néhány sort szentelni bemutatására.¹

A Közponi Jóságkormány

A magyarországi bencések modern kori gazdálkodásával behatóan foglalkozó Fülöp Éva Mária a 20. század elején készült rendtörténeti monográfia alapján azt állítja, hogy a rend gazdasági ügyeinek legfőbb intézője a 19. század húszas éveitől kezdve folyamatosan a Gazdasági Tanács volt.² Érdemes azonban pontosan idéznünk ezeket a Sörös Pongrác nevéhez fűződő sorokat, aki 1916-ban így írt a rendi gazdálkodás irányításáról:

*„Hogy azonban a vezetés egysége megmaradjon, korán feltűnik, mint központi szervezet a gazdasági tanács (consensus oeconomicus), mely a viszonyok szerint változva, fejlődve, nevében is kissé változva, mint központi gazdasági kormány máig megmaradt”*³

Értelmezésem szerint a fenti sorok jelentése a következő. Egy pontosan körül nem írt korai időben működött ugyan a *gazdasági tanács*, de a gazdálkodás körülményeihez igazodva működése is, a neve is többször megváltozott. Az első világháború idején *közponi gazdasági kormány* néven működött, vagyis a most előkerült jegyzőkönyvek címét felhasználva, tulajdonképpen a Közponi Jóságkormányról kell beszélnünk. Tény, hogy ennek a testületnek a nevét az 1921-ben megalkotott új konstitúcióval valóban Gazdasági Tanácsra változtatták, de ezzel együtt is igaz az állítás, hogy a dualizmus idején a bencés rend gazdálkodásának irányítása nem

a Gazdasági Tanács, hanem a Közponi Jóságkormány kezében volt. Bizonyítják ezt a rendi alkotmányának tekinthető statútumok is, melyek közül a korszakunkban az 1855-ben keletkezett konstitúció volt érvényben. Paragrafusait a Kruesz Krizoszt főapátsága idején tartott nagykáptalanok határozataival kiegészítve 1884-ben, a főapát halálának évében ismételtelen kinyomtatták. Eszerint:

*„A főapátsági birtokok kezelése a központi kormány kezében van letéve. A központi kormány három személyből áll, u. m. a főapát, a főmonostori perjel, és a szentmártoni kerületi kormányzóból; segédül a főapátsági számvevőt bírja.”*⁴

Az 1872 és 1884 között keletkezett jegyzőkönyvek tanúsága szerint a dualizmus első két évtizedében Kruesz főapát valóban a perjellel, és a szentmártoni kerület jóságkormányzójával együtt alkotta a Közponi Jóságkormányt,⁵ ahová többször meghívást kaptak a kerületi jóságkormányzók, az erdőmester, vagy a rendi ügyész is. A civil uradalmi számvevő bevonására csak 1872-ben került sor, és ugyanekkor született határozat a bencés főmonostori pénztárnok és szőlőgondnok teljes jogú tagként történő meghívására is.⁶ Nekik – az eddigi kutatásaim alapján legalábbis úgy tűnik – nem sikerült megszilárdítani helyüket a testületben, hiszen kettőjük neve csupán öt ülésen szerepel a jegyzőkönyvekben.⁷ Vaszary Kolos főapát hivatali működése kezdetén, 1885-től vonta be a testület munkájába, Bierbauer Lipótot, aki előbb mint a veszprémi gazdasági kerület Pannonhalmán élő jóságkormányzója, majd mint kinevezett gazdasági tanácsos vett részt a testület munkájában. Ugyancsak Vaszary kezdeményezése volt, hogy a mindenkori főapáti titkárok lássák el az ülések jegyzői teendőit. Ennek következtében ők folyamatos rálátással bírtak a gazdasági teendőkre, így nem véletlen, hogy közülük később többen is bekerültek a rend gazdasági kormányzatába.⁸ Fehér Ipoly főapát regnálása alatt a főszámvevő ismét helyet kapott a testületben, aki ebben az időben már kizárólag a rendtagok közül került ki.⁹

A Közponi Jóságkormány tagjai közül fontos szerep hárult a Pannonhalmán székelő szentmártoni jóságkormányzóra, aki a testület nevében a főapátsági uradalom gazdasági kerületeinek élén álló jóságkormányzók felé képviselte a rendi előjárók akaratát az alábbiak szerint.

4 PFL FL Statútumok 1884. 48.

5 PFL GL KJK jkv. 1873–1884. passim.

6 PFL GL KJK jkv. 1872. 1.

7 Az érintett ülések időpontja: 1872. november 12., december 12., 13., 16., és 1873. január 20.

8 Az első érintett főapáti titkár Haudek Ágoston volt, aki római működése után zalavári jóságkormányzóként tevékenykedett.

9 PFL GL KJK jkv. 1892–1896. 1. Horváth Bálint főszámvevőt később 1901-től Pallos Kajetán követte hivatalában.

1 A szakirodalomról lásd: Boros, 2014. 185–187.

2 Különösen Fülöp, 1995 20–21. és legutóbb Fülöp, 2012. 1055.

3 Sörös, 1916. 329.

„A központi kormány határozatainak kivitele fölött a főképen a sz. mártóni kerület kormányzója öröködi, ki ily alkalomkor a Központi kormány tekintélyével és címével intézkedik.”¹⁰

1872-ben még néhány konkrét feladattal egészült a központi kormányzó hatásköre. Ő érintkezett a kerületekkel, átvette a havi jelentéseket és számadásokat, bevételre és könyvelte a befizetéseket, melyeket ezután a központi pénztárnak kellett átadnia. A magtárak készleteiről érkező jelentéseket szintén ő gyűjtötte össze, hiány esetén döntött a készletek átcsoportosításáról, a felesleg eladását engedélyeztette a jószágkormányossal, majd összegyűjtötte a tényleges eladásokról érkező jelentéseket is. De kik felé kellett a Központi kormány tekintélyével és címével intézkedni?

Természetesen a főapátság egyes gazdaságainak tisztikar felé. A Pannonhalmi Főapátság uradalma a korszakban öt gazdasági kerületre oszlott, egy-egy kerület élén bencés jószágkormányzók álltak. A már említett szentmártoni kerület nevét a főapátság lábánál elterülő település régi nevére, Győrszentmártonról kapta, a veszprémi, győri és komáromi kerületek majorságai a névadó vármegyében feküdtek, míg a dunáninneni kerület a Dunától északra elterülő Komárom és Pozsony vármegyei birtokokat foglalta magába.¹¹ Előfordult ugyan, hogy egy-egy kerület átmeneti időre közös kormányzót kapott,¹² vagy egy-egy gazdasági egységet átcsatoltak az egyes kerületek között,¹³ de ez a struktúra alapvetően az első világháború végéig fennmaradt.¹⁴ Külön bencés felügyelője volt a szőlő- és pincegazdaságnak valamint az erdészetnek is. Fontos megemlíteni, hogy a dualizmus első évtizedeiben a Központi Jószágkormány még csak a főapátság birtokai felett rendelkezett, és a filiális apátságok¹⁵ gazdálkodása nem tartozott közvetlenül a fennhatósága alá. Még akkor is igaz ez az állítás, ha a század végére a rendi nagykáptalanok intézkedései folytán fokozatosan a közös gazdálkodás bevezetése irányába történt elmozdulás, és a 20. század fordulójára már a gyakorlatban is lezárult ez a folyamat.¹⁶

Kruesz Krizosztom főapátsága idején a Központi Jószágkormány működéséhez hozzátartozott, hogy évente egyszer, a rendi költségvetés megtárgyalásakor kibőví-

tett ülést tartott. Ekkor egy olyan jószágkormányzói értekezlet került összehívásra, ahol bejelentette a főapát, hogy mekkora költségvetéssel számol a rendi vezetés a következő gazdasági évben, és itt nyilatkoztak a jószágkormányzók arról, hogy az egyes kerületeik várhatóan mekkora összeggel tudnak hozzájárulni a kiadásokhoz.¹⁷ Ezek az ülések is azt támasztják alá, hogy a főapátság kegyúri terheihez, így az iskolák fenntartásához is, kezdetben a fiókapátságok közvetlen módon nem járultak hozzá. Ez alól egyetlen kivételt találtunk: a tihanyi apátság a gyapjú eladásából befolyt jövedelmén megosztozott a főapátsággal.

A most előkerült jegyzőkönyvi sorozatnak egyik érdekessége, hogy az első füzetében megtalálható az 1872 végén és 1873 elején tartott azon ülések leírása, melyeken számba vették az egyes kormányzói kerületek problémáit és meghatározták a gazdálkodás további irányait. Mivel ez a gyakorlat későbbiek során nem folytatódott, nagyon valószínűnek látszik, hogy elsősorban a frissen kinevezet központi jószágkormányzó, Kovács Ábel tájékoztatása, vagy az ő gazdasági elképzeléseinek a közvetlen tolmácsolása volt a tanácskozások elsődleges célja. Ezeken az üléseken nem csak egy-egy kerület jószágkormányzója vett részt, hanem a kezelőtisztek is jelen voltak, és fel is szólalhattak, amire később alig akadt példa.

Mielőtt ezeket számba vennénk, érdemes egy pillantást vetnünk az első, 1872. november 4-én tartott ülés jegyzőkönyvére, amiben a Központi Jószágkormány hatáskörét tárgyalták újra. A nyitóbeszédet Kruesz főapát tartotta, melyben ismertette az 1866. október 6-án tartott ülés határozatait.¹⁸ Utóbbi eredeti szövegét sajnos nem ismerjük, de a hat évvel későbbi jegyzőkönyv hét pontban foglalta össze a hatáskörre vonatkozó döntéseket. Eszerint az összes *gazdász* – itt konkrétan az egyes gazdasági egységeket, a gazdaságokat értve a kifejezés alatt – felett a felügyeletet a Központi Jószágkormány gyakorolta, ami kiterjedt az egyes birtokok beosztására, kezelésének rendjére és a vetésforgók felülvizsgálatára épp úgy, mint a magtárakban lévő termény mennyiségének ellenőrzésére. Ide kellett benyújtani a kormányzói és gazdatiszti jelentéseket, amiknek valóságtartalmát is ellenőrizhette a testület – ahogy már láttuk, ez a központi jószágkormányzó személyén keresztül történt. Az építkezésekre, bérletekre, birtokeladásokra és a gyapjúeladásra vonatkozó szerződések jóváhagyásának joga, valamint a gépek, a *munkásmarhák* és más beruházásokhoz szükséges vásárlások engedélyezése szintén a kormányt illette.¹⁹ Három témáról külön határozat is született. Elsőként kötelezték a gazdatiszteket, hogy a havi jelentéseiket határidőre adják be, hogy pontos képet kapjanak az elől-

17 Ilyen alkalmakra a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1873-tól egy októberi, vagy egy november elején tartott ülésen került sor. PFL GL KJK 1873–1884. passim.

18 Ebből a bejegyzésből az is nyilvánvaló, hogy 1866 és 1872 között is léteztek a Központi Jószágkormánynak jegyzőkönyvei, de ezeknek eddig még nem sikerült nyomára akadni.

19 PFL GL KJK jkv. 1872. 1.

10 PFL GL KJK jkv. 1872. 1. (Az 1872. évi kötet 1873. januári bejegyzéseket is tartalmaz.)

11 Sörös, 1916. 333.

12 Kardos Celesztin, Bierbauer Lipót

13 A gugi pusztát 1873. január 1-től kezdődően a komáromi kerületből a szentmártoni kerülethez csatolták. PFL GL KJK jkv. 1872. 17.

14 PFL GL KJK jkv. 1905–1921. 279.

15 1802-től három, 1885 után négy, a főapátságtól függő apátság működött Magyarországon: Bakonybél, Dömölk, Tihany és Zalavár. (Fülöp, 1995. 11.)

16 PFL KI 1912. Az 1912-i káptalan. Kézirat gyanánt. Győr, 1912. 21.

járók a gazdaság aktuális állásáról. Másrészt, a még nem véglegesített vetésforgók kapcsán utasították a tisztikart, hogy mielőbb készítsék el, és nyújtsák be ezeket központi kormányzónak jóváhagyás végett. Végül megismételték, hogy építkezésekbe csak akkor kezdhetnek az egyes gazdaságok, ha annak jóváhagyása előzetesen megtörtént.²⁰

Két héttel később egy jószágkormányzói értekezlet került összehívásra, ahol felolvasták, és ez által tájékoztatták a kerületi jószágkormányzókat a fenti döntésekről. Itt még egy fontos határozat született: a folyó naptári évtől kezdődően a gazdasági évet július 1-től június 30-ig kezdték számítani, ehhez igazodva kellett a jövőben elkészíteni a jövedelem-kimutatásokat is. Pontosították a kerületi kormányzók pénzkezelési gyakorlatát és megtárgyalták a gazdasági épületek biztosításának részleteit is. Ezután a kormányzók néhány konkrét ügyet hoztak fel a saját gazdaságaikkal kapcsolatban, így például a győri kerületben egy kultivátor vásárlásáról döntöttek, a veszprémi kerületben egy gőzcséplőgép beszerzésére adtak ki engedélyt, de szóba került a deáki törzsnáj helyzete és a marhavész elleni védekezés is. Általános érvényűnek azonban csak az utolsó, cselédségre vonatkozó döntést tekinthetjük. Eszerint a főapát szorgalmazta, hogy a kormányzók nagyobb hangsúlyt fektessenek a cselédség lelki üdvének előmozdítására, és engedélyezte a kormányzóknak az Egri Néplap előfizetését, és más könyvek beszerzését is.²¹

A jószágkormányzói kerületek állapota 1872-ben

1872. december 2. és 16. között a Központi Jószágkormány és az öt kerület tisztikara kerületenként ült le tárgyalni egymással. Először a füssi székhelyű dunáninnyi gazdasági kerület ügyeinek számbavételére került sor.²² A jószágkormány rendes tagjain kívül Intay Vazul kerületi jószágkormányzó, Bertly Jakab deáki kasznár és Eibel Antal füssi gazdatiszt vettek részt a tanácskozáson. Elsőként számba vették a felújításra váró épületeket, és jóváhagyták a gelencei birtokrészen tervezett magtár építését és egy ököristálló kialakítását. Ezután egy kaszáló és négy gyűjtőgép beszerzéséről döntöttek, majd a füssi és deáki vetésforgó mielőbbi beterjesztését kérték a kerulettől. Erdemben is újra tárgyalták a deáki törzsnáj helyzetét, mely legelő hiányában nem a legjobb állapotban volt, ezért mesterséges legelők kialakítását tűzték ki célul, ami ha nem hozza meg egy-két év elteltével az elvárt eredményt, megfontolják a birkák Deákiból történő elhelyezésének lehetőségét.

December 9-én a Holler Engelbert kormányzása alatt álló komáromi kerülettel folytatták a munkát, melynek jövedelmezősége elmaradt a többi kerulettől.

20 PFL GL KJK jkv. 1872. 2-3.

21 PFL GL KJK jkv. 1872. 12.

22 1872. december 2-án. A jegyzőkönyv lezáratlan, feltehetően csak töredék.

Az ülésen részt vett Vlaszaty Ferenc tömördi számtartó, Orosz Lajos ölbői számtartó, Szinek Gábor tárkányi ispán és Csiba Károly gazdatisztsegéd is. A kerület fő profilja a szemtermelés volt, de a birka és marhatartás mellett itt helyezték az egyik ménest is. A főapát értékelésében szóvá tette, hogy a kerület jövedelmezősége sokkal rosszabb, mint a füssi kerületé, különösen az ölbői gazdaság mutatói voltak nagyon alacsonyak. Orosz számtartó mentségül azt hozta fel, hogy aránytalanul kevés és rossz minőségű szántó tartozik a keze alá és a gazdaságban nagyobb mértékben végzett marha és lótenyésztés általában sem olyan jövedelmező, mint más ágazatok.²³ Tömördön a birkaállomány lassú gyarapodása szerepelt negatívumként, pedig a főapát megjegyzése szerint ez jelenti a gazdaság életfeltételét.²⁴ Ez a látszólag csak odavetett megjegyzés valójában azt jelzi, hogy a rendi gazdálkodás stabilitása ebben az időszakban a nem kis részben a gyapjútermelésen múlt. Az építkezések számbavétele itt is megtörtént, amihez a magas faárak miatt a szeredi favásáron történő beszerzést tartották kívánatosnak. Az esetleges tűzkár enyhítésére az önbiztosítás eszközével kívánt élni a rend, ezért a komáromi kerület esetében az öt major után összesen évi 1250 forint központi befizetéséről született döntés. A cselédségre nem csak a cselédlakások építése révén volt gondja a főapátságnak, hanem a korábbi döntésnek megfelelően a tisztikartól is elvárták, hogy fordítson gondot a szellemi fejlődésükre, gondoskodjanak hasznos olvasmányok beszerzéséről és a kiemelkedően teljesítő személyek nevét a decemberi havi jelentésben is rögzítsék.²⁵

A következő, a Kühn Rajmund kormányzó vezette győri kerület ügyeit tárgyaló ülésen Horváth Károly kismegyeri kasznár és Pogács József hecsei ispán volt jelen.²⁶ Itt elsőként az önbiztosítási forgótőkéhez való kerületi hozzájárulás szerepelt napirenden, aminek összegből tűzoltófecskendő vásárlására is lehetőséget biztosított a kormány, de ezzel egy időben kérte a cselédség betanítását is ennek használatára. A vetésforgók beterjesztésének sürgetésén és a karbantartásra szoruló épületek számbavételén túl, szóba került a kerületben elhelyezett kosok tartásából adódó többletkiadás, melynek enyhítésére a többi kerulettől fizetendő hozzájárulás mértékét is meghatározták. A főapát bejelentette, hogy a készülő Győr vármegyei monográfia gazdasági részében a kismegyeri gazdaság bemutatása is tervben van, ezért ennek rendbetételére különös gondot fordítsanak a gazdatisztok.

A központi kerület ügyeiben illetékes ispánok – Mihályi József Ravazdról, Miklós János Tényőrről, Tamásy Lajos Szentmártonból – 1872. december 13-án

23 PFL GL KJK jkv. 1872. 19-20.

24 PFL GL KJK jkv. 1872. 18.

25 PFL GL KJK jkv. 1872. 19-20.

26 1872. december 12-én.

jelentek meg a Központi Jósággkormány ülésén. A szűkszavú jegyzőkönyvben ismétlődnek a havi jelentéssel, az önbiztosítással és a vetésforgókkal kapcsolatban már említett intézkedések. A beruházások közül viszont érdemes kiemelni, hogy Ravazdon egy 16 családra tervezett cselédlak és egy 60 ökör befogadására alkalmas istálló építéséről született döntés, ami a legnagyobb beruházásnak tekinthető ebben az évben. Ezen kívül a juhászat fejlesztését, a háromezres létszámú állomány elérését tűzték ki célul, aminek elhelyezéséről a tényői ispánnak kellett gondoskodnia.²⁷

Utolsóként a Roszmanith Richárd vezette legkisebb kerület, a veszprémi került sorra, Szundy Sándor ispán részvételével. Az új gazdasági rendszer bevezetésére még itt sem került sor, de a gazdasági beruházások már a végéhez közeledtek. Láziban a vetőgépek beszerzése kapcsán arról vitáztak, hogy a szóróvetőkre vagy sorvetőkre van-e inkább szükség. Nagyobb feszültséget okozott a káti erdő kiirtásának kérdése is. Az erdőmester a fa alacsony ára miatt ellenezte ezt, viszont a jósággkormány nagyobb hasznot remélt „*az eke alá vétel által*”, így ismételten elrendelte az erdő teljes kitermelését. Végül a birka-mustrálás központnak történő bejelentéséről illetve a beszerzendő fecskendők elhelyezéséről történt intézkedés.

A fenti áttekintés több következtetés levonására is alkalmas. Egyrészt láthatjuk, hogy elsősorban a korábban meghozott döntéseinek kívánt érvényt szerezni a Központi Jósággkormány. Ezek egy része kifejezetten a mezőgazdasági termelés korszerűsítését szolgálta. A legfontosabb intézkedés ezen a téren a vetésforgók bevezetésének ellenőrzése, ami az intenzív gazdálkodásra való átállás tudatosságára utal, mint ahogy a művelés hatékonyságát növelő gépek beszerzése is. Ezekről a termelés hatékonyságának növelése és ezzel együtt a bevételek növekedése volt várható. A gazdasági építkezések szigorú ellenőrzésétől és az önbiztosítás rendszerének bevezetésétől a rendi költségvetés kiadási oldalának kézben tartását remélte a kormányzat. A jelentések és számadások rendszeres begyűjtése pedig azt a célt szolgálta, hogy pontos kép álljon rendelkezésre a gazdaság aktuális állapotáról.

A cukorrépa termesztés bevezetése

A Központi Jósággkormány fontos szerepet játszott a mezőgazdasági termelés korszerűsítésében, intenzívvé tételében. Így volt ez a cukorrépa termesztésének bevezetése esetében is. Először az 1893. október 10-én tartott kormányzói ülésen, Bierbauer Lipót gazdasági tanácsos javaslatára került szóba a kérdés, ám nem a növénytermesztés, hanem az állattenyésztés szempontjából! A Deákihoz

²⁷ PFL GL KJK jkv. 1872. 25–26.

közeli diószegi cukorgyárból ugyanis nagy mennyiségben lehetett beszerezni cukorrépa törkölyt, amit hatékonyan lehetett felhasználni a szarvasmarhák hizlalásához. Erre a plusz takarmányforrásra alapozva kívánta a tanácsos felfejleszteni a deáki hizlalót. Mivel a cukorgyárakkal kötött szerződésekben általában kedvezőbb árakat sikerült kialkudni, ha egy termelő a cukorrépa beszállítását és a törköly visszavásárlást egyszerre vállalta, ezért Deákiban az 1894-ben takarmányrépa termesztésre szánt 250 holdból 100 holdat cukorrépa termelésére engedtek át. A szerződés megkötését a gazdasági tanácsosra és füssi jósággkormányzóra bízták.²⁸ Valószínűleg nem sok sikerrel jártak, mert a szerződést végül a kissé távolabb lévő nagyszombati cukorgyárral kötötték meg, mely 3000 forint előleget is fizetett a 102 holdnyi répatermésre.²⁹ Hasonló módon próbálkozott a központ a kezelése alá kerülő kiscelli gazdaság intenzívebbé tételével is. A marhahízalás fejlesztése érdekében a büki cukorgyárral kötöttek szerződést 50 holdnyi cukorrépa termesztésére.³⁰

A két gazdaságban sikeresen bevezetett újításnak köszönhetően, két év elteltével, Bierbauer tanácsos a szentmártoni kerületben is javasolta a cukorrépa-termelés bevezetését, ami itt is szorosan összefüggött a nyári marhahízalás itteni fejlesztésével. Mivel 1896 elején már a győr-veszprémi vasút építésének befejezése is közeledett, a vasúti szállítás lehetősége is elősegítette, hogy az előterjesztőn kívül Fehér Ipoly főapát, Kroller Miksa perjel és Horváth Bálint központi főszámvevő alkotta testület egy év próbaidőre engedélyezze az ácsi cukorgyárral kötendő beszállítói szerződés megkötését.³¹ A jövedelmezőség vizsgálatára az év végén került sor. Ennek során számos hiányosságot tártak ugyan fel – így például egyes területeken hiányzott a vetés előtti mélyszántás, és nem mindenütt volt megfelelő a munkások szakértelme sem – de mindezek ellenére újabb egy éves szerződés megkötésére adtak engedélyt a kerületi jósággkormányzónak.³²

A következő átfogó kiértékelésre 1898. február 12-én került sor, amikor is a központi és veszprémi kerületek, valamint a kiscelli gazdaság eredményei kerültek összehasonlításra. Az értékelés szerint mindenütt kielégítő volt a cukorrépa jövedelmezősége, de adminisztratív jellegű problémák még mindig adódtak. Eddig ugyanis nem volt szabályozva, miként kell a takarmányozásra visszavásárolt répaszeletek árát beszámítani a kiadásokba, és a szállítási költségek számításában is eltérések mutatkoztak az egyes gazdaságok között. A legkisebb hasznot hozó tar-

²⁸ PFL GL KJK jkv. 1892–1896. 28–29.

²⁹ PFL GL KJK jkv. 1892–1896. 42.

³⁰ PFL GL KJK jkv. 1892–1896. 34–35.

³¹ PFL GL KJK jkv. 1892–1896. 174–175.

³² PFL GL KJK jkv. 1892–1896. 206–207.

jáni terület kapcsán nem csak a rosszabb minőségű földek okoztak problémát, de Tamásy gazdatiszt alkalmassága is megkérdőjeleződött. Ennek ellenére Bierbauer jószágkormányzó vállalta a folytatást azzal a kitételrel, hogy a cukorrépa-termesztést személyesen fogja felügyelni. A termőterület nagyságát a két főapátsági kerületben a takarmányrépa rovására 500 holdra emelték, melyek gazdaságonkénti elosztásáról a főapát külön tájékoztatást kért.³³ A deáki terméseredmények értékelésére csak december végén került sor, mivel ennek nagysága a többi gazdaságénak csak háromnegyed részét tette ki. Az okokat keresve a rossz talaj és a trágyázás hiánya mellett a munkaerő és a kellő szakértelem hiánya is felmerült. A marhahízlalás szempontjából kiindulva mégsem hagytak fel a termeléssel, hanem intézkedéseket hoztak a fenti hiányosságok pótlására. Folytatták a tárgyalásokat a korábban már szóba került diószegi cukorgyárral, amellyel ha a korábbinál előnyösebb szerződést nem is sikerülne kötni, a közelsége miatt már azonos feltételek mellett is érdemes szerződni.³⁴ 1899-ben Bierbauer kormányzó már 600 holdon tervezte a termelést a két kerületben, de új, a vasúthoz közeli helyeken, Hármastarjában és Kisnyalkán. Mivel az ácsi cukorgyár az előző évinél magasabb árat kínált, és kedvezményesebb áron ígérte a répaszeletek visszavásárlást is jóváhagyta a jószágkormány az új szerződést.³⁵ Ugyanebben az évben szerepel először a győri kerülethez tartozó hecsei gazdaság cukorrépa eredményének kimutatása is, bár a sok trágyázás és a munkaerő hiánya itt is drágította a termelést, amin egy szedőgép beszerzésével igyekeztek enyhíteni.³⁶ 1900 februárjában az ácsi cukorgyár már öt évre szóló szerződést tervezett tett le a főapátság asztalára, amiben a korábbinál magasabb árat kínált, egyúttal a kizárólagosságra is igényt tartott, vagyis az apátságnak a teljes termését Ácsra kellett volna szállítani. A cukor árának emelkedésével párhuzamosan a répaár emelését is kilátásba helyezte. Néhány apróbb módosítással ugyan, de végül elfogadásra került ez a hosszú távú szerződés.³⁷

Hogy lássuk minkét értékelte a rendi vezetés a cukorrépa-termesztés helyzetét, a nagykáptalanok gazdasági irataiba kell belenézünk. Az 1901-es nagykáptalan a rend gazdasági helyzetét a korábbiaktól eltérően öt éves ciklusban, 1896 és 1900 közötti időszakban vizsgálta. A főapáti előterjesztésben ekkor jelennek meg először a cukorrépára vonatkozó adatok, bár csak az utolsó három évről, hiszen az újabb keletű művelési ágakról, csak ezekből az évekből álltak rendelkezésre ki-

mutatások.³⁸ A termesztés bevezetésének indokai között első helyen a gabonaárak esése szerepelt, de megemlíti az egyoldalú gazdálkodásból származó hátrányokat is, végül hangsúlyozza, hogy a tulajdonképpen a Győr – Veszprém – Dombóvár vasút megépülésének köszönhető, hogy a szentmártoni és a veszprémi kerületekben nagyobb területen megindulhatott a répatermelés.³⁹ Az adatokból kiderül, hogy a bevetett terület nagysága fokozatosan növekedett, és ugyanez igaz a holdankénti átlagtermésre is. A főapát elégedetten nyilatkozott a *jövedelmezőségéről* is, hiszen a magyar holdanként számított 93,38 korona több mint a duplája volt a szemtermelésnél megszokott 30–45 koronás holdankénti jövedelemnek.⁴⁰ Az elért eredmények alapján pedig javaslatot tett arra, hogy a cukorrépa termesztését tovább növeljék az egyes gazdaságokban, legfeljebb a termőterület 1/8-ad részéig. Ezt különösen Heccsén tartotta fontosnak, ahol bár magasak voltak a napszámok, és a szállítási költség is, de eddig itt sikerült a legjobb eredményeket elérni. Ezért mindenképpen meg kellett vizsgálni, van-e lehetőség egy vasúti kitérő, vagy közvetlenül Győrbe vezető gazdasági vasút kiépítésére. Ez egyébként a sertésstrágya és a répaszeletek szállítására is alkalmasnak látszott, amitől a termelés hatékonyságának növelését várta.⁴¹ A gazdálkodás sokoldalúságát hangsúlyozó főapát, egyik első lépése a szeszipari célra szánt burgonyatermesztés megindítása volt Kismegyeren. A cukorrépa sikerén felbuzdulva más ipari növények, így a kender, vagy a len termelésének bevezetését is vizsgálta és a takarmánynövénymagvak előállítását is megfontolásra érdemesnek tartotta.⁴²

Az 1900. évi termés is kielégítő volt, mert a belőle származó tiszta jövedelem jóval meghaladta a gabonatermés utáni bevételt.⁴³ A következő évben viszont gyengébb eredmények születtek, különösen a frissen beindult kiscsanaki termelés volt alacsony. Ennek hátterében a kedvezőtlen időjárás állt, így különösebb intézkedés foganatosítására nem is került sor. Kiscsanakon viszont visszatértek a takarmányrépa termesztéséhez.⁴⁴ Deákiban évről évre akadtak gondok a cukorrépával, mert nem sikerült a jószágkormány által várt eredményeket elérni, de ennek ellenére fenntartották a termelést, amit trágyázással és jobb munkерő-gazdálkodással kívántak tovább javítani.⁴⁵

38 PFL KI 1901. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 1. f.

39 PFL KI 1901. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 6. f.

40 PFL KI 1901. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 6-7. f. 1-3.)

41 PFL KI 1901. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 7. f. 4-5.)

42 PFL KI 1901. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 7. f. 6.)

43 PFL GL KJK jkv. 1900-1904. 35-36.

44 PFL GL KJK jkv. 1900-1904. 94-95.

45 PFL GL KJK jkv. 1900-1904. 125. és 163-165. és 198-199.

33 PFL GL KJK jkv. 1897-1900. 51-55.

34 PFL GL KJK jkv. 1897-1900. 119-124.

35 PFL GL KJK jkv. 1897-1900. 138-139.

36 PFL GL KJK jkv. 1897-1900. 182-183.

37 PFL GL KJK jkv. 1897-1900. 186-187.

Az 1908. évi káptalani előterjesztésben azt olvashatjuk, hogy tovább növekedett a cukorrépa termőterület és néhány új helyen, Kismegyeren, Tárkányban és Kapolyon is újabb kísérletet tettek termesztésének bevezetésére, de mivel a már régebb óta működő dömlői kísérlettel együtt ezek sem mutatkoztak jövedelmezőnek, így ezeken a helyeken felhagytak vele. Így a továbbiakban csak Deákiban, Hecsen, Szentmártonban, Tarjánban és Varsányban foglalkoztak cukorrépával.⁴⁶ Ugyanakkor a káptalan határozatban mondta ki, hogy a munkaerőhiány és a cukorgyárak állandó kartelezése miatt nem fogják tovább növelni a cukorrépa termőterületét.⁴⁷ A kialakult gyakorlatnak megfelelően 1909-ben a deáki termelést ismét a nagyszombati cukorgyár részére kötötték le öt évre, a tarjáni, szentmártoni és hecsei répára pedig az ácsi cukorgyár tartott igényt. Bár Deáki esetében felmerült, hogy a magasabb árakat kínáló gödingi gyárral kössenek szerződést, a túl magas szállítási költségek miatt erre értelem szerűen nem került sor, bár Kardos Celesztin jószágkormányzó személyesen is tárgyalta az érintett gyárak képviselőivel. Az ácsi cukorgyárral való szerződés esetén pedig késznek mutatkozott a főapátság az alacsonyabb répaárat is elfogadni, de fenntartotta magának a termelés redukciójának lehetőségét arra az esetre, ha nem áll rendelkezésre elég munkaerő az érintett területeken.⁴⁸

Összegezve a fentebb leírtak láthatjuk, hogy a Központi Jóságkormány az állattenyésztés érdekeit szem előtt tartva indította el a cukorrépa termesztését. Elsősorban Bierbauer Lipót gazdasági tanácsos volt az aki, felismert az ebben rejlő lehetőségeket és több javaslati alapján több kísérletet végeztek, hogy megtalálják a leginkább jövedelmező termőhelyeket. Két fontos szempontra mindig figyelemmel kellett lenni. Egyrészt a szakszerű és kellő mennyiségben rendelkezésre álló munkaerőre, másrészt a szállítási költségekre. Ezek a szempontok a felvásárlási ár mellett mindvégig döntően befolyásolták a cukorgyárakkal kötött szerződéseket.

Összegzés

Összegzésként szeretném megismételni, hogy a dualizmus idején a bencés rend gazdasági életének irányítója a Központi Jóságkormány volt. Irányítása alatt a ki-egyezés idején csak a főapátság gazdasági kerületei álltak, de a századfordulóra fokozatosan átvette a kongregáció összes gazdaságának ügyeletét. A gazdasági kerületek 1872. évi állapotát áttekintve láthattuk, hogy a központi kormányzat elsődleges feladata a pénzügyi egyensúly fenntartása volt, ezért igyekezett kontroll alatt tartani a kiadásokat és a termelés hatékonyságát növelő beruházásokat és beszerzéseket támogatta elsősorban. Ilyen, az intenzív mezőgazdasági termelés irányába

tett lépés volt a cukorrépa termesztés bevezetése, ami nem csak mint ipari alapanyag, hanem mint a marhahízlalást elősegítő takarmány is fontos szerepet játszott a századfordulón a bencés gazdaságok jövedelmezőségének javításában. Mindezek alapján bátran kijelenthetjük, hogy a Központi Jóságkormány jegyzőkönyveinek teljes körű feldolgozása nélkülözhetetlen lesz egy uradalomtörténeti monográfia elkészítése során.

Források

PFL = Pannonhalmi Főapátsági Levéltár

FL = Főapáti Levéltár

FH = Főapáti Hivatal iktatott iratai

KI = Káptalani iratok

Statútumok

GL = Gazdasági Levéltár

KJ jkv. = Központi Jóságkormány jegyzőkönyvei

IRODALOMJEGYZÉK

Boros Zoltán: Központi Jóságkormány vagy Gazdasági Tanács? Adalékok a Pannonhalmi Főapátság dualizmus kori birtokigazgatási rendszeréhez. In: Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek érté-sítője 2. 2014. 185–198.

Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása. Bp., 1995.

Fülöp Éva Mária: A rendkormányzat gazdasági irányító közegei a magyar bencés kongregáció 19–20. századi gazdálkodásában. In: Örökség és küldetés, II. Bp., 2012. 1047–1062.

Sörös Pongrác (szerk.): A Pannonhalmi Főapátság Története. Hatodik Korszak. A Rend Új Kora, Új Munkaköre. 1802-től Napjainkig. Bp., 1916.

⁴⁶ PFL KI 1908. Főapáti előterjesztés. Gazdász. 16. f.

⁴⁷ PFL FL FH 549/1908.

⁴⁸ PFL GL KJK jkv. 1905–1921. 150–155. és 163–167.

During the survey of fonds in the Pannonhalma Archabbey Archives six volumes of the minute books of the Central Estate Directorate were found in the Economic Archives earlier avoiding researchers' attention. This source is suitable for giving a more thorough picture of the economic management practices of the Benedictine Order in the age of dualism. The records in the minute books made between 1872 and 1921 clearly reveal that this body was responsible for the economic management of the order not the Economic Council. This source allows us to trace changes in the structure and scope of authority of the economic management and the development in agricultural production can be illustrated with the help of factual examples.

Összefoglaló

Tanulmányomban Nagyváthy János műveit abból a szempontból vizsgáltam meg, hogy milyen szerepet játszott, megjelent-e, illetve ha igen, miként a vallási témája. Kutatásom eredménye szerint érdekes ellentmondás figyelhető meg Nagyváthy, a praktikus gazda – aki szerint a vallás jó cselédet formál – és Nagyváthy, a helyenként antiklerikális, felvilágosult röpiratszerző között.

Bevezetés

A hazai vallásos élet újjászervezése és megerősödése a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakban volt megfigyelhető, e korszakban Adriányi szerint „a katolikus hitélet hallatlan felvirágozásához vezetett”.¹ Fellendült a katolikus oktatás, a búcsújárások ismét elterjedtek, az emberek hétköznapijait átjárta a vallásosság.² Sok csoda történt, folyamatosan épültek a templomok, a járványok és természeti csapások mementójaként Szentháromság-oszlopokat és Mária szobrokat állítottak, a katolikus népi vallásosság reneszánszát élte.³ A magyar felvilágosodás kezdetét Bessenyei György 1772-es, Ágis tragédiája című könyvének megjelenéséhez szokták kötni, az ezt követően – főként a jozefinista időszakban – a nemeség egy részét megérintették a nyugati, haladó gondolatok. A politikai átalakulásokat is sürgetők között Kató (1950) szerint az „egyház elleni harcban együtt volt a Voltairerrel levelező németellenes arisztokrata Fekete gróf, Szirmayval a konzervatív nemessel, Nagyváthyval az önkéntes nemesi reformok utópistájával és Martinoviccsal, Batsányival, akik az abszolút monarchia híveiből fejlődtek később republikánusokká”.⁴

Nagyváthy neveltetése

Nagyváthy János személyiségéről, tudásáról a „Magyar Tudós Társaság” tervezett alapító okiratának függelékében (1790) foglaltak sokat elárulnak. Révay ebben újonnan felállítandó társaság leendő tagjait sorolja fel, a 26. helyen álló

1 Adriányi, 2001. 177.

2 Erről bővebben lásd: H. Balázs–Krász–Kurucz, 2007., illetve H. Balázs–Krász–Kurucz, 2011.

3 Paládi-Kovács, 332–337. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/07/212.html> (letöltve: 2015. szeptember 29.)

4 Kató, 1950. 11.

név, Nagyváthy (Johannes) mellé ezeket írja: „*Pesten magántisztviselő (privata praefectura occupatus), s a tudományok bővebb ismeretének híjával van. De szerencsés eredménnyel megkísérelt különféle – főleg gazdasági természetű – munkái és azonkívül igen gyakori bizonyítékok igazolják, hogy különböző tudományokban kiválóan jártas. Érdeklődési köre leginkább a természettanra, technológiára, gazdaságtanra és természetrajzra irányul. A matézisban is kiválóan gyakorolta magát, továbbá a filozófiában, statisztikában, államtudományban és vegytanban. Buzgón érdeklődik az anatómiai kísérletek iránt. A magyaron kívül a latin, német és francia nyelvet is beszéli, érti az olaszt és az angolt és eléggé emlékezik a görögre és a héberre is. Ő is, mennyire saját erejéből tehette, főleg a mágnsók felkeresésével igyekezett ezen felállítandó társaság mások által már eléggé előrevitt munkájában fáradozni.*”⁵ 1755. január 19-én született Miskolcon, valószínűleg református családba, hiszen a miskolci római katolikus egyház anyakönyveiben nincs bejegyzés róla. A miskolci református egyház anyakönyvei 1841-ben, egy tűzvész során megsemmisültek, így Nagyváthy-ról nem tudjuk pontosan, hogy melyik felekezet tagjaként született.⁶ Szinnyi (1903) tudni vélte, hogy Nagyváthy Ferenc tért át a római katolikus vallásról az evangélikus vallásra.⁷ Nagyváthy Kálmán (1891) szerint reformátussá lett, ugyanő írta Nagyváthy Ferencről: „*annyira alászállott, hogy arra sem figyelt, vajjon gyermekeit a keresztelei anyakönyvbe úgy vezetik-e be, mint a család magát századok óta írja (ti.: vagy Nagyváthy vagy Nagy-Váthy), nem pedig a kiejtés szerint: Nagyváti-nak.*”⁸ Ezért fordulhatott elő, hogy Nagyváthy János sokáig „Nagyváti”-nak írta nevét, és csak ekkor vetette fel magát és Ferenc öccsét „Nagyváthy”-ként a Somogy megyei nemesek lajstromába.⁹

Kosáry (1953) meghatározása szerint Nagyváthy János „*a kiváltságos osztály szegény, földtelen rétegéből, kishemesi családból*” származott.¹⁰ A család rossz anyagi helyzetére utaló forrást említ meg Kuthy (1943), amely szerint a miskolci asztalos céh tagját Nagyváthy Ferencet „*bizonyos csapások*” nyomorúságba döntötték, ezért a céh karácsonyi segítyt utalt ki pénztárából.¹¹ Nagyváthy gyermekkorának nehéz körülményeire utal vejének, Nyikos Lászlónak 1846-ban kelt levele, aki unokaöccsének a következőket írta: „*... ha pedig jövendődről akarsz előre gondoskodni-kövesd az öreg Nagyváthy Bátyád példáját- a' kinek*

gyermekségiben minden vagyunkája tsupán csak egy Márjásból állott előszőr- de részint tanulása, részint katonáskodása, részint Directorkodása által sikerült neki annyira felverekedni, hogy annak szerzeményéből még Gábor unokája is oskoláit kitanúlhasa.”¹² Nagyváthy tanulmányait „*Miskólcson kezdette, Sáros-Patakon folytatta és Lossontzon mint Poezos Professor tökéletesítette*”¹³. Sárospatakon teológiát és jogot tanult, az akkori legnevesebb pataki tanár, Szentgyörgyi annyira megkedvelte a kitűnő szellemi képességű és szorgalmas fiatalembert, hogy Szapáry István gróf két fia mellé nevelőnek ajánlotta.¹⁴ Ezt követően hallgatta Mitterpacher mezőgazdasági témájú előadásait, majd katonáskodott, élt Bécsben, ahol mezőgazdasági ismereteit gyakorlati ismeretekkel gyarapította.

Szabadkőműves hatások – a „felvilágosult” Nagyváthy és a vallás

Az életrajzi források egyöntetűen állítják, hogy Nagyváthy 1788-ban költözött Pestre. Bárány Schaffrathnak, a pesti piarista gimnázium igazgatójának 1788 novemberi ajánlása alapján a következő év elején felvették „*A Nagyszívűséghez*” címzett páholyba.¹⁵ A páholy nevét helyenként Großmuthnak helyenként Magnanimitasnak írták – köszönhetően az 1790-ben kitört „nyelvvitának”, mely során többen követelték, hogy a magyar nyelv legyen a páholy hivatalos nyelve, de a többség a némethez ragaszkodott. A vitát végül 1790. május 14-én a következő határozattal zárták le: „*Multorum F.F. voto exaptato latino idiomata fienda celebratione determinata existente, versionem Ritualis germanici in Latinum requisiti F.F. Szatmári et Nagyváti in se assumserant.*”¹⁶ Vagyis az addig németül folyt munkákat latinra teszik át, és a szertartások latin nyelvre való fordításával Szatmáryt és Nagyváthyt bízták meg. „*A páholy ismert tagjai a pesti társas, politikai, tudományos és szellemi élet vezéralakjai: eleinte nagyrészt németek, később mind nagyobb számban magyarok. (...) csak névleg említjük legnevezetesebbjeiket fel: (...) Lackovich György, Kovachich Márton, Madách Sándor (Madách Imre öse), Liedemann, ifj. Ráday Gedeon, a piarista gimnázium igazgatója Schaffrath, azután Kármán, Pajor Kilián, Nagyváthy és Horváth Ádám a páholy legkiválóbb tagjai.*”¹⁷ A páholyt mást páholyok tagjai is előszeretettel felkeresték, így a látogatási könyvben sajátkezű aláírások igazolják

5 Vörös, 1961. 14.

6 Kuthy, 1943. 4–5.

7 Szinnyi, 1903. 791.

8 Nagyváthy, 1891. 1.

9 Nagyváthy, 1891. 30.

10 Kosáry, 1953. 359.

11 Kuthy, 1943. 5.

12 Balatoni Múzeum Történeti Dokumentációs Gyűjteménye (továbbiakban: BM-TDGY) 116/57.1789.113.

13 Tudományos Gyűjtemény 1824. évf. XII. sz. 66. p.

14 Nagyváthy, 1891. 4.

15 Jancsó, 1936. 224.

16 Jancsó, 1936. 225.

17 Jancsó, 1936. 181.

többek között Martinovics és Kazinczy vendégeskedését.¹⁸ Nagyváthy Kálmán szerint „Kazinczy s még néhány íróval (Báróczy, Bacsányi stb.) megismerkedése életének e szakaszában keresendő. S a megismerkedés helye, (...) a „Nagyszívűséghez” című szabadkőművesi páholy volt”.¹⁹

A „Magnanimitas”(Großmuth) páholy vezető személyisége Széchényi Ferenc gróf volt, tagjai közé tartozott többek között Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Orczy László. Hazánk szellemi elitjével került szoros kapcsolatba Nagyváthy, akik a haladó gondolkodású nemesség köréből kerültek ki. Kazinczy így írt azon összevetelükről, melyen a „M. Társaság” (Magyar Tudós Társaság) felállítását határozták el: „...Gróf Berényi, B. Orczy, B. Podmaniczky, B. Vay, Gróf Esterházy Károly, Vay József, Balog Péter, Márijási István, Spissics, Horvát Ádám, Nagyváti, Bárány uraknak jelenlétekben, hol én is mint invitatus megjelentem. Az a planum olvastatott el, a melly szerint a M. Társaságnak kell fel állíttatni. Pesten vala Batsányi is, de oda nem hivattatott. Esmerik garabontzáskodó lelkét...”²⁰ Mint látjuk, tagsága révén Nagyváthy kapcsolatba kerül haladó gondolkodású politikusokkal és írokkal, így Orczy László br. kamarai alelnökkel is, melyről egy besúgói jelentés árulkodik. A beépült sűgók természetesen folyamatosan jelentéseket küldtek a császárnak. A jelentések nagy részét Benda Kálmán (1957) közölte: Gabelhofer jelentésére, melyben Nagyváthyról is szót ejt: Orczy háza központja azoknak a nemeseknek, akik 1791-ben titkos „megbeszéléseken tervet dolgoznak ki, hogyan nyerhetik meg az uralkodó ellen a parasztságot. Néhány résztvevőt név szerint is megemlíti, így Podmaniczky József br. helytartótanácsost, Hajnóczy jóbarátját, Lányi Sámuel helytartótanácsosi fogalmazót és Nagyváthy Jánost, a kiváló mezőgazdászt”.²¹

A páholy tagjait a szabadkőműves ideológia tartotta össze, egyaránt elutasították az abszolutizmust, a klerikalizmust, a társadalmi egyenlőtlenségeket, és az arisztokrácia egyeduralmát; de a „radikális plebejus forradalmiság végül is idegen tőlük, s a politikai szabadság kiterjesztését a nép nagy tömegeire még nem tartják kívánatosnak”.²² A páholy ekkortájt antijozefinista ideológiát vallott, leginkább azért, mert a tagok és a vezetők is egzisztenciális nehézségekkel küzdöttek. Bízta ugyanakkor abban, hogy a jozefinista rendszer átalakítja a merkantilista gazdaságpolitikát, és messzemenően támogatták II. József nyelvrendeletét és jobbágpátensét, viszont a nemesség megadóztatásának nem.²³ Abafi Lajos (1900) szerint

18 Jancsó, 1936. 227.

19 Nagyváthy, 1891. 8.

20 Váczy, 1904. 120.

21 Benda, 1957. 624–625.

22 Vörös, 1961. 16.

23 Jászberényi, 2003. 32.

a páholyban gyakran hangzottak el szónoklatok, melyek tekintetében Nagyváthy volt az egyik legszorgalmasabb, beszédet intézett többek között gr. Forgáchhoz, Horváth Ádámmal és Szepessyhez is, akinek a szabadkőműves feladatairól és kötelességeiről szól.²⁴ A páholyjegyzőkönyv szerint 1789. november 19-én Nagyváthy János köszöntötte az új belépőt, Horváth Ádámot. Kettejük szellemi kölcsönhatását tanúsítja, hogy a Horváth Ádámnak tulajdonított, szerzői név és nyomda megjelölése nélkül megjelent *Felfedezett titok* című regény a szakirodalom szerint Nagyváthy társadalompolitikai koncepcióját tükrözi kitételében, miszerint a nemes nem teheti magát istenként uraltja fölé.²⁵ Kazinczy Ferenc Aranka Györgyöt levelében tájékoztatta Nagyváthy irodalmi tevékenységéről - az 1791. január 7-én kelt levélnek köszönhetjük, hogy a bizonytalanság nyoma nélkül Nagyváthy tartjuk az alábbi névtelenül kiadott szabadkőműves szellemiségű röpiratok szerzőjének: „Pesten a Nagyszívűségnél (=magnitas) nevezet alatt jövének ki 3 kis darabok. 1. A veres Barátnak elmékedése a Templom Dűledékjei közt. ford. De la Plume. (Nagyváti János). 2. A vallás tserelés, ugyan ő általa. 3. L'horoscope de la Pologne. Ez mind a Nagyvátié. Ez az ember mintegy 35 esztendő ember. S. Pataki Kálvinista Deák, s Losontzi concrector vala. Onnan mint az ifjú Motsárinak a nevelője le=mene Pestre Psilosophiában doctorisáltatni, hogy concurrálván pro cathedra Phillos. a pápista iskolában Professor lehessen. Eggy sok tehetségű ember. Kőműves. – Fordításai jók, de sok grammaticai hibája van, mert írni csak most kezd... E vala az, a kire Révai reá bízta a M. Társaság eránt való plánum kidolgozását”.²⁶

A felvilágosodás korában, az 1780-as évek elejétől 1795-ig terjedő másfél évtizedben a politikai röpiratok irodalma virágzott, mivel II. József állami irányítás alá helyezte a könyvrevíziót, és alapelvei közé tartozott a kritika szabadsága. Ily módon viszonylag szabad véleménynyilvánítás vált lehetővé, és főként a politikailag kritikus 1790–92-es évekből, egyre több röpirat jelent meg. Nem véletlen, hogy Nagyváthy 1790-ben a kor e jellemző „megszólalási” formáját választotta nézetei kifejtésére; négy röpiratot írt, melyekben a kor legégetőbb problémáit tárgyalta, és utópisztikus ábrándokat fogalmazott meg. Műveit nem saját nevére adta ki, névtelenül hagyták el a nyomdát. Az 1790-es évből négy röpirat látott napvilágot tollából. Háromról – *A veres barát; Vallás-tserelés; Csillagok forgásiból való polgári jóvendülés*; – a már korábban idézett Kazinczy levél értesít. Negyedik röpiratának címe: *A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái*. Nagyváthy Kálmán (1891) szerint e röpiratot „... 1815 – 18. körül írta meg névtelenül, (...) ugyanis azt mondja a 40-ik oldalon, hogy látta a 18-ik

24 Abafi, 1900. 330.

25 Jászberényi, 2003. 69-70.

26 Kaz. Levelezése, II. kötet. 137., a levél keltezése: 1791. január 7.

század végét s a 19-ik felderülését, s 2-szor: több helyütt öreg embernek mondja magát.”²⁷ Ballagi Géza (1888) azonban már a következőket írja: „...Concha figyelmeztet bennünket, - hogy már az 1790-ben megjelent „Meghamisított mértéke az emberi polgárságban található valóságos elsőségnek czimű alkalmi irat a magyar hazafi öröm-óráira hivatkozik.”²⁸ Valószínűleg tehát ez volt az 1790-es évben Nagyváthytól elsőként megjelent röpirat.

A szabadkőművesek a „józan ész” uralomra jutásával, felülről kezdeményezett bölcs reformokkal vélték a polgári átalakulást elérni - Nagyváthy a külföldi irodalomban is fellelte azokat a humanisztikus politikai nézeteket, melyeket ő is meggyőződésként vallott. Ezért terjesztette a magyar közönség elé a Fridriktől kölcsönzött versezetet, melynek teljes címe: *A veres barátnak egy el-pusztult templom omlása melletti való szomorú képzelései. Mellyeket Fridrik vers-költeményeiből magyarra fordított DE LA PLUME.* Mondanivalóját a magukat „veres barátnak”, a templáriusok utódainak valló szabadkőművesek miszticizmusa szövi keresztül. „A veres barát”-ban Nagyváthy a múltra tekint vissza, melyben a „vaksággal megvert fejedelmek”, „királyok és szentséges pápák, vért ontó nadályok” lábbal tiporták az emberi jogokat. Ezután olyan világ iránti vágyát fogalmazta meg, melyben a „megláncolt jobbágy a volt tyrannussal egységre lép”, és eljön az emberek közötti egyenlőség. A templom metafora használata a szabadkőművesség templom képzetére utal. Ebben az olvasatban a templom építése sose fejeződik be, az építők sose maradnak munka nélkül, rendjük dacol az idővel és a körülményekkel. A templom ugyanis az embert jelképezi, a kőfaragó önmagát és környezetét tökéletesíti, az ész, a szellem és az ösztön egységében. E szellemiség képviselője az a veres barát is, aki a műben egy jelenés által kerül Jeruzsálembe, sok évszázaddal a szerzetesek üldöztetése után:

„Mutattya, hogy ő volt a NEMES SZERSZETbe
Utolsó, ki fénylett MESTER öltözetbe,
S' Bátran, drága neve meg – maradására,
Ég Áldozatúl feküdt az Oltárra.”²⁹

A mester fokozat az egyik legmagasabb rang a páholyban, melyhez az inaságtól hosszú út vezetett. A barát szelleme egy összedőlt templom romjai felett elmélkedik, melyben hajdan a „rend” és a „mérték” uralkodott. A magasfokú építészeti, mérnöki tudás birtokában régen csak kevesen álltak. A szabadkőművesek eredete, saját hagyományuk szerint a középkorban alakított templomépítő céhekben keresendő. Ők voltak azok, akik birtokában voltak és őrizték az építés titkait,

27 Nagyváthy, 1891. 45.

28 Ballagi, 1888. 335.

29 Nagyváthy, 1790. A veres barát.

ismerték az anyagok és építés arányait, a keverések formáit, a szimbólumokat. Az általuk épített szimbolikus templom falai között épültek azok az eszmék, melyek az érdem szerinti egyenlőséget, a (főleg vallási) különbözőség iránti toleranciát, és a józanész diktálta erkölcsiséget hirdették. A szöveget átszövi az az ősi, keleti forrású dualista szemlélet is, mely a szabadkőműves szimbolikában ugyancsak hangellentétében csúcsondott ki a műben. A sötétségbe beszüremelő, a tudatlanságba tudást, igazságot hozó fény huny ki azzal, hogy a templom összedőlt. A dualista szemlélet másik megjelenése a műben, a szellem jelenléte az anyagi világban. Ő, a veres barát hozza testtelenül a gondolatokat, „képzeléseket” - mindazt ami szellemi séget”, „méltóságot”, és természetesen a szabadkőművesség egyik éltető forrását, a „napkeleti erőt”, amiért szó nélkül tűrte a pusztítást. A meglepően optimista, aranykor toposzokra építő befejezésben a remény hangjai szólalnak meg, miszerint a templáriusok rendjének felvirágzásával 24 év múlva diadalmaskodni fog az egész emberiséget testvériesen felölelő szeretet:

„Akkor fog a szelid bárány a farkassal,
A megláncolt jobbágy a volt tyrannussal
Eggyességre lépni. És a méltóságos
Gróf örül szűrös embert, barátságos
Karjai lánczával melléhez kulcsolni
S mint testvérét nyájasan csókolni.”³⁰

Nagyváthy utópisztikus soraiban az egész világot egy közös, jobbító cél érdekében összefogó testvéri szövetség jelenik meg. A fenti áttekintés bizonyára nem meríti ki azokat a szabadkőműves szimbolikára épülő olvasati lehetőségeket, amelyek a szövegben rejlenek. Főként Jászberényi József (2003) és Márton László (1993) szabadkőműves témájú könyvei alapján próbáltam tájékozódni e kódrendszerben, ugyanakkor hozzá kell tennem, hogy sajátos nyelvről van szó, melyet a nem beavatottak csak ízelgethetnek. A versben e hermetikus nyelv jelentősége is tematizálódik a templáriusok történelmi hanyattatása kapcsán:

„Mert, vigyázzván, sokszor olly Betűkkel irtak,
Mellynek Pápa, 's Király, Kultsával nem-birtak.
Mert, még a' leg-véresbb Veszélybe – is, adott
Hiti, 's az Igazság mellett meg maradtott”³¹

30 Nagyváthy, 1790. A veres barát.

31 Nagyváthy, 1790. A veres barát.

„A Vallás-tserélés, avagy egy világi-bölcsnek, egy jesuitának és egy hazafinak arról való beszélgetések: ha vallyon szabad-e az embernek vallását, a melyben született, meg hányini-vetni és van-é szabad választása azt, ha hibás, jobbal fel tserélni?” valószínűleg a II. József toleranciarendelethez ellen a klérus oldaláról elhangzott támadásokra hivatott válaszolni.³²

A mű a „világi bölcst”, a „hazafi”, és a klérust képviselő jezsuita vitájáról szól. Alapvető mondanivalója, hogy az egyén szabadon választhatja meg a hitét, a vallások egyenrangúak. A vallások keletkezéséről írva, összefüggést fedez fel a környezettel, a gazdasági és társadalmi viszonyokkal. A mű bevezetésében, mottóul szánt „Megszollítás” c. versecske sok félreértésre adott okot a mű irányát illetően:

„Édes ember-Társam! értsd meg Lételeidet:

Ne add árendába a' Papnak eszedet.

Gondolkozz, Visgálódj; erre való az ész;

A' ki vakonn hiszen, Papok számara lész (...)”

„Tsak rágódjál rajta, meg érted a' Vallást

Mint konyháért való emberi-Találást.”³³

A bevezető sorok miatt némelyek a későbbi irodalomból atheistaként említik a szerzőt, így Nagyváthy Kálmán (1891) is a következőket írja: „Nagyváthyt e röpirata után atheistának kell tartanunk.”³⁴ A szöveget figyelmesen olvasva kiderül, hogy csupán arról van szó, hogy „Keresztyén vallásból más keresztyén vallásra állani nem Apostasia”, mely kitétellel végeredményben Nagyváthy a protestáns rendek évszázados álláspontjára, valamint a szabadkőműves ideológiára, a tolerancia álláspontjára utal.³⁵ A gondolatokat a szöveg a világi bölcst és a hazafi szájába adta, a két világi férfi és egy jezsuita szerzetes párbeszédéből építkezik a mű. A jezsuita a katolikus vallás egyedül üdvözítő voltát hirdeti, a bölcst és a hazafi pedig a vallástürelem mellett érvel. A világi bölcst theologiai argumentációjában kifejti, hogy ha az ember a régi és jelenlegi vallásokat az alapítóival vagy hirdetőivel részrehajlás nélkül egybeveti, úgy találja, hogy „...aminemű nevelése volt a fundálónak, amicsodás ég alatt született és aminemű temperamentuma volt, olyan lett a tőle felállított vallás is. (...) noha néhanapján a vallásbul folyó bizonyos haszonvétel is azon nem kevés változást tett.”³⁶ E sorokba némi antiklerikus hang is vegyül. A bölcst a továbbiakban példákkal is illusztrálja azt: „ha Muhamed unokája lehettél

volna, a hitetlen gaurok ellen te is oly forrósággal oltalmaznád a török birodalmat vagy a török vallást.”³⁷ A további okfejtés a lelkiismeret nevelésével foglalkozik: a nevelés jobbításához elsősorban a nevelőket kell felkészíteni, a lelkiismeret kifejlődéséhez pedig szelídséggel, jó példával és józan tanítással kell előljárni. Nagyváthy e röpirata tehát a nevelési elvek és gyakorlat reformjában jelöli meg mindenfajta társadalmi változás előfeltételét. A beszélgetés végkövetkeztetését végül a bölcshöz csatlakozva az Igaz Hazafi mondja ki, aki jogászai módszerekkel: törvénycikkkel és precedensekkel próbálja meggyőzni hallgatóit. Mindez sajátos keretet kap azáltal, hogy a vita kezdetén a világi bölcst a szubjektív meggyőződés jelentőségét hangsúlyozza: „A közönséges boldogságnak előmozdítása magánosságot és gondolkozást kíván.”³⁸ A röpirat végén elhangzó tételmondat érvényét azonban az adja meg, hogy elhangzásakor a jezsuita is helyesel, azaz egyéni meggyőződésre épülő közmegegyezést képvisel: „Vizsgálódás, kételkedés s szabad választás kell hát arra, hogy valakinek a természetbe béoltott, és a kijelentés által megerősített vallása legyen.”³⁹ Legfontosabb célként az alábbiakat határozta meg: a „hazát szeretni legfőbb kötelesség; Vesztét munkálkodni átkozottlelkűség”.⁴⁰

A „Tsillagok-forgásiból való polgári jövőndölés Lengyel országra a melybe borussiai király, és etc. etc. le-ábrázoltatnak. Az ötödik kiadás szerint frantziából, magyarra fordítva. A magyaroknak tükörül”. A fordításban a cím utalt arra – A magyaroknak tükörül –, hogy párhuzamot von a két nemzet társadalmi viszonyai között, azaz a lengyel vonatkozású helyzetkép figyelmeztető funkciójában van jelen. A „Csillagok forgásiból való polgári jövőndölés”-ben a lengyel példára utalva figyelmeztette a magyar nemességet, hogy a parasztságot elnyomó, kisajátító vak viselkedés könnyen az ország bukásához vezethet, ahogy az már a Lengyelországban bekövetkezett. A röpirat alapvetően a társadalmi egyenlőtlenség problémájával foglalkozik. A szöveg fókuszában az elfajult nemesség és a pusztulásnak indult nemzet toposza áll. Ballagi Géza (1888) írja találóan: „Mindenesetre finom tapintatra mutat, hogy Nagyváthy, ki maga is tagja volt a nemességnek, nem saját véreit, hanem a lengyel nemességet veszi bírálat alá. A ki meg akarta a magyar nemesség közül, így is megértette.”⁴¹ A nemesség fő jellemvonása, hogy önös érdekeiket előtérbe helyezve, az állam érdekeivel mit sem törődnek, fel sem merült az egyenlőség gondolata a fejükben, a parasztsággal és polgársággal pedig lekezelően bántak. A nemesség felelős a parasztság sanyarú sorsáért is: „A ti parasztjaitok úgy

32 Vörös, 1961. 17.

33 Nagyváthy, 1790. Vallás-tserélés.

34 Nagyváthy, 1891. 9.

35 Vörös, 1961. 17.

36 Nagyváthy, 1790. Vallás-tserélés.

37 Nagyváthy, 1790. Vallás-tserélés.

38 Nagyváthy, 1790. Vallás-tserélés.

39 Nagyváthy, 1790. Vallás-tserélés.

40 Kató (szerk.), 1950. 23.

41 Ballagi, 1888. 344.

elbarmosodtak, hogy csak szántani sem tudnak, holott pedig egész foglalatosságok nem egyébből, hanem csak a földművelésből áll. (...) Ez volna a ti legelső kötelességetek, hogy ezeket a boldogtalanokat állítnátok jobb lábra; ez segítne osztán nektek a magatok jobb rendbe szedésekre.”⁴² Nagyváthy a gazdasági témájú könyveiben, és jószágigazgatói instrukciójában is felfedezhetőek ezek a gondolatai. A polgárság kapcsán ez a megállapítás olvasható: „A nevét sem tudjátok ti annak, mitsoda az, a mit másutt polgároknak vagy városi lakosoknak neveznek.”⁴³ Derűsebb képet csak a köznemesség profiljáról kap az olvasó, de a portrét árnyalja a kitétel, miszerint az otromba nevelés és tudatlanság révén még ők sem tudnak reformokat előmozdítani. A tükör tehát semmi biztatót nem mutat a magyar nemzetre nézve, hacsak nem tanul a lengyelek példájából.

„A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái (1900)” röpiratában az általa hőn áhított magyarországi változásokat írta le a „XIX. századi” „igaz magyar hazafi” visszapillantásaként. Művében abból indult ki, hogy hazánk az angol és francia példát követve a polgári egyenlőség útjára lépett. Különleges, hogy „megjósolta” az 1848-as forradalom lefolyását, hiszen a polgári átalakulást nemesi vezetésű reformként írta le, mégpedig az alapján, hogy a nemesség önként lemond kiváltságairól, (ez 1848-ban is csak forradalmi kényszerre következett be). Kíváncsún tartotta az egyházi vagyon megszüntetését, az oktatásügy államivá tételét, a zsidók emancipációját, az árvíz és tűzkárosulók állami segélyezését, állami kórházak és tébolydák felállítását, utóbbiak messze előremutató gondolatok. Művében utópisztikusan rajzolja meg egy ideális társadalom képét. Az eszményi állapothoz vezető fejlődést nem ábrázolja, csupán annak végeredményét. Jól mutatja ezt a jobbagykérdésben kifejtett álláspontja – szerinte úr és paraszt mindig is lesz, csupán viszonyuk változik. A jobbagy földesurának nem az elképzelt társadalomban már nem rabszolgája, hanem „munka-segítő-társa”: „Nem kívánok munka-segítő-társaimnak ’sírjokkal gazdag lenni. Elég leszsz a’nékem, hogy a Te képedet én rajtam munka-segítő-társaim meg-esmervén az előtt meghajolnak és fíjuj tiszteletet tésznek”.⁴⁴ A katolikus egyház majd lemond a cölöbátusról, nagy jövedelmeiről és hozzájárul a közterhekhez a nemességgel egyetemben, mindezek mellett pedig vallástürelmet is gyakorol. A szövegben a zsidóság szerepét abban jelölte ki, hogy a „nemzet a nemességnek kivált tsupa kasznárja, e veszi, árulja borát, búzáját és egyéb terméseit.”⁴⁵ Az eljövendő egyenlőséggel együtt járt volna a műveltség és a humanitás terjedése is, a közoktatást egyértelműen állami feladatnak jelölte ki: „Mivelhogy

az országban felállított és felállítandó iskolák, nem valamely bizonyos vallású embereké tsak, hanem az egész hazáé, úgy mint a melyben a haza boldogságára hazafiak, emberbarátok, atyák és tudósok neveltetnek. Nem lehet annak tanítóit is egy bizonyos vallású emberekből választani tsak, annyival is inkább, hogy a vallás alkalmatos és szorgalmatos tanítót úgy sem szül”.⁴⁶ Az iskoláknak nem a régi, elavult tudományokat kellene tanítani, hanem a kor követelményeihez alkalmazkodni: „Nézd tsak, melly szorgalmatossággal taníttatnak a mezei munkás embernek gyermekei az oskolákba alkalmatos tanítók által a gazdálkodás mesterségére. (...) Eddig – is hiba volt ennek el-mulatása, a midőn a mezei gyermeket deák nyelvre vagy inkább szókra és inkább az élet gyönyörködtetésére mint szükségére tartozó dolgokra tanították...”⁴⁷

Nagyváthy politikai nézetei a nemesség és a klérus éles bírálata ellenére sem voltak kifejezetten radikálisak, hiszen a széles rétegeknek politikai jogokat nem akart adni, a reformokat a középnemesség politikai súlyának növelésével (a pap-ság és a főnemesek kárára) képzelte. Ballagi (1888) szerint „Nagyváthy irányánál fogva bármennyire radikális volt is: finom modorával meglehetősen el tudta simítani a radikalizmus túlzásait”.⁴⁸ Megállapította továbbá Hajnóczy és Batthyány Alajos nézeteivel összevetve, hogy Nagyváthy röpiratai eszmékben szegényebbek.⁴⁹ A szövegekben nem dominálnak a jogi és politikai vonatkozású tételek, de a gyakorlatiasságot nem elvitatható Nagyváthy-tól, és azok aktuális reformprogramokhoz kapcsolódó, társadalmi, morális és pedagógiai kérdéseket feszegetnek. A francia forradalom hatására megpezsztülő magyar politikai életből 1791-re sok nemes visszavonult (többek között Batthyány Alajos, Festetics György), hozzájuk hasonlóan cselekedett Nagyváthy is. Ferenc császár 1795. júniusában tiltott be minden szabadkőműves páholyt (Nagyváthy ekkor már Keszthelyen vezette a Festetics-birtokot). A császár kemény fellépésének eredményeként 1848-ig semmilyen igazán jelentős adat nem található a páholyok létezéséről, de az egykori szabadkőművesek tartották egymással a kapcsolatot a későbbiekben is – amit Nagyváthy életútja is bizonyít.

Vallási témák megjelenése Nagyváthy gazdasági műveiben

Nagyváthy 1791 tavaszán megjelent könyve, „A Szorgalmatos Mezei Gazda” mér-földkő hazánk agrártörténetében, mivel az első rendszerbe foglalt, magyar nyelvű szakkönyv volt. Felismerte, hogy a politikai téren nem tudott segíteni hazáján, ezért inkább „imitt-amott szorgalmasan össze-szedett tapasztalásával a mezei-

42 Nagyváthy, 1790. Tsillagok-forgásiból való polgári jövendölés Lengyel-országra.

43 Nagyváthy, 1790. Tsillagok-forgásiból való polgári jövendölés Lengyel-országra.

44 Nagyváthy, 1790. A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái.

45 Nagyváthy, 1790. A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái.

46 Nagyváthy, 1790. A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái.

47 Nagyváthy, 1790. A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái.

48 Ballagi, 1888. 346.

49 Ballagi, 1888. 334.

gazdaság” fejlesztését próbálta elősegíteni, hiszen ez „hazafijúi kötelessége”. Könyvében a férfi cselédek igazgatásáról szólva megjegyezte: a „Vallás leg-jobb Tselédet formál. A’ Vallás ugyan-is mindig jobban kötelezi a’ Tselédet, kötelessége végbe vitelére, mint a’ Cató Keménysége. Innen szokták mondani: mentül jobb Keresztyén valaki annál jobb Szolga, ’s Jobbágy-is. Az a Gazda tselekszik hát okosan, a’ ki Tselédjeibe a’ Vallást óltogatja: kivált a maga példájával”.⁵⁰

Nagyváthy monumentális művében helyenként előfordulnak vallási témájú utalások. A méhek rablása kapcsán megjegyezte például: a „szegény Lakosok, mikor már az ellenségnek ellent nem állhatnak: magok-is neki állanak a’ Méznek, meg töltik belőle leg-alább utoljára hasokat, mint a’ Jerusálemi Zsidók az arannyal bántak”.⁵¹ Más helyen megállapítja: az „Istennek különös ajándéka az Ökör”, mivel az „felette szelíd állat, és ha egyszer Járomba szokott: mindenféle viszontagságokat, és nyomorúságokat békességesen el=tűr”.⁵² Könyvében – annak témája miatt – mélyebb vallási témájú fejtegetésekbe nem bocsátkozott. A mű azonban ismertté tette Nagyváthy-t Magyarországon, felkérte jószágigazgatónak a könyv kiadásában segítséget nyújtó Széchényi Ferenc, és sógora, Festetics György is. A keszthelyi gróf ekkoriban szerelt le a hadseregből, és visszavonult „az ekevas csoroszlya mellé”, hogy elhanyagolt birtokai gazdálkodását rendbe szedje. A tiszteletpéldányként kapott kötetet Festetics „hévvel olvasta át s mire a végére ért, addigi jószágigazgatója kegyvesztett is lett előtt. Azonnal meghívta Nagyváthyt a fényes állásba. Szeszélyes, hirtelen lelkesedésében krőzusi szerződéssel kínálta meg.”⁵³ „Keszthelyen egész kis hűbéri királyság várta Nagyváthyt”, aki „teljhatalmat kötött ki magának s a gróf (...) semmiben sem korlátozta kegyelt barátjának cselekedeteit”.⁵⁴ Keszthelyen írta meg Nagyváthy a „Közön-séges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetits György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztől” című könyvét. A művében több helyen foglalkozott vallási témákkal. A jobbágyok, ha az „Isteni-félelmet” megvetették, abból Nagyváthy szerint „mindenféle egyenletlenségek” származhattak. Ezért a „Tisztség a’ maga, és háza népe példájával a’ Kegyességre, és Jámborságra tanítsa, a’ Korhelyeket, tékozlókat, Engedetlenekeket, Nyughatatlanokat, Részegeseket, és Veszekedőket egy Részről maga intse, más Részről pedig a’ Lelki Atyával jobb utra vezettesse. Meg=nem kell azt Szenvedni, hogy a’ Falubéliek az Isteni Szolgálat idején kártyázzanak, vagy a’ Kortsmákon domberozzanak.”⁵⁵ Az előzőeken túlmenően a jobbágyokkal szemben „Minden indulatoskodás erősen tilalmaztatik”, továbbá nem

szabadott – „kivált pedig az Öreg Embereket” szidalmazni, mert a „Szép móddal többre lehet menni, mint a’ Gorombáskodással”. Messze előremutató emberbaráti gondolatokat is megfogalmazott Nagyváthy: a „Tisztség Ajtaja a’ szegény ember előtt soha bé=Zárva ne legyen, hanem azokk Kéréseit Szép móddal meg=halgassa, Panaszaikat békességtűrősséggel vegye őket tanátsolásával segítse, oktassa, és beléjek a’ Felsőség eránt való engedelmességet bé=plántálni igyekezzen”.⁵⁶ Az előírások szerint a jobbágyokkal úgy kellett bánni, mint az „Édes Attya Gyermekével szokott, Egyik kezében kalás, Másikban Vessző legyen, az az Egy Részről őket Szeresse, más Részről pedig Rendetlenségekről Emberi módon fenítse, magát mindenkiben az Urbariumhoz szabván”.⁵⁷ Nagyváthy jószágkormányzóként tehát a jobbágyokkal kapcsolatosan nagyon testvéries és könyörületes bánásmódot írt elő. Ugyanakkor nem engedélyezte például, hogy a „butsu járások színe alatt össze=sereglenni Szokott Papok[na]k” az „Uraságébol Vendégséget tsinálni nem lévén Szabad”. Természetesen az olyan helyeken, ahol az „Innepeket, a’ mellyekben az Uraság (Patronatusi Inssel) birván a’ (Fundatio) Értelme Szerint mind az Innep meg=tartását, mind a’ Butsu járást meg=kívánja. A’ mikor az Isten=tisztelet körül fáradozó Pap Urak is Interveniensek[ne]k neveztetnek”.⁵⁸

Nagyváthy életművében kiemelt szerepet játszik két oktatási intézmény kapcsán végzett munkája. A Georgikon – amelynek alapítása körüli szerepe vitatott ugyan, de szellemi hatása egyértelmű⁵⁹, és a csurgói református gimnázium. Utóbbi, a Csokonai Vitéz Mihály által „első iskolának” nevezett intézmény „Nagyváthy ösztönzésére a gróf egyik uradalmában, Csurgón 1792. gimnáziumot alapított”.⁶⁰ Héjas Pál (1895) írja az iskola történetéről szóló könyvében, hogy Nagyváthy „reformált vallású lévén s a gróffal szellemrokon, biztosra vehető, hogy ő volt egyéb indokok mellett, a leghatalmasabb tényező abban, hogy róm. kath. gróf a belső-somogyi ev. ref. egyházmegye számára egy, abban az időben palotaszerű gimnáziumi épületet, a tanárok fizetésére több ezer forintnyi alapítványt tett”.⁶¹ Az iskola törvényei vallási tekintetben is előremutatóak, mikor a keresztény erkölcs tanítása mellett a rousseau-i etika, a tiszta humanitás eszméiről olvasunk: „[a tanár] akármint értsen és akármiképen legyen valamiről meggyőződve lelkiismeretében: de értelme és tudománya felől ne gerjessen, a mit szent vallásunk ágazati tartanak”.⁶²

50 Nagyváthy, 1791. 14.

51 Nagyváthy, 1791.

52 Nagyváthy, 1791.

53 Borotvás-Nagy, 1942. 41–42.

54 Borotvás-Nagy, 1942. 42.

55 Nagyváthy, 1795. 170.

56 Nagyváthy, 1795. 170.

57 Nagyváthy, 1795. 170.

58 Nagyváthy, 1795. 217.

59 Bővebben lásd.: Kurucz, 2013. 195–203.

60 A Pallas Nagy Lexikona. 1896. 969.h.

61 Héjas, 1895. 1–2.

62 Héjas, 1895. 19.

Nagyváthy életének utolsó két évtizedében Csurgón élt, ahol kezdeményezésére épített Festetics gróf új templomot. Több szakmunkát írt itt, halála után elsőként a Magyar Házi Gazdasszony című műve látott napvilágot (1820). E művében kiemelte, hogy a „Közönséges és Házi Isteni tiszteletére rá kel a' Cselédek hajtatni”.⁶³ Amennyiben „mindenek az előszámlált módok szerint elvannak valamely Háznál rendelve még arra is lehet időt szabni hogy a' Tseléd a' Templomba menésre is ráér-kezik”.⁶⁴ A fentiek értelmében a gazdaasszony feladata volt, hogy elrendelje: melyik „Cseléd menjen kis, vagy öreg Misére, és melyik Vasárnap, és melyik délelőtti, vagy utánni Prédikáztiora”.⁶⁵ Meg kellett kívánni, hogy „Lefekvés, és Felkelés idején is” valamennyi cseléd a „maga módja szerint mindennap véghezvigye imádságával Istene eránt való kötelességét. Erre a' Gazdának, 's Gazdaszszonynak példája legjobb ösztön”.⁶⁶ A jól szolgáló cselédeknek „Innepnepokon két Templom után” meg kellett engedni a „tisztességes, és ártatlan mulatságot”, ami által – Nagyváthy szerint – „annak mind teste, mind elméje megfrissül, és a' munkára alkalmatosabb lesz”.⁶⁷ A Magyar Practicus Termesztő című könyvében is megemlíti a „Házi Rendtartás” szükségességét, ami „kivált a' Cselédtartásban fő dolog”. Az evésnek, lefekvésnek, felkelésnek minden háznál meghatározottnak kellett lenni, amint Nagyváthy megállapítja: a gazda, aki a „maga Házában rendet nem tud tartani: az a' Mezőn se tudja a' munkát elintézni, nem hogy kormányozni”. Külön kitért rá, hogy a „házi rendtartásnak ki kell terjedni az Isteni tiszteletre is”.⁶⁸ Magyar Gazdatiszt című munkájában is foglalkozik a jobbágyokkal való bánással: a „könyörületlenség, annyival inkább pedig a' Kegyetlenség, nem csak hogy a' jó erköltsel; de még a' Gazdálkodással, és Felséges rendelésekkel is ellenkezik, azért is a'ki ilyenekkel Hivatalát, és emberiségét megmotskolja: az Uraság pártfogására ne bízzék”.⁶⁹

Összegzés

Tanulmányomban szándékosan nem kerestem arra a választ: vajon vallásos volt-e Nagyváthy? Erről sokat elmond azonban végrendelete. A másolatát a Balatoni Múzeum Őrzi Keszthelyen, vagyonának nagy részét családjára hagyományozta: Lídia lányára és Ferenc öccsének családjára. Ugyanakkor iskoláinak is bőkezűen adakozott: „A Sáros Pataki Ref. Collegiumnak két ezer ftokat hagyok és parancso-

63 Nagyváthy, 1820. 53.

64 Nagyváthy, 1820. 53.

65 Nagyváthy, 1820. 54.

66 Nagyváthy, 1820. 54.

67 Nagyváthy, 1820. 54.

68 Nagyváthy, 1821. 19.

69 Nagyváthy, 1821a. 19.

lom ezennel adatni olly Feltetelek alatt, hogy 1. Ha valamelyik Nagyváthy az én két említett rokonjaim után, olyan szegénységre jutna, hogy gyermekeit éppen nem tá-níthatná: tehát a nemes Collégium tartozzon egyet az említett két ezer forintnak kamatjából taníttatni és felnevelni”.⁷⁰ Ugyanezen feltételek mellett a csurgói és a pápai református iskolának is 1000–1000 forint adományt adott. Testamentu-mában sokkötetes könyvtáráról is rendelkezett, a „könyvek menjenek kétfelé t.i. a Törvényes könyvek és Haza Historiáját illetők legyenek Károly unokámé, a többiek pedig Jánosé, a Classisokon kívül a melyeket ezenne a Csurgói Reformáta Oskolának rendelek adatni”.⁷¹

Nagyváthy János könyveit és életművét áttekintve megállapíthatjuk, hogy esz-merendszerében békésen megfér a felvilágosult röpiratok helyenként egyházat bíráló tartalma és a gazdasági témájú műveinek vallásos életet dicsérő passzusai, illetve a gyakorlati, egyházi életet támogató tevékenysége.

70 BM-TDGY 115/57. 1859. 1.

71 BM-TDGY 115/57. 1859. 1.

IRODALOMJEGYZÉK

- Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1900.
- Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. Szent István Társulat. 2001.
- Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. Bp., 1957.
- Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1888.
- Bororvás-Nagy Sándor: Nagyváthy János. In.: Nagy Magyar Gazdák. Szeged, 1942. 33–71.
- Héjas Pál: Az áll. seg. csurgói ev. ref. főgimnázium rövid története. Csurgó, 1895.
- H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György: Hétköznapi élet a Habsburgok korában (1740–1815). Bp., 2007.
- H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György: Magánélet a Habsburgok korában. Bp., 2011.
- Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Cluj, 1936.
- Jászberényi József: A Sz. SOPHIA 'Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT'. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség. Bp., 2003.
- Kató István (szerk.): Tépjétek le a sötétség bilincseit. XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzal. Bp., 1950.
- Kosáry Domokos: Nagyváthy János. In.: Élet és Tudomány, (1953) 12.sz. 359–361.
- Kurucz György: Keszthely grófja - Festetics György. Bp., 2013.
- Kuthy Ferenc: Nagyváthy János, a haladó kisgazda. Csurgó, 1943.
- Nagyváthy János: Vallás-cserélés, avagy egy világi bölcsnek, egy jesuitának, és egy hazafinak aról való beszélgetések: ha vallyon szabad-e az embereknek vallását, a melyben született, meg hányni vetni és van e szabad választása, azt, ha hibás, jobbal fel-cserélni? egy ember barát által. Nyomtatott Gondolatfalván Elmélkedő János betűivel. Hely n. (Névtelenül). 1790.
- Nagyváthy János: Csillagok-forgasibul való polgári jóvendölés Lengyel országra a melybe a borussiai király, és etc. etc. le-ábrázoltatnak. Az ötödik kiadás szerint francziából magyarra fordítva a magyaroknak tükörül. A nagy-szivűség-nél. (Hely n., névtelenül). 1790. (Szemelvényes kiadása: Tépjétek le a sötétség bilincseit. XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzal. Bp., 1950.)
- Nagyváthy János: A veres barátnak egy el-pusztult templom omlása mellett való szomorú képzelési. Mellyeket Fridrik verskölteményeiből magyarra fordított de la Plume. A nagy-szivűség-nél. (Hely n., névtelenül). 1790.
- Nagyváthy János: A tizen-kilenczedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A nagy-szivűség-nél MDCCCC. Hely n. (Névtelenül.) 1790.
- Nagyváthy János: A' Szorgalmatos Mezei-Gazda. A Magyarországon gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. Pest, 1791. I–II. kötet.
- Nagyváthy János: „Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetics György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül” (kézirat). 1795.
- Nagyváthy János: „Circulare a Birkák megnevesítésére” (kézirat). é. n.
- Nagyváthy János: Magyar házi gazdaszony. Pest, 1820.
- Nagyváthy János: A magyar gazdatiszt, Pest, 1821a.
- Nagyváthy János: Magyar Practicus Termesztő. Pest, 1821.
- Nagyváthy János: Magyar Practicus Tenyésztető. Pest, 1822.
- Nagyváthy János élete rövid leírása. In.: Tudományos Gyűjtemény, 1824. XII. kötet. 65–69.
- Nagyváthy Kálmán: Nagyváthy János élete. Pozsony, 1891.
- Paládi-Kovács Attila: Magyar néprajz, VII. kötet. 332–337. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/07/212.html> (letöltve: 2015. szeptember 29.)
- Pallas Nagy Lexikona. 1896. 969.h.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Nagyváthy János szócikk. 1903.
- Tudományos Gyűjtemény. 1824. évf. XII. sz. 66.
- Váczy János - Harsányi István (szerk.): Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXII. kötet. Bp., 1890–1927.
- Vörös Károly: Fejezetek Nagyváthy János életéből. In.: Agrártörténeti Szemle, 3. (1961) 1. sz. 9–31., 371–408.

Gábor Lukács–Éva Tóth

Religion in the Practice of Farming Based on the Works of János Nagyváthy

In my study I want to examine János Nagyváthy's books whether he dealt with religious topics and if he did, in what ways he wrote about them. According to my research a very interesting contradiction can be seen between Nagyváthy, the practical farmer, who thought that religion made a good servant, and Nagyváthy, the sometimes anticlerical pamphlet writer.

A régi nagybirtokokon, avagy uradalmakban gazdálkodó parasztok a földesúr tulajdonában lévő telkeket művelték meg. Az általuk használt telek után a földesúrnak különféle szolgáltatásokkal tartoztak, amelyeket részben pénzben (census), részben az általuk megtermelték kilencedével, a munkájukkal (robot) és „ajándékokkal” (munera) teljesítettek. A földesúrnak kilenced járt a jobbágysai által megtermelt javakból Nagy Lajos 1351. évi dekrétuma óta.¹ A Szent István király által elrendelt egyházi tizedet pedig a kora-újkorai földbirtokos nemesek előszeretettel bérelték, mivel a bérlet ára alacsonyabb volt a ténylegesen befolyt tized értékénél.²

A földesúr és a birtokán élők gazdasági kapcsolatát, a földesúri járadékok teljesítését néhol csak az íratlan szokásjog határozta meg, máshol viszont úrbéri szerződésben, vagyis magánföldesúri urbáriumokban jegyezték le a 18. század utolsó harmadáig. Például Borsod megyében a szabadmenetelű jobbágysai 66 település közül 10 helyen urbárium, 34 helyen bevett szokás, 17 helyen kontraktus, két helyen urbárium és szokás, egy helyen kontraktus és szokás alapján fizettek.³ Az úrbéri szolgáltatásokat uradalmanként, vagy akár adott uradalmon belül különféle képpen határozták meg, s a szokásjogot rögzíthették. Az urbáriumok egységesítése és kötelező bevezetése Mária Terézia 1767-től megvalósuló úrbéri rendeletéhez köthető. A gyakorlatban a rendelet megvalósulása azonban több évig tartott. Bihar vármegyében például 1769–1771 között készültek el az egységes urbáriumok.⁴

A magánföldesúri urbáriumok gyűjteménye a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Magyar Kamarai Levéltár „E. szekció” anyagából származó Urbaria et Conscriptiones (Urbáriumok és Összeírások), az IRREG/Irregistrata Acta iratai mára már elektronikus formában is kutathatóak.⁵ A több ezer darab-
ból álló iratanyag képezte a jelen írás forrásbázisát.

1 Kovácsics, 1957. 82.

2 A dézsmabérlést szabályozó 1548. évi törvények pedig már utalnak ezen a területen a földesurak erőszakos fellépésére. Ekkor mondták ki, hogy az egyháziak nem kötelesek a dézsmát eladni, illetve a területileg illetékes földesúr előjoga más birtokosokkal szemben a bérlet megkötése. Lásd: Zimányi, 1985. 325.

3 Horváth, 2012. 167.

4 Bársony–Papp–Takács, 2004. 12.

5 Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptiones). Arcanum, 2009. Felhasznált adatbázis: <http://mol.arcanum.hu/urbarium/>. A regeszták mellett találhatóak az eredeti iratok.

A vizsgált urbáriumokból közel 400 tartalmazott a földesúri járadékok szempontjából egyházi ünnepekhez kapcsolódó határnapot. „Köteteket írtak arról, minő szomorú állapotban volt a nevelés ügye a monarchiában uralkodása előtt...”- írta Marczali Henrik a Mária Terézia regnálása előtti időről.⁶ Az olvasni nem tudó jobbágyok, zsellérek számára az egyházi ünnepek megjegyezhető határidőt jelenthettek. A vásárokat is általában egyházi ünnepeken tartották. A regálékát, vagyis a kisebb királyi haszonvételeket, köztük a kocsmáltatást is egyházi ünnephez köthették. A földesurak a földesúri járadékokat, ha határidőhöz kapcsolták, akkor ugyancsak általában valamelyik egyházi ünnepet említették az urbáriumokban valószínűen a fenti okok miatt is. A 13. században a templom ünnepétől kezdve a földesúr névnapjáig számos indokot találtak arra, hogy valamelyik egyházi ünnepnap határnappá váljon.⁷

A földesúri kilenced és az egyházi tized

A földesúri kilenced határnapja nem szerepelt a vizsgált urbáriumokban egyházi ünnep körüli időpontban, mivel azt a betakarítás vége határozta meg. Ugyanez volt érvényes az egyháztól bérelt tizedre is, de néhány kivételt ismerünk. A gabona tizedelése köből szerint zajlott Szent István király napja táján Szombathely mezővárosban az 1656-ban készült urbárium szerint.⁸ A kecsketized Szent György ünnepnapja körül a tisztte lett Kisdi Benedek egri püspök „Zenth Maria” falujában az 1653. évi urbárium alapján.⁹

A robot

A robotot szinte csak kivételes esetben említették együtt egyházi ünnepel. Gyakran előfordult, hogy a földesúri igény szabta meg a robot idejét és mértékét vagy bizonyos, például heti rendszerességhez kötötték. Előfordulhatott a robot pénzbeli megváltása, de ebben az esetben nem találtunk utalást egyházi ünnephez sorolható határnapra.

Amikor a robot megduplázását egyházi ünnephez kötötték, akkor vagy egy egyházi ünnep, vagy két ünnep közötti időtartam jöhetett szóba. Az ünnepek közül karácsonyt, húsvétot és pünkösdöt említették, míg időtartamot tekintve a Szent László és Szent István, Szent János és Szent Mihály, Szent Péter és Szent Márton, Szent Mátyás és Szent István, Szent György és Szent Mihály ünnepnapjai közötti időszakokat nevezték meg.

6 Marczali, 1891. 295.

7 Solymosi, 1998. 85–86.

8 UC 55 : 65 1656. Szombathely mezőváros

9 UC 88 : 25 1653. december 10.

Az egyházi ünnephez kötött robot

egyházi ünnep
Szent László és Szent István nap között (június 27. – augusztus 20.)
Szent János napjától Szent Mihály napjáig (június 24. – szeptember 29.)
Szent Péter nap és Szent Márton nap között (június 29. – november 11.)
Szent Mátyás nap és Szent Miklós nap között (február 24. – december 6.)
Szent György nap és Szent Mihály nap között (április 24. – szeptember 29.)
karácsonykor
húsvétkor
pünkösdkor

A mezőgazdasági munkák közül az aratás június végén kezdődött, amihez a robotot is felhasználták. A kezdő napot Szent László, Szent János és Szent Péter ünnepéhez kapcsolhatták az urbáriumokra alapozva. Az uradalmak majorszántóin tehát ekkor kezdődött az aratás az ismert esetekben. Augusztus végéig a munka dandárja lezajlott, de éghajlattól, talajtól függően a munka, különösen a cséplés folyamata kitolódhatott a gazdasági év zárásáig, Szent Márton napig is. A pornói apátság birtokán már „jégtörő” Mátyástól kérték az intenzívebb robot végzését Szent Miklós napig, tehát szinte egész évben dolgoztattak. Beregszászon viszont Szent György naptól Szent Mihály napig folyt a robotoltatás.

Tiszatarjány faluban, ha a fiskális uradalom kettőzötten kívánta volna felhasználni a robotot, akkor ezt csak Szent László és Szent István nap között kérhették a falusiaktól 1766. évi urbáriumuk szerint.¹⁰ 1700 körül készült el Gálszécs mezőváros urbáriuma. Szent János napjától Szent Mihály napjáig tartoztak mindennapos gyalogrobottal, az év második felében hetente két napot kellett szolgálniuk.¹¹ Az 1697. május 4-ei urbárium szerint a néhai Fábri Fülöp Kőrös vármegyei jószágán a kutniak Szent Márton naptól Szent Péter napjáig egyik héten egy, másik héten kétnapi ígásrobottal tartoztak. Szent Pétertől Szent Mártonig egyik héten két, másik héten három napig szolgáltak igával.¹² 1706. szeptember 11-étől a pornói apátság birtokain a jezsuita páterek Szent Mátyás nap és Szent Miklós nap között egyik héten két napot, másik héten egy napot robotoltattak marhával, illetve gyalogszerrel. Ezt követően az év másik felében heti egy nap robottal szolgáltak nekik.¹³ Beregszász mezővárosban Szent György napjától kezdve Szent

10 UC 157 : 36 1766. november 3. A tokaji fiskális domínium területén, (Borsod m.) Tiszatarjány possessio

11 UC 110 : 62 d. n. (1700 körül) Gálszécs mezőváros

12 UC 93 : 34 1697. május 4. Néhai Fábri Fülöp javai. (Kőrös m.) Kutniak

13 UC 93 : 41 (a) 1706. szeptember 11. A pornói apátság birtokai. (Vas m.) Pornó

Mihály napig hetenként két-két szekeret kértek négy-négy ökörral dolgozni, ráadásul hetenként húsz „gyalog embert” is.¹⁴

Karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor fa szállításával tartoztak a következő települések. Az 1616-ban készült urbárium szerint a füzéri váruradalomhoz tartozó Perényben karácsonykor szekérnyi fát fuvaroztak és adtak, bár az úr rétjét lekaszálni és behordani is kötelesek voltak.¹⁵ Amikor 12 év múlva megújították az urbáriumukat, akkor „karácsony fája” címén 100 szekér fát tartoztak Füzér várába felhordani, továbbá az uraság rétjeit kötelesek voltak lekaszálni és betakarítani, s a 11-től Sáros mezőváros lakóinak a várhoz Húsvét és Pünkösöd körül négy-négy szekér fát kellett szállítani.¹⁷ Ennyi példát tudunk a robotot illetően összességében felhozni az egyházi határnapokat tekintve.

A census

A földesúrnak pénzben teljesített járandóságot, a censust egy, kettő, vagy több részletben fizették az uradalmakban. Az egyes urbáriumokban egységesen is szabályozták az uradalmi települések határnapjait ilyen szempontból, míg más uradalmak úrbéri szabályozásában egy, vagy több település határnapja azonos volt, miközben a többi helység máskor rótt le kötelezettségét. Nagyon sok esetben azonban nem tüntették fel a census fizetésének határnapjait.

Az egyházi ünnephez kötött census

egyházi ünnep
Szent György-napkor (április 24.)
Szent Mihály-napkor (szeptember 29.)
Szent Márton-napkor (november 11.)
Keresztelő Szent János-napkor (június 24.)
Szent Egyed-napkor (szeptember 1.)
Szent Lukács napján (október 18.)
Szent András napján (november 30.)
Szent Miklós-napkor (december 6.)
karácsony napjára (december 25.)

14 UC 111 : 28 1701. március 1.

15 UC 15 : 3 1616. Füzér váruradalma, Perény.

16 UC 15 : 6 1628. április 4. Füzér váruradalma. Perény

17 UC 40 : 38 1606. május 11. Sáros mezőváros

A census fizetése Szent György és Keresztelő Szent János napja kivételével az őszi-téli hónapokra tevődött, vagyis Szent Mihály, Szent Márton, Szent Egyed, Szent Lukács, Szent András, Szent Miklós napjára és karácsonyra. Természetesen egy-egy településen nem mindegyik egyházi ünnep vált fizetési határnappá.

A munera

A munera, vagyis a földesúrnak járó „ajándék” esetében a censushoz képest még több egyházi ünnep került szóba. Gyakorlatilag az egész egyházi év érintett volt. Ide sorolhatjuk a karácsonyt, a húsvéti ünnepkört a nagyböjttel és pünkösddöt, valamint mindenszenteket. A nagyhetet megelőző farsang, bár nem számít egyházi ünnepnek, határnapként szolgált. Általában a böjti napokat is határnapnak tartották. A Mária ünnepek közül a Boldogságos Szűz Mária születése és Nagyboldogasszony ünnepe került be így az urbáriumokba. Számos szent ünnepe is határnappá vált a földesúrnak járó „ajándékokat” tekintve, vagyis Szent Margit, Szent Gergely pápa, Szent György, Szent Jakab apostol, Keresztelő Szent János, Szent István király, Szent Mihály, Szent Demeter, Szent Imre, Szent Márton püspök, Szent Erzsébet és Szent Miklós ünnepnapja.

Hasonlóan a censushoz egy település csak bizonyos egyházi ünnepeken volt köteles a földesúrnak „ajándékot” adni, s gyakori volt, hogy nem kötötték határnaphoz az ajándék adását. Voltak olyan egyházi ünnepek, amelyek a census és a munera esetében is határnapot jelentettek, míg mások vagy a census, vagy csak a munera esetében.

Az egyházi ünnephez kötött munera

egyházi ünnep
karácsonykor
pünkösdkor
farsangkor, mint a nagyhetet megelőző időszak
húsvétkor
nagyböjt idején
böjt idején
Szent Margit napján (január 18.)
Szent Gergely pápa ünnepére (március 12.)
Szent György napján (április 24.)
Szent Jakab apostol ünnepe körül (május 3.)
Keresztelő Szent János ünnepkor (június 24.)
Nagyboldogasszony ünnepén (augusztus 15.)
Szent István király ünnepén (augusztus 20.)

Boldogságos Szűz Mária születése ünnepére (szeptember 8.)
Szent Mihály napján (szeptember 29.)
Szent Demeter vértanú ünnepe körül (október 26.)
mindenszentekkor (november 1.)
Szent Imre ünnepén (november 5.)
Szent Márton püspök ünnepe körül (november 11.)
Szent Erzsébet ünnepén (december 19.)
Szent Miklós ünnepén (december 6.)

Az egyházi ünnepek az urbáriumokban

Az egyes urbáriumokat vizsgálva szólhatunk a census és munera legkorábbi és legkésőbbi említéséről. Az egyes egyházi ünnepek megjelenése az urbáriumokban igen eltérő volt a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. Az egyházi ünnephez kötött határnapot tartalmazó 395 különféle egyházi ünnepet említő urbáriumot tekintve a legkorábbi urbárium 1476-ban készült, míg a legkésőbbi 1768-ban. Noha a munera esetében több egyházi ünnepet említhettünk meg, addig a census esetében elmondhatjuk, hogy jóval gyakoribb volt az egyházi ünnep említése az urbáriumokban: a census-nál 305, a munera-nál 90 urbárium említést számolhatunk össze egyházi ünnepenként. Megjegyzendő, hogy egy urbáriumban akár több egyházi ünnep is szerepelhetett.

A leggyakrabban Szent György és Szent Mihály napján történt a census kifizetése 1476-tól 1768-ig, illetve 1766-ig kimutathatóan. Szent Márton ünnepe is megemlítendő ilyen szempontból, bár a jelentősége a másik két szent ünnepéhez képest elenyésző volt. Az urbáriumokban jól látható, hogy a két közeli ünnep közül vagy Szent Mihály, vagy pedig Szent Márton napja jöhetett szóba egy 1682-ben kelt urbáriumig a census törlesztése szempontjából. A többi egyházi ünnep inkább kivételesen számított fizetési határnapnak. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a legelterjedtebb Szent György és Szent Mihály ünnepe volt az urbáriumokban a census kifizetését illetően.¹⁸

A munera, az „ajándék” esetében más volt a helyzet. Leginkább a karácsonyi ajándék jöhetett szóba, de ajándékokat vártak húsvétra és pünkösdre is a földesurak. A többi ünnep említése csak alkalmanként figyelhető meg.

18 A census fizetése a 13. században is hasonló tendenciát mutatott. A 16 kimutatott határnap közül Szent Márton, Szent Mihály és Szent György napja kiemelkedő volt. Szent Márton napja inkább a külföldi hospeseknek köszönhetette hazai megjelenését, de a 13. században is messze elmaradt a Szent Mihály napi határnaphoz képest. Lásd: Solymosi, 1998. 53.

Az egyházi ünnepek legkorábbi és legkésőbbi említése az urbáriumokban

egyházi ünnep/ urbárium	földesúri járadék	legkorábbi említés	legkésőbbi említés	összesen/ db.
Szent Lukács napján	census	1570	1586	2
	munera			0
Keresztelő Szent János napján	census	1493	1710	7
	munera	1559	1606	2
Szent Egyed napján	census	1566	1566	1
	munera	1569	1569	1
Szent András napján	census			0
	munera	1614	1614	1
Szent Miklós napján	census	1645	1767	4
	munera	1645	1645	1
Szent Margit napján	census	1523	1523	1
	munera			0
Szent Gergely pápa napján	census			0
	munera	1655 és 1667 között	1655 és 1667 között	1
Szent Jakab apostol napján	census	1567	1686	6
	munera	16. század közepe	1662	2
Szent István király napján	census	1662	1662	1
	munera	1476	1676	2
Boldogságos Szűz Mária születése ünnepére	census			0
	munera	16. század közepe	1655 és 1667 között	3
Szent Demeter vértanú napján	census			0
	munera	16. század közepe	1569	2
mindenszentekkor	census	16. század közepe	17. század vége	2
	munera			0
bőjt idején	census			0
	munera	1559	1710 körül	4
nagybőjt idején	census			0

egyházi ünnep/ urbárium	földesúri járadék	legkorábbi említés	legkésőbbi említés	összesen/ db.
	munera	1655 és 1667 között	1655 és 1667 között	1
húsvétkor	census			0
	munera	1476	1662	13
pünkösdkor	census	1566	1566	1
	munera	1564	kb. 1710-es évek	10
karácsonykor	census	1566	kb. 1710-es évek	6
	munera	1476	1709	24
Nagyboldogasszony ünnepén	census			0
	munera	1616	1616	1
Szent Imre napján	census			0
	munera	16. század közepe	16. század közepe	1
farsangkor, mint a nagyhetet megelőző időszak	census			0
	munera	1548	kb. 1710-es évek	3
Szent Márton püspök ünnepe körül	census	1476	1682	22
	munera	1596	1706	2
Szent Erzsébet napján	census	1569	1569	1
	munera	1523	1569	3
Szent Mihály napján	census	1476	1768	121
	munera	1476	1763	10
Szent György napján	census	1476	1766	130
	munera	1679	kb. 1710-es évek	3
	összesen	1476	1766	395

Az urbáriumokban az egyházi ünnepek, mint a földesúrnak járó census és munera teljesítésének határnapjai századonkénti eltérést mutattak. Kimutathatóan a 16. században, de leginkább a 17. században dívott az egyházi ünnep említése az urbáriumokban a határidőt tekintve. A 18. században már kevésbé jegyezték le, de akkor is inkább az 1710-es évekig, nem pedig a 18. század közepén. A Szent György és Szent Mihály ünnep kizárólagossága azonban a 18. században sem változott meg a Mária Terézia-féle urbáriumok elkészültéig.

Az egyházi ünnephez kötött határnap eloszlása századok szerint a census és a munera esetében

egyházi ünnep/ urbárium	földesúri já- radék	összesen/ db.	15. sz./ db.	16. sz./ db.	17. sz./ db.	18. sz./ db.	dátum nélkül/ db.
Szent Lukács napján	census	2		2			
	munera						
Keresztelő Szent János napján	census	7	1	1	4	1	
	munera	2		1	1		
Szent Egyed napján	census	1		1			
	munera	1		1			
Szent András napján	census						
	munera	1			1		
Szent Miklós napján	census	4			3	1	
	munera	1			1		
Szent Margit napján	census	1		1			
	munera						
Szent Gergely pápa napján	census	0					
	munera	1			1		
Szent Jakab apostol napján	census	6		2	4		
	munera	2			2		
Szent István király napján	census	1			1		
	munera	2	1		1		
Boldogságos Szűz Mária születése ünnepére	census	0					
	munera	3		1	2		
Szent Demeter vértanú napján	census	0					
	munera	2		2			
Mindenszentekkor	census	2		1	1		
	munera	0					
böjt idején	census	0					
	munera	4		1	1	2	
nagyböjt idején	census	0					
	munera	1			1		
húsvétkor	census	0					

egyházi ünnep/ urbárium	földesúri já- radék	összesen/ db.	15. sz./ db.	16. sz./ db.	17. sz./ db.	18. sz./ db.	dátum nélkül/ db.
pünkösdkor	munera	13	1	7	4		
	census	1		1			1
	munera	10		4	4	2	
karácsonykor	census	6		2	3	1	
	munera	24	2	11	8	2	1
Nagyboldogasszony ünnepén	census	0					
	munera	1			1		
Szent Imre napján	census	0					
	munera	1			1		
farsangkor, mint a nagyhetet megelőző időszak	census	0					
	munera	3		1	1	1	
Szent Márton püspök ünnepé körül	census	22	1	6	15		
	munera	2		1		1	
Szent Erzsébet napján	census	1		1			
	munera	3		3			
Szent Mihály napján	census	121	3	21	78	18	1
	munera	10	1	1	4	4	
Szent György napján	census	130	3	28	82	16	1
	munera	3			1	2	
	összesen	395	13	101	226	51	4

Mindent egybevetve a földesúri járadékok teljesítését néhol csak az íratlan szokásjog határozta meg, máshol viszont úrbéri szerződésben, vagyis magánföldesúri urbáriumokban jegyezték le a 18. század utolsó harmadáig, a Mária Terézia-féle egyetemes úrbérrendezésig. A földesurak a földesúri járadékokat, ha határidőhöz kapcsolták, akkor általában valamelyik egyházi ünnepet említették az urbáriumukban.

Az egyes egyházi ünnepek megjelenése a magánföldesúri urbáriumokban igen eltérő volt. A kilencedet nem, a tizedet is csak kivételesen említették egyházi ünnep határnaphoz kapcsolva. A robot esetében több példát tudunk felhozni, de az általános a földesúri igény szerinti munkavégzés volt, vagy valamilyen heti rendszeresség lehett. A pénzjáradék határnapjaként már több szent ünnepét említették, a legáltalánosabb a Szent György és Szent Mihály ünnepe volt ilyen szempontból. Az

„ajándékokat” leginkább karácsonykor, illetve húsvétkor és pünkösdkor várták, de számos egyházi ünnepet sorolhatunk fel a határnapokat illetően. Az egyházi ünnephez kötött határnapot tartalmazó 395 különféle egyházi ünnepet említő vizsgált urbáriumot tekintve a legkorábbi urbárium 1476-ban készült, míg a legkésőbbi 1768-ban. Az egyházi ünnepek említése az elemzett urbáriumokban leginkább a 17. századra volt jellemző.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban: UC)

Felhasznált adatbázis: [www. http://mol.arcanum.hu/urbarium/](http://mol.arcanum.hu/urbarium/).

kilenced és tized: UC 55 : 65, UC 88 : 25

robot: UC 111 : 28, UC 157 : 36, UC 110 : 62, UC 93 : 34, UC 93 : 41 (a), UC 15 : 3, UC 15 : 6, UC 40 : 38, UC 95 : 12

census és munera:

Szent Lukács napján: UC 62 : 33 (a), UC 62 : 33 (h)

Keresztelő Szent János napján: UC 40 : 38, UC 62 : 37, UC 80 : 2, UC 87 : 64, UC 143 : 1 (a), UC 35 : 38, UC 62 : 37, UC 62 : 38 (a), UC 88 : 118,

Szent Egyed napján: UC 40 : 27 (a), UC 73 : 20

Szent András napján: UC 95 : 12, UC 143 : 1 (a), UC 6 : 56 (a)

Szent Miklós napján: UC 100 : 15, UC 9 : 6 (b), UC 100 : 15, UC 152 : 2

Szent Margit napján: UC 8 : 13

Szent Gergely pápa napján: UC 87 : 64

Szent Jakab apostol napján: UC 143 : 1 (a), UC 100 : 20, UC 100 : 15, UC 122 : 2, UC 49 : 25, UC 15 : 6, UC 89 : 28

Szent István király napján: UC 87 : 83, UC 88 : 47, UC 87 : 64

Boldogságos Szűz Mária születése napján: UC 87 : 64, UC 97 : 6, UC 100 : 20

Szent Demeter vértanú napján: UC 11 : 30 (a), UC 100 : 20

mindenszentekkor: UC 20 : 23, UC 100 : 20

böjt idején: UC 62 : 37, UC 62 : 1 (b), UC 62 : 38 (a), UC 110 : 38

nagyböjt idején: UC 87 : 64

húsvétkor: UC 11 : 10 (b), UC 13 : 4, UC 15 : 1, UC 40 : 38, UC 62 : 37, UC 40 : 27 (a), UC 55 : 65, UC 87 : 83, UC 100 : 15, UC 100 : 20, UC 97 : 25 (a), UC 62 : 37, UC 95 : 12

pünkösdkor: UC 7 : 30, UC 9 : 9, UC 11 : 10 (a), UC 1 : 3, UC 39 : 28, UC 13 : 4, UC 73 : 20, UC 55 : 65, UC 89 : 2, UC 97 : 25 (a), UC 62 : 1 (b)

karácsonykor: UC 6 : 71, UC 6 : 77 (b), UC 7 : 30, UC 9 : 6 (b), UC 11 : 10 (a), UC 40 : 38, UC 62 : 37, UC 80 : 2, UC 87 : 64, UC 40 : 27 (a), UC 40 : 27 (a), UC 73 :

20, UC 55 : 65, UC 55 : 65, UC 87 : 83, UC 87 : 83, UC 100 : 15, UC 100 : 20, UC 93 : 41 (a), UC 1 : 17, UC 122 : 2, UC 15 : 6, UC 101 : 50, UC 89 : 2, UC 97 : 25 (a), UC 97 : 25 (a), UC 104 : 2, UC 62 : 1 (b), UC 62 : 2, UC 62 : 37, UC 73 : 20

Nagyboldogasszony: UC 15 : 3

Szent Imre napján: UC 100 : 20

farsangkor, mint a nagyhetet megelőző időszak: UC 100 : 15, UC 62 : 1 (b), UC 95 : 12

Szent Márton püspök napján: UC 6 : 70, UC 7 : 29, UC 7 : 30, UC 13 : 5, UC 13 : 7, UC 13 : 13, UC 7 : 30, UC 40 : 38, UC 87 : 64, UC 143 : 1 (a), UC 40 : 27 (a), UC 87 : 83, UC 89 : 2, UC 100 : 20, UC 93 : 41 (a), UC 1 : 17, UC 7 : 30, UC 122 : 2, UC 100 : 20, UC 87 : 64, UC 89 : 2, UC 97 : 25 (a), UC 35 : 31, UC 143 : 1 (a)

Szent Erzsébet napján: UC 8 : 13, UC 40 : 27 (a), UC 62 : 33 (e), UC 89 : 2

Szent Mihály napján: UC 1 : 2, UC 1 : 16, UC 6 : 37, UC 6 : 53, UC 6 : 56 (a), UC 6 : 59, UC 6 : 71, UC 6 : 77 (b), UC 6 : 80, UC 6 : 92, UC 7 : 30, UC 7 : 31, UC 9 : 6 (b), UC 9 : 64, UC 10 : 21, UC 10 : 23, UC 10 : 59, UC 11 : 4 (a), UC 11 : 10 (a), UC 13 : 4, UC 13 : 5, UC 13 : 7, UC 13 : 13, UC 13 : 14, UC 13 : 15, UC 13 : 38, UC 13 : 47, UC 13 : 48, UC 15 : 1, UC 15 : 3, UC 20 : 27, UC 25 : 1, UC 25 : 5, UC 25 : 8 (a), UC 25 : 8 (b), UC 25 : 12, UC 31 : 3, UC 31 : 4, UC 31 : 10, UC 31 : 82, UC 36 : 26, UC 40 : 24 (b), UC 40 : 30 (a), UC 40 : 30 (b), UC 40 : 35, UC 40 : 39, UC 48 : 13, UC 48 : 14, UC 32 : 54, UC 53 : 41, UC 55 : 1, UC 55 : 24, UC 55 : 26, UC 55 : 28, UC 55 : 60, UC 55 : 64, UC 59 : 15 (a), UC 62 : 1 (a), UC 62 : 1 (b), UC 62 : 2, UC 62 : 33 (f), UC 62 : 33 (g), UC 62 : 33 (h), UC 62 : 33 (l), UC 62 : 35, UC 62 : 37, UC 62 : 38 (a), UC 66 : 35, UC 66 : 41 (a), UC 69 : 45, UC 73 : 20, UC 80 : 1, UC 80 : 2, UC 82 : 72, UC 86 : 3, UC 87 : 33, UC 87 : 43, UC 87 : 44, UC 87 : 62, UC 87 : 64, UC 87 : 82, UC 87 : 83, UC 88 : 71, UC 89 : 6, UC 90 : 50, UC 91 : 54, UC 93 : 5, UC 93 : 9, UC 93 : 11, UC 93 : 35, UC 93 : 41 (b), UC 93 : 43, UC 93 : 49, UC 97 : 35, UC 97 : 36, UC 100 : 16 (a), UC 100 : 16 (b), UC 100 : 20, UC 100 : 46, UC 102 : 7, UC 110 : 1, UC 110 : 6, UC 110 : 60, UC 110 : 63, UC 110 : 84, UC 111 : 7, UC 111 : 9, UC 111 : 16, UC 111 : 18 (a), UC 111 : 29 (a), UC 111 : 47, UC 112 : 4, UC 113 : 16 (a), UC 113 : 57, UC 117 : 76, UC 120 : 2, UC 122 : 2, UC 122 : 3, UC 122 : 32 (a), UC 142 : 41, UC 142 : 44, UC 143 : 1 (a), UC 145 : 13, UC 153 : 60, UC 156 : 9, UC 157 : 22, UC 157 : 23

Szent György napján: UC 1 : 2, UC 1 : 17, UC 6 : 53, UC 6 : 56 (a), UC 6 : 57, UC 6 : 58 (a), UC 6 : 59, UC 6 : 71, UC 6 : 80, UC 6 : 92, UC 9 : 6 (b), UC 9 : 64, UC 10 : 21, UC 10 : 23, UC 10 : 59, UC 13 : 4, UC 13 : 5, UC 13 : 7, UC 13 : 13, UC 13 : 14, UC 13 : 15, UC 13 : 38, UC 13 : 48, UC 15 : 3, UC 20 : 27, UC 21 : 23, UC 23 : 9, UC 25 : 1, UC 25 : 5, UC 25 : 8 (a), UC 25 : 8 (b), UC 25 : 12, UC 30 : 29, UC 30 : 39, UC 30 : 68, UC 31 : 2, UC 31 : 3, UC 31 : 4, UC 31 : 9, UC 31 : 10, UC 31 : 11, UC 31 : 61, UC 31 : 82, UC 35 : 39, UC 35 : 40, UC 39 : 1 (f), UC 40 : 24 (b), UC 40 : 30 (a), UC 40 : 30 (b), UC 45 : 25, UC 47 : 16, UC 48 : 13, UC 48 : 14, UC 55 : 54, UC 55 : 59, UC 55 : 60, UC 62 : 1 (a), UC 62 : 1 (b), UC 62 : 2, UC 62 : 33 (a), UC 62 : 33 (c), UC 62 : 33 (f), UC 62 : 33 (g), UC 62 : 33 (h), UC 62 : 33 (l), UC 62 : 33 (n), UC 62 : 35, UC 62 : 37, UC 66 : 18, UC 73 : 20, UC 75 : 18, UC 80 : 1, UC 80 : 2, UC 85 : 3, UC 87 : 47, UC 87 : 64, UC 87 : 73, UC 87 : 80, UC 87 : 82, UC 87 : 83, UC 88 : 52, UC 88 : 59, UC 88 : 62, UC 88 : 64, UC 88 : 66, UC 89 : 7, UC 91 : 40, UC 91 : 55, UC 92 : 1, UC 93 : 5, UC 93 : 35, UC 93 : 41 (a), UC 93 : 41 (b), UC 93 : 42 (a), UC 93 : 49, UC 96 : 20, UC 97 : 1, UC 97 : 6, UC 97 : 15, UC 97 : 20, UC 97 : 21, UC 97 : 36, UC 100 : 2, UC 100 : 16 (a), UC 100 : 16 (b), UC 100 : 20, UC 100 : 46, UC 101 : 70, UC 103 : 1, UC 103 : 2, UC 110 : 1, UC 110 : 60, UC 110 : 84, UC 111 : 9, UC 111 : 10, UC 111 : 16, UC 111 : 18 (a), UC 122 : 3, UC 122 : 42 (c), UC 143 : 1 (a), UC 145 : 13, UC 148 : 31, UC 148 : 32 (a), UC 148 : 36, UC 148 : 37, UC 156 : 9, UC 168 : 7, UC 168 : 38 (q), UC 192 : 23.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. III. Belényesi járás. Debrecen, 2004.
- Horváth Zita: A parasztság helyzete Borsod megyében az úrbérrendezés idején. In: Szirácsik Éva (szerk.): Birtokosok és birtokok. Discussiones Neogradienses 12. Salgótarján, 2012.
- Kovacsics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957.
- Marczali Henrik: Mária Terézia 1717–1780. Bp., 1891.
- Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptiones). Arcanum, 2009.
- Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest, 1998.
- Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története 1526–1686. 3/1. köt. Bp., 1985.

Éva Szirácsik *Religious Holidays as Dates for Paying Landlords's Dues*

The peasants in estates farmed the plots owned by landlords. For the rented plots they had to fulfill different duties including payments in money, the nonae of their produce, labour service and other „gifts”. The practice of ecclesiastical tithe rent-charge was favoured by landed nobles in the early modern period. Performing duties for landlords in some places was based on customary law, in other places on urbariums, that is private landowners' manorial surveys until the late 18th century, when the socage regulations of Maria Theresa came into force.

The occurrence of various religious celebrations in private landowners' urbariums was different. Nonae payment was not mentioned while paying the tithe can scarcely be found in connection with religious feasts as payment dates. As for robot service (corvee) several examples can be found, but generally robot was done as required by the landlord or with some kind of weekly regularity. Considering dates for due-paying various saints' feast days were mentioned, the most common ones being St George and St Michael. „Gifts” were expected mainly at Christmas, Easter and Pentecost, but numerous religious holidays can be mentioned as due paying dates. As for urbaries with 395 different church celebration days as specific payment dates the earliest manorial survey was made in 1476, the latest in 1768. Mentioning church holidays in manorial urbariums was characteristic in the 17th century.

OSZMÁN, TATÁR TÁMADÁSOK
AZ URBARIA ET CONSCRIPTIONES ÖSSZEÍRÁSAIBAN

Az oszmán magyar kényszerű együttlét és együttélés – két klasszikus időhatárt tekintve 1541 és 1699 között – számos aspektusból vizsgálható, egyfelől török és magyar szempontból, másfelől viszont külön szegmenseket kiemelve, amelyek közül a leggyakoribb az elmúlt évtizedben például az oszmán-magyar diplomácia és a kulturális kapcsolatok rendszere.

Ugyanakkor az oszmán kártételek a kor emberét is foglalkoztatták, az élet mindennapi velejáróját képezték, így számos forrástípus tartalmaz erre adatokat: az elsősorban a károk rögzítésére szolgáló magyar kártételi jegyzékek, békeokmányok mellékletei, adóösszeírások, végváriak levelezése, uradalmi összeírások, urbáriumok, továbbá a török forrástípusok (amelyek hasonló jellegűek a magyar oldalon készütekhez).

E tanulmány egy jól lehatárolt uradalmi forrástípusban, az UeC-ben¹ keresi oszmán és tatár támadások lejegyzett nyomait. Az Urbaria et Conscriptiones azon uradalmi összeírásait, urbáriumait gyűjti ki, amelyekben olyan káresetek szerepelnek, amelyek kifejezetten (azaz szó szerint) az oszmánokhoz (illetve néhány esetben a tatárokhoz) köthetők, mint például a Magyar Királyság (királyi Magyarország) falvainak, oppidumok házainak, jobbágytelkeinek, illetve egész helységeinek megégetése, továbbá emberek elrablása vagy megölése. Ennélfogva nem fog-

1 A továbbiakban UC rövidítéssel hivatkozom rá, megtartva a digitális kiadás jelzet-formátumát. Az iratanyag teljes jelzete: MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones, Registrata, E 156. A digitális kiadásban szereplő, pl. UC 1 : 2 tehát MNL OL, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones, Registrata, E 156, fasc. 1., No 2. A Hungaricana adatbázist később átalakították, mivel a kötet nyomdai munkálatainak idejére megváltoztatták az adattár digitális jelzeteinek formáját (pl. HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 001. - No. 002.), de e kötetben én még a régi digitális formátumot használom. Az Urbaria et Conscriptiones (Urbáriumok és összeírások) a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára fondjai közül az egyik legismertebb. Az iratanyag 1527. és a 19. század közötti időszakban keletkezett urbáriumokból, úrbéri összeírásokból, birtok- és vagyonbecslésekből áll. A paraszti közösségekről szóló dokumentumok mellett számos olyan forrást őriz, amely a gazdaság-, a társadalom, a hely-, a család- és a mentalitás-, sőt a politikatörténet kutatásához elengedhetetlen és fontos adatokkal szolgál (<http://www.natarch.hu/kiadv/urbaria.htm>). Ez az anyag került digitális, interneten elérhető adatbázisba (Leírása: http://mikrofilm.uw.hu/projects/urbaria_et_conscriptiones.html, elérhetősége: <http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&a=start>), amely kulcsszóval kereshető, illetve nemcsak a magyar nyelvű regeszták, hanem az eredeti dokumentumok fotói is szerepelnek itt.

lalkozik azokkal az urbáriumokkal, amelyek tartalmaznak ugyan „deserta”, azaz pusztult telkeket vagy egyéb kárvallásokat, de nincs szó szerint jelezve, vagy csak feltételezhető, hogy ezek okai az oszmánok (vagy a tatárok).

Mivel az Urbaria et Conscriptiones irataiból készült hatalmas regeszta (kivonat) gyűjtemény digitálisan is kereshető, ezek alapján viszonylag könnyű volt beazonosítani 810 olyan iratot, amelyben a török kifejezés előkerül, illetve 20 darab olyat, amelyben a tatárok név szerinti említése szerepel. Nyilván ezek között hely-, valamint személynevekként, illetve különböző kontextusokban jelzőként is előkerülnek a „török, tatár” kifejezések. Jelen írás azokra az urbáriumokra fókuszál, ahol kártételekkel, támadásokkal kapcsolatban szerepelnek. Természetesen maguk a kivonatok sem tökéletesek vagy egyformán részletesek, tehát lehetséges, hogy maradt olyan urbárium, amelyben előfordul olyan káreset, amelyet oszmánok vagy tatárok követtek el, de eze nehézséget okozott a helynevek kérdése, mivel a regesztákban nincsenek egységesítve, illetve a kivonatok készítői nem mindig pontosan azonosították be őket.

Maksay Ferenc, alapvető forráskiadványának előszavában úgy jellemzi az urbárium műfaját, mint ami „előtte jár szinte minden más olyan iratfajtáénak, amely a gazdasági ügyvitel során keletkezett. Nemcsak az úr és a paraszt viszonya s a paraszti jai is, bőségesebben és többértűen, mint az egykori gazdálkodás mindennapjai, hogy az urbárium műfaja alapvetően gazdasági vonatkozásokkal bír.

Ugyanakkor az sem véletlen, hogy ugyanezen kötet bevezetője azonnal a török háborúk terhére emeli ki, illetve elsőként a Maksay által kiadott urbáriumokban szereplő oszmán kártételekről ír, azok tanulságait ekképpen összegzi: „A hódoltság korának termelőmunkáját végzetesen gátolta, fejlődésében vissza-visszavetette a gyakori ellenséges pusztítás. A XVI. század közepének nagy háborúi idején alig maradt olyan táj az országban, amelynek népét ne érték volna súlyos vérveszteségek és anyagi károk. Nemcsak a török torkában fekvő kanizsai uradalomnak vagy a szendrői, a tokaji uradalom délibb részeinek népessége csökkent erősen, hanem sok helyen a hadak járásától távolabb eső vidékeké is. A palotai uradalom családfőinek száma 1578 és 1617 közt 369-ről 49-re, a kanizsaiaké 1530 és 1563 közt 1805-ről 697-re szállott alá. Sajóvámoson a török 300 embert ölt meg vagy hurcolt el. Garadnáról, Ládról és Edelényről mindenki elmenekült, a nagybányai uradalom hegyek közé zárt apró román falvai elnéptelenedtek. A magasan fekvő murányi vagy szentmiklósi uradalomban feltűnően sok volt a pusztatelek [...] Csábrág vár két falvának parasztjai közeli védett helyre költöztek, a devecseriek egy ideig hazajártak szőlőik megművelésére. Az 1570–80-as évek átmeneti szélcsendje után a 15 éves háború hozott újra nagyméretű pusztulást: falvak elnéptelenedését, a lakosság erős megritkulását. Az ország nyugati határszéle nem esett közel

az állandó hadműveleti területhez, 1605-ben mégis pusztító hadjárat szántotta végig: sok embert elvitt a tatár, a házak százával égtek el, a micskeieknek ruhájuk-kenyerük sem maradt. A longeckiak számban megfogyva, égetten és jószágok híján nem tudtak új építkezésbe kezdeni, – a lékai uradalomnak összesen 232 elhagyott telke maradt a új építkezésbe kezdeni, – a lékai uradalomnak összesen 232 elhagyott telke maradt a pusztítás nyomában, 288 többé-kevésbé megkímélt parasztháztartással szemben. [...] A XVII. század első két harmada a török békekötés után legtöbb helyen a csendes új-jáépülés, erőgyűjtés korszaka volt. [...] A századvég háborúi, tatárpusztításai, megnövekedett adóterhei azután a legtöbb helyen minden addiginál nagyobb réseket vágtak a lakosság soraiban, ugrásszerűen növelték a puszták számát és mélypontra juttatták a parasztság anyagi erőit. A Verhovina egyik falva egészen el pusztult, egy részről nem lakhatták a tolvajok miatt, más részről kevés vetése lévén, nagy portiot vetettek rájuk, azért el oszolni kellett'. A nagyszámú költözők innen a Nyírség vagy Lengyelország felé vették útjukat, megüresedett telkeikre gyakran zsellér szállott rá. Még ahol nem volt pusztulás vagy elvándorlás, ott is alig szaporodott tovább a népesség. Csak kevés, zárt vidéken fekvő falu és egykét város népe élhetett békességben.”³

Jól láthatóan Maksay az általa közreadott urbáriumok alapján lényegében a következő korszakokra osztotta az oszmán pusztításokat: a 16. század közepi nagy vetkező korszakokra osztotta az oszmán pusztításokat: a 16. század közepi nagy hadjáratok, a 15 éves háború kezdetéig tartó béke, a nagy háború pusztításai, a 17. század első felének újabb békeidőszaka, majd a visszafoglaló háborúk okozta pusztulás időszaka. Ehhez hasonlóan én is két részre osztottam a forrásokat, aszerint, hogy nyílt háborús időszakban, vagy hivatalos békeidőszakban keletkeztek. Ugyanakkor az látszik, hogy a törökökhöz kötött jelenségek, alapvetően ugyanazok. Azaz nem a kártételek minősége, hanem csak intenzitása változott.

Az *Urbaria et Conscriptiones* (UC) urbáriumai, amelyek oszmán, tatár kártételeket tartalmaznak

Sorszám	Digitális jelzet	Tárgy	Kiadás dátuma
1	UC 1 : 1	Az egri püspökség birtokai	1551
2	UC 89 : 2	A tokaji vár tartozékai és részben Németh Ferenc által elfoglalt vagy szerzett javak	1564
3	UC 101 : 45	A kövári vár tartozékai	1566
4	UC 101 : 46	Az Erdődy uradalom birtokai	1566
5	UC 101 : 47	A csehi uradalom, Drágfy-féle fiskális javak	1566
6	UC 101 : 50	A szentmártoni kamarauradalom	1566
7	UC 1 : 2	Az egri püspökség birtokai, az egri vár és Szarvaskő tartozékai	1567

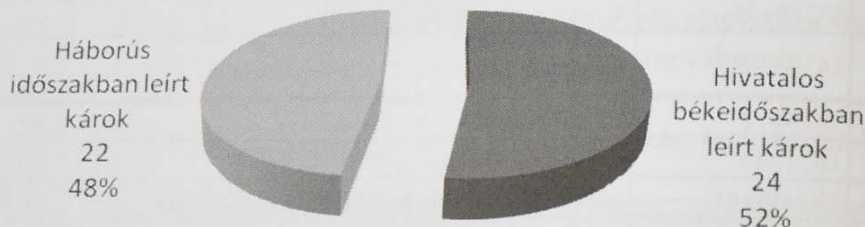
3 Maksay, 1959. 9–10.

Sorszám	Digitális jelzet	Tárgy	Kiadás dátuma
8	UC 55 : 54	A zalavári apátság és tartozékai	1568
9	UC 18 : 16	A leleszi prépostság javai	1568
10	UC 112 : 1	Az ónodi vár falvai	1570
11	UC 82 : 29	A krasznahorkai uradalom	1570
12	UC 86 : 3 (a)	Zard vár (Szádvár) és tartozékai	1570
13	UC 65 : 84 (a)	Zard vár (Szádvár) és tartozékai	1570
14	UC 43 : 3 (a)	Az esztergomi érsekség birtokai, Újvár (Nyitra m.) tartozékai	1571
15	UC 97 : 25 (b)	A tokaji vár tartozékai	1573
16	UC 65 : 85 (a)	Zard (Szádvár) és Szendrő tartozékai	1576
17	UC 97 : 24	A tokaji vár tartozékai és részben Németh Ferenc által elfoglalt vagy szerzett javak	1580
18	UC 24 : 77	A murányi váruradalom	1584
19	UC 115 : 2	A tokaji, szatmári és szendrői vár tartozékai	1585
20	UC 106 : 77	Zemplén megyei területek	16. század (1586-os adatot tartalmaz)
21	UC 45 : 28	Az esztergomi érsekség birtokai	1597
22	UC 84 : 44	A kanizsai uradalom	16. század vége
23	UC 46 : 77	(Zala)Egerszeg és tartozékai	1601
24	UC 1 : 15	Kőrösszeg és Adorján várak tartozékai	1602
25	UC 110 : 63	Torna és Gömör megyei helységek összeírása	1610
26	UC 66 : 32	A regéci vár tartozékai	1646
27	UC 3 : 26 (a)	A csetneki uradalom, Báthori Zsófia fejedelemasszony birtokai	1662
28	UC 173 : 2 (a)	Kamarai birtokok, Kálló vára	1664
29	UC 173 : 2 (d)	Kamarai birtokok, Kálló vára	1664
30	UC 93 : 5	A kamarai kezelésben lévő Komárom és tartozékai	1670
31	UC 6 : 58 (a)	Dévény vára és tartozékai	1670 k.
32	UC 13 : 15	Báthori Zsófia javai, Ecsed vár uradalma	1672
33	UC 27 : 6	A szatmári vár tartozékai	1673 (1664)
34	UC 38 : 24	Fiskális javak Szatmár megyében	1675
35	UC 84 : 94 (a)	A dévényi vár és uradalma	1679
36	UC 37 : 59	Thököly Imre javai	1682

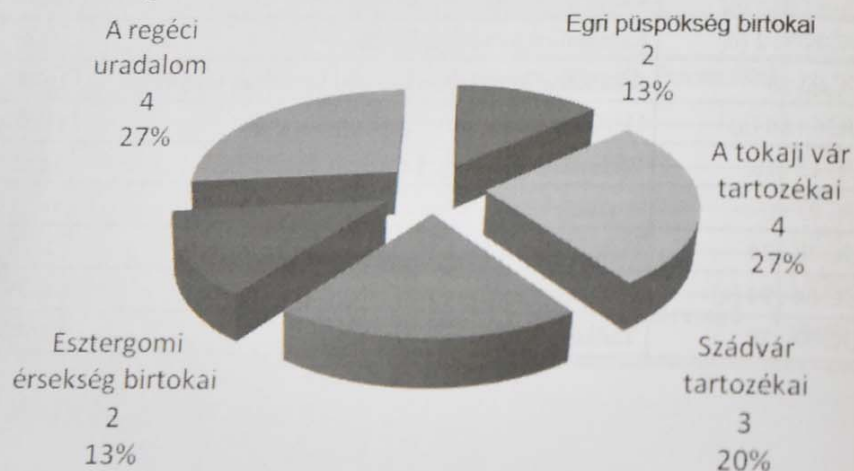
Sorszám	Digitális jelzet	Tárgy	Kiadás dátuma
37	UC 6 : 75 (b)	Csáky István gróf és felesége, Lónyay Margittól származó leánya, Erdődi Sándorné konfiskált birtokai Bereg- és Szatmár és Szabolcs megyékben	1683
38	UC 61 : 12	A regéci uradalom	1689
39	UC 92 : 20	Fiskális javak Komárom megyében	1690 (1592)
40	UC 126 : 11 (b)	Gyakovoi kamarabirtokok	1690
41	UC 56 : 45	A Baranya megyei Siklós kerület falvai	datálatlan, 17. század vége
42	UC 66 : 52	A Rákóczi család javai	1693
43	UC 66 : 54	II. Rákóczi Ferenc regéci uradalma	1697
44	UC 69 : 5	Kurtakeszi	1699
45	UC 9 : 71	Fiskális birtokösszeírás	1699
46	UC 111 : 25 (b)	Nagybánya civitas területén lévő fiskális javak	1699

Szürke betűvel: Háborús időszakban leírt károk
Fekete betűvel: Hivatalos békeidőszakban tett károk

A lejegyzett károk

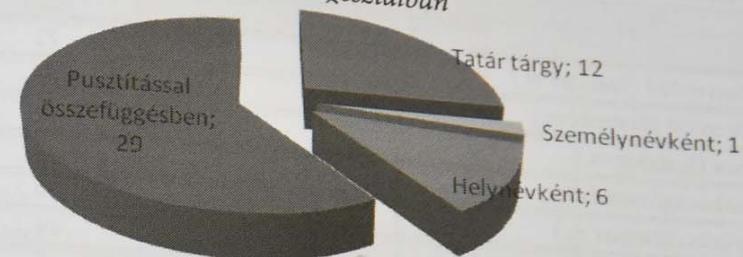

A legtöbbször szereplő uradalmak

Az UC anyagainak regesztái alapján 20 olyan urbárium is szerepel, amely összesen negyvennyolcszor említi a tatárokat. Persze nem kizárható, hogy több uratehát lehetnek olyan iratok még „lappangva”, amelyekben szerepel a „tatár” kifejezés. Ugyanakkor ez a 20 darab is elégséges minta annak bemutatására, hogy milyen szövegkörnyezetben jelennek meg a tatárok.

A tatár kifejezés az Urbaria et Conscriptiones regesztáiban

A 48 említésből mindössze 29 olyan szerepel, amely a tatárokat, mint károk okozóit, rajtaütések végrehajtóit szerepelteti. Ezekből 21 kizárólagos említés, a maradék nyolc esetben a törökökkel együtt szerepelnek. Ráadásul ebből a 21-ből 18 eset a tizenöt éves háborúban történt, és egyetlen összeírás jegyzi le.⁴

Kizárólagos tatár említések

Digitális jelzet	Helység	Kár/Említés	Összeírás ideje
UC 153 : 78	Koly (Bihar m.)	A tatárok végigpusztították ezt a falut is, de ha le is csökkent lakossága, nem néptelenedett el egészen	1601
UC 153 : 78	Tulogol (Bihar m.)	Három subditus tengődik itt, kis földkunyhókban, mert egykori falujukat porig égette a tatár; jobbágyi statusukat ugyan tartják, de semmijük sincs, nagyon szegények	1601
UC 4 : 8	Koritnya (Nyitra m.)	A tatár pusztítás miatt hat népes jobbágytelek mellett 23,5 deserta telek	1695

A kártételek mellett azonban érdemes a kultúrtörténeti jelentősége miatt a tatár tárgyakat is szerepeltetni, ezek a körgrafikonon láthatók.

⁴ Vö. Illik, 2016. 31–82.

Az alábbiakban csak pár szemléltető példát szeretnék kiragadni, elsőként a nyílt háborús időszakok „terméséből”.⁵ Egy 1673-as összeírás magában foglal egy 1664-es összeírást is a szatmári vár Szatmár megyei tartozékairól.⁶ A három oldalas irat végén az szerepel, hogy az addig felsorolt deserta (elhagyott) telkek, a tatár, török és német támadások miatt váltak azzá.⁷

A Rákóczi-birtokok deserta telkei

Helység	Lakott telek (db)	Deserta telek/karám (db)
Nagyerdőd (Szatmár m.)	72	25
Kiserdőd (Szatmár m.)	36	28
Soos (Szatmár m.)	14	4
Darhocz (Szatmár m.)	24	6
Györös (Szatmár m.)	30	11
Meggyes (Szatmár m.)	14	11
Alsó Szokond (Szatmár m.)	9	4
Felső Szokond (Szatmár m.)	4	4
Lophágy (Szatmár m.)	14	7
Felső-Bodolád (Szatmár m.)	10	0
Alsó-Bodolád (Szatmár m.)	9	3
Miszoka (Szatmár m.)	11	0
Kismánd (Szatmár m.)	7	0
Réztelek (Szatmár m.)	36	6/8
Szoldobágy (Szatmár m.)	26	0
Apaczafalu (Szatmár m.)	13	0
Szénfalva (Szatmár m.)	33	0
Mogyorós (Szatmár m.)	17	0
Illes Mihály (Illés és Mihály falvak)	8	6
Olah Töre [?]	17	1
Szelistye (Szatmár m.)	3	0
Papbikó (Szatmár m.)	18	1
Szakallo [?]	32	1, 3 karám

5 Ennek oka az, hogy amikor 2014-ben ezt a témát kitaláltam a Dr. Szirácsik Éva által rendezett uradalomtörténeti konferenciára, még én magam sem tudtam, hogy a felhozott adatok egy önálló kismonográfia lehetőségét kínálják, és terjedelmét kívánják meg. Ezért e rövid „előtanulmány” csak bevezetheti ezt a témát.

6 A regeszta helytelenül 1644-es dátumot ad meg 1664 helyett. UC 27 : 6, fol. 5–7.

7 UC 27 : 6., fol. 7.

Helység	Lakott telek (db)	Deserta telek/karám (db)
Turvékonya (Szatmár m.)		
Kányaháza (Szatmár m.)	6	1
Komorzán (Szatmár m.)	6	3, 3 karám
Tarnócz (Szatmár m.)	1	0
Terez (Szatmár m.)	13	0
Bikszád (Szatmár m.)	3	0
Felsőfalu (Szatmár m.)	7	0
Szuran háza [?]	5	2
Raksa (Szatmár m.)	2	3
Lekéncse (Szatmár m.)	0	1,5
Ujfalu [?]	0	1 karám
Sándorfalva (Szatmár m.)	16	0
Gyertyánfalva (Gyertyános ?)	6	5
Pusztatelek (Szatmár m.)	11	0
Bajfalu (Szatmár m.)	5	0
Nyegrefalva (Szatmár m.)	8	3
Madarasz (Szatmár m.)	5	2
Laczfalu (Szatmár m.)	65	25
Sürgyefalu (Szatmár m.)	36	11
Oroszfalu (Szatmár m.)	25	0
	24	5

Az 1683. évi, Csáky István gróf és felesége, Lónyay Margittól származó leánya, Erdődy Sándorné konfiskált Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei birtokait összeíró rövid urbárium több, az oszmánok miatt pusztává vált helységet is említ.⁸ E szűk is települt újra később sem.

Oszmánok miatt pusztává vált települések Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Pusztá települések	Utolsó említés az UC-ben
Nyíregyháza (portio, Szabolcs m.)	1826-ban, UC 215 : 8
Kisgút (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)	1686-ban, UC 89 : 25
Nagygút (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)	1790-ben, UC 166 : 32
Acsád (Nyíracsa, Hajdú-Bihar m.)	1764-ben, UC 151 : 50
Lórántháza (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)	1835-ben, UC 242 : 1 (c)
Buzita (Nógrád m.)	Nincs említése

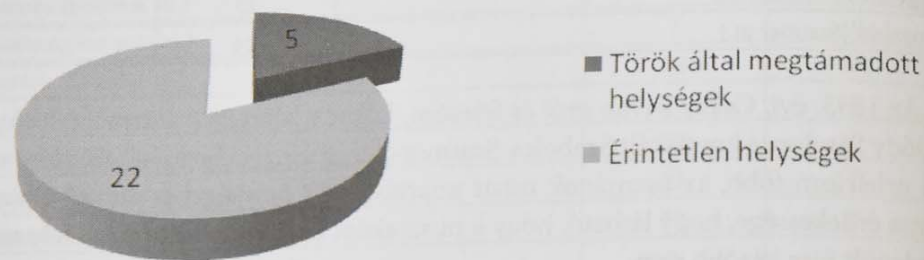
8 UC 6 : 75 (b)

Pusztai települések	Utolsó említés az UC-ben
Ártányháza (Nógrád m.)	Nincs említése
Sámson (Nógrád m.)	Nincs említése
Magy (Nógrád m.)	Nincs említése
Kis-Létha (Nógrád m.)	Nincs említése

Az urbarium, mint műfaj összetettségét jól jelzi, hogy a Jakouoi (Gyakovo) kamarabirtokok 1690-es összeírásában⁹ egy instrukció is szerepel, amely így emlékezik meg a törökökről: „Különb is: a provizor szigorúan tartsa be a király által a török alól frissen szabadult lakosság számára adott ötesztendő mentességet, s gratuitus laborra is csak hirtelen felmerülő és végső szükség idején szólítsa őket, ünnepnapokon, vásárnapokon azonban semmiképpen se, hadd érezzék, hogy a keresztény világ nem olyan embertelen hozzájuk, mint amilyen a török volt.”¹⁰

Az ún. háborús békeévek tekintve, szintén számos példa áll rendelkezésre. 1564-ben, azaz két évvel a nagy szultáni hadjárat előtt összeírták a tokaji vár tartozékait, Zemplén, Szabolcs, Borsod megyékben.¹¹ Ebben az összeírásban öt olyan falu szerepel, amely valamilyen módon károsulttá vált az oszmánoknak köszönhetően.

Az UC 89 : 2 urbáriumban szereplő 105 helység

Az UC 89 : 2 károsult falvai

Falu	Kár	Utolsó említés az UC-ben
Dob (Zemplén m.)	nyolc pusztai telek a törökök pusztítása miatt	1730-ban, UC 13 : 47
Machtelek (Mathetelek?)	Lakói a törökök elől Debrecenbe menekültek	1580-ban, UC 97 : 24
Miske (Borsod m.)	öt pusztai telek a törökök pusztítása miatt	1740-ban, UC 145 : 110

9 UC 126 : 11 (b)

10 UC 126 : 11 (b). fol. 67–77.

11 UC 89 : 2

Falu	Kár	Utolsó említés az UC-ben
Prod (Zemplén m.)	nyolc éve a törökök is követelnek adót	1585-ben, UC 115 : 2
Tarján* (Borsod m.)	Borból fizetnek a törököknek is	1722-ben, UC 58 : 32

* A falu története igen hányatott, mivel 1710-ben a császári csapatok felégették (UC 58 : 26), így 1711-ben pusztai volt (UC 58 : 28).

E falvak közül Tarján szerepel még később, 1585-ben a törökök pusztítása miatt pusztai volt,¹² majd újratelepítése után, az 1596. évi Borsod megyei összeírásban is. Ott a következő áll: „Sohonnai Mihály bíró, Fodor Máté és Bordas Demeter eskü-megnőtt 200 forintra és a legutolsó alkalommal 150 forintot fizettek, azután ez szász adóját esztendőként fizettek 40 forinttal is csak 200 forintot fizettek. Császárt, együtt a szablyapénzzel, parochiális pénzzel, korcsmapénzzel és más hasonló tavasszal a török elpusztította őket és 43 személyt elhurcolt innét, ismét adófizetők lettek Szolnokra és megállapodtak fejadó gyanánt most csak 100 forint összegben, császárt adója gyanánt 25 forintban 12 portára, az egyebeket hallgatásban hagyván Szent György legközelebb eljövendő ünnepéig. A földesúrnak esztendőként Szent Márton ünnepére fizetnek közönségesen 16 forint adót, kilencedet a vetésekből adnak, tizedet a malacokból. Szolgálnak is minden szükséges dologban.”¹³

Az urbárium szükségességére, és a kontextualizálás lehetőségeire jó példa az 1662-es irat¹⁴ a csetneki uradalom, főként Gömör megyében lévő, birtokait írja össze, de szerepel benne az Abaúj megyei Gadna is, amelyről lejegyzik, hogy „a Borsod megyei Kazinc és Kaza a törököknek is fizettek adót. Itt vagy két „plusz” támadásról van szó, vagy pedig az alábbiakra emlékeztek vissza az urbárium szövegében: „1631 karácsony üdnepe napja tájában az egri török vitézek zászlóval kiütvén Abaúj vármegyében lévő Gadna [Orosz-Gadna] nevű falura, az lakosait kitakarván belőle, az faluját megégették”,¹⁶ korábban, 1630-ban négy halottat és 13 elraboltat, később, 1640-ben pedig három halottat és 12 elraboltat jegyeztek fel, továbbá 1640-ban a falu meghódolt a törököknek.¹⁷

Bár a fentiekben csak kiragadott példák szerepelnek, de mindenképpen felmerülnek bizonyos tanulságok: (1) az UC anyagai számos adatot tartalmaznak török

12 UC 115 : 2.

13 Bodnár-Tóth, 2005. 79.

14 UC 3 : 26 (a)

15 UC 3 : 26 (a), fol. 103.

16 Kazinczy, 1859. 104.

17 Korponay, 1878.; Kemény, 1915.

támadásokra és azok hatásaira vonatkozóan, így ezek részletes kigyűjtése és elemzése átfogó képet ad a témában. (2) Ez azért fontos a török kártételek feltárásának szempontjából, mert azok foltok, lyukak, amelyek az ún. kártételi listákban vannak, kipótolhatóak ezekkel az adatokkal. Például, jelenleg viszonylag kevés 16. századi kártételi lista ismert, míg az urbáriumok számos adatot tartalmaznak éppen ebből az időszakból. (3) Módszertani szempontból is érdekes az UC: egy-egy uradalom, de akár falu (utó)élete is nyomon követhető, kereshető és összevethető az eddigi szakirodalmi eredményekkel, azaz tulajdonképpen konkrét „faluéletrajzok” állíthatóak össze, mikrotörténeti megközelítésben.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bodnár Tamás–Tóth Péter (öszeáll.): Borsod vármegye adózása. Miskolc, 2005. (<http://publikacio.uni-miskolc.hu/data/ME-PUB-41020/borsodadozas.pdf>)
- Illik Péter: Az esztergomi érsekség „hosszú háború” sújtotta falvai 1597-ben. In: Illik Péter: A tanár, a történész és a komplex. Budapest, 2016. 31–82.
- Kazinczy Gábor: Adalékok a török-magyar kori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó és hódítások körül Borsodban a XVII. század I. felében. Pest, 1859.
- Kemény Lajos: Abauj- és Tornavármegye történelmi monográfiája. Kassa, 1915.
- Korponay János (szerk.): Abaujvármegye monographiája. II. kötet. Kassa, 1878.
- Maksay Ferenc: Urbáriumok XVI–XVII. század. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 7. Budapest, 1959.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones, Registrata, E 156.

Péter Illik

Ottoman and Mongol incursions in the conscriptions of the Urbaria et Conscriptiones

The life of a manor during the early modern period in the Hungarian Kingdom was extremely complex. There were several and various challenges including Ottoman attacks. These are recorded and mirrored in manorial conscriptions (urbarium). One of these collections of records is the Urbaria et Conscriptiones which contains thousands of conscriptions of different manors. In approximately fifty of them, there are explicit references to Ottoman and Mongol attacks. These documents are used here to draw conclusions on the everyday life of manors in the shadow of Ottoman and Mongol attacks.

CZEGLÉDI NOÉMI

EGY GYILKOSSÁGI PER ANATÓMIÁJA.

FŐBENJÁRÓ PEREK A REFORMKORI ÚRISZÉK ELŐTT

Főbenjáró pernek az olyan büntetőügyeket nevezzük, amelyekért súlyuknál fogva halálbüntetést is kiszabott, kiszabhatott a bíróság. A feudális jogszolgáltatásban ilyen ügyeket csak pallosjoggal (ius gladii) rendelkező bírói fórum tárgyalhatott. Ez lehetett a vérhatalom kiváltságával rendelkező egyházi¹ és világi² sedium vagy városi bíróság, vármegyei szinten a sedria. A többi úriszékhez hasonlóan a gödöllői és hatvani Grassalkovich uradalom fennmaradt perirataiban és jegyzőkönyveiben megtalálhatók az ilyen perek, melyeket büntető sediumon tárgyaltak.³ Criminalis ügyek közé tartozik a lopás és rablás, a testi sértések, az emberölés, becsületsértés, káromkodások, boszorkányság, a paráznság, valamint a tűzokozás különböző típusai.

Az uradalomban elkövetett emberölések között legtöbb a magzat- és csecsemőgyilkosság volt. A minősített esetekből még a férj- és a feleséggyilkossággal találkoztunk.⁴ 1815–1842 között az úriszék 33 különböző criminalis bűnnel (ami valószínűleg gyilkosságot jelentett) foglalkozott, ebből 13 alkalommal csak nő volt a vádlott, egyszer pedig férfi és nő társtettesként állt az úriszéken. A nők esetében a vád gyermekvesztés volt, vagy nem szerepelt per konkrét meghatározása. Mivel

1 Udvaros Judit Zsuzsannának a kalocsai érseki uradalom úriszékéről szóló tanulmánya például – melyben jogi szempontok szerint elemzi a büntetőügyek sorába tartozó emberölési pereket – nemcsak a reformkori vizsgálódás miatt érdemel figyelmet. Egyházi nagybirtokot vizsgált, úriszéke összevethető világi nagybirtokok joghatóságával. (Udvaros, 1984. 291–356.)

2 Vajda Mária a székellyhídi domínium úriszékének pereit dolgozta fel, részletesen ismertetve az élet elleni bűncselekményeket. (Vajda, 2006. 299–308.)

3 A források töredékesen maradtak fenn a 19. századra vonatkozóan, a Gödöllői Városi Múzeum Levéltára (továbbiakban GVM Levéltár) és a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (továbbiakban MNL PML) őrzi azokat. A jegyzőkönyvek bevezetőjében mindig szerepel az úriszék jellege is, általában polgári és büntető, ritkán cenzurális széklet is tartottak, melyeken a különböző pereket egymás után tárgyalták. Például „az 1829=ik esztendei Április Holnap 28=ik és utána következő napjain Tekéntetes Pest Vármegyében helyhez vetett Gedellő Mező Városában [...] Polgári és büntető Őri Szék tartatott...”. Súlyos vétség bíróság elé kerülése a protokollum kezdő soraiból is kiderülhet: 1830-ban „... Főbenjáró – Polgári és Cenzurális Őri Szék tartatván...”, ahol halállal végződő gyermekgázolás, gyermekvesztés és „szamárral véghez vitt paráználkodás”, azaz bestialitás is szerepelt a tárgyalt büntetőügyek között. GVM Levéltár 3/f. 1829–1830. évi jegyzőkönyv (továbbiakban jkv.).

4 Lásd a 450. és a 490. sz. lábjegyzeteket.

a gyújtogatást, vérfertőzést feltűntették, ezek is gyilkossági tárgyú ügyek lehettek.⁵ Férfiak gyilkosságot, rablógyilkosságot követtek el egyedül vagy tette társsal. Tamás István és Bokor András emberölés büntetével együtt álltak a szék előtt 1825-ben.⁶ Ilyen vád esetén a perfelvétel és a büntető perré minősítés történt meg az első forum dominale előtt, a tárgyalást csak a következő széken folytatták.⁷ Míg az összes bizonyítékot feltárták, a vádlott a börtönben maradt. Főbejáró bűnnek számított a tűzokozás. Az úriszék előtt véletlen tüzeset és szándékos gyújtogatás is előfordult. A nők rendszerint kenderszáritás, kenyérsütés közben okoztak tüzet saját házukban. 1848 januárjában került fenyítőeljárás alá Deák Andrásné. A sütéskor keletkezett tüzet szomszédja segítségével, nagyobb kár keletkezése nélkül szerencsésen eloltották.⁸ Menczel Mihály feleségét, ki a kender száritáskor tüzet okozott otthonában, a szék felmentette, megintették.⁹ A szándékos gyújtogatás szigorú büntetést vont maga után. A gyújtogatással és erőszaktétellel vádolt Stark Tamás soroksári lakost katonának adták.¹⁰

Paráznaság, házasságtörés, vérfertőzés, nemi erőszak és állattal való fajtalankodás nagyon kis számban került az úriszék elé. A jegyzőkönyvek közülük is csak néhány esetet őriztek meg, a többről kizárólag az útmutatóban szereplő bejegyzés olvasható. Hoffmann Péter „*tehénrel való paráználkodással vádolt rabnak*” ügyét a protokollumból is ismerjük. Annak ellenére, hogy tettét csak fél próbával bizonyították, a bíróság az elszenvedett egy hónapi áristom mellett 25 pálcára ítélte.¹¹ A paráznaság a magzatot „elvesztő” leányoknál nem szerepel a vádpontok között. Erőszaktétel vagy annak kísérlete szintén kevés keresetben fellelhető. Az úriszéki

5 1815-ben és 1820-ban a gödöllői szék nem tárgyalta ilyen jellegű pereket. GVM Levéltár 3/h.

6 GVM Levéltár 3/h.

7 „Felvétetett gyermekgyilkolással vádolt Földi Julianna Hatvani lakosnénak önkényes vallása, mely meghitelesítetvén.

Mínthogy a raboskodó tette nagyobb fenyítéket érdemel, ellene büntető pör határoztatik.” GVM Levéltár 3/a. 1846. jkv.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára IV. Megyei törvényhatóságok. K 87 Úriszéki iratok levéltári gyűjteménye, b/ Gödöllői Grassalkovich Uradalom 1837–1848. 4. 1848. jkv.

9 Az úriszék elvetette a szándékosságot, csak óvatlansága miatt büntette meg a nőt. GVM Levéltár 3/a. 1842. jkv.

10 A gyújtogatásban társtetteséggel vádolt Szakál Jánost bizonyíték hiányában felmentették. GVM Levéltár 1841. jkv.

11 1822-ben a hatvani Turóczy Pál került bestialitás miatt az úriszék elé. GVM Levéltár 3/h.

Hoffmann Péter perét 1828-ban tárgyalták. GVM Levéltár 3/a. 1828. jkv.

protokollumokban részletesen ismertetik ezek körülményeit a hitelesített vallomások alapján. Hévizgyörki legények az erdőben megtámadták és „*megfertőztették*” Gúgyela János feleségét.¹²

Boszorkányság vádjával a fennmaradt iratokban nem találkoztunk. A lejegyzett káromlások sem tartalmaztak arra való utalásokat. A káromkodás és istenkáromlás igen elterjedt bűn volt hazánkban. Az 1843. évi kodifikációs tervezet tárgyalásakor is felmerült e probléma.¹³ A káromkodás mindennapi eset a Grassalkovich birtok területén is, a blaszfémia ritkábban fordult elő. Példamutató büntetést kapott Zsidó helység jegyzője és kántora „*több rendbeli Isten ellen való káromlások, fajtalan beszélgetések, részegeskedés és verekedések*” miatt.¹⁴

A peres eljárás során a súlyos büntető ügyeket formális (írásbeli) perként kezelték, a lebonyolítás szakaszaihoz különböző iratok tartoztak.¹⁵ Tulajdonképp a véttség súlya és a csatolt iratok alapján lehet megállapítani, hogy egy ügyet főbenjáró perként kezelt-e a sedium dominalium. Hiszen előfordult, hogy kisebb kárt okozó testi sértést szóbeli úton tárgyalta a bíróság. Sajnos nem mindig maradtak fenn az iratok, de az úriszéki jegyzőkönyvekből kiolvasható a meglétük.¹⁶

Az úriszéki peres eljárás a gödöllői uradalomban is más birtokokhoz hasonlóan zajlott le. A polgári és a magánvádas büntetőügyek a majdani felperes „*alázatos esedezésé*”-vel vagy „*alázatos kérelem*”-mel, a büntetőügyek a gyanúsított letartóztatásával kezdődtek. Találkoztunk olyan criminalis esettel is, mikor az eljárás szintén

12 Mentséget egyik vádlott sem hozott fel. Szabó János elismerte a támadást, a vetkőztetést, a vetkőzést, de a paráználkodást nem. Eddig elszenvedett 8 hónapi áristom mellett még egy fertály esztendő kapott vasban és munkában, hetenként 2 napi böjttel, kétszerre elverendő 50 pálcával. Sas Pál a bűnsegédletet ismerte el. Az eddigi áristom mellett 2 hónapra ítélték vasban és munkában, 2 nap böjttel és 40 pálcával. Ritka István és Vichor János végig nézték a dolgot. Az eddigi áristom mellett a törvény színe előtt megdorgálták, fejenként 25 korbácsot kaptak, majd szabadon engedték őket. GVM Levéltár 3/a. 1827. jkv.

13 Makoldy, 1926. 123.

14 Súlyosbító körülménynek tekintette a bíróság, hogy tisztségeihez méltatlanul viselkedett, holott az ifjúságnak példát kellett volna mutatnia. Éjszakánként a kocsmában részegeskedett, közben Isten és Szűz Mária ellen káromkodott és „más fajtalan beszédekkel” dicsekedett, verte a lakosságot, ifjabb Dömölnöki Jánoson még a pálcáját is eltörte. Mindezért „Tatár János másoknak is példájára érdemelt büntetésül” 2 havi fogságot kapott, hetenként 2 napi böjttel és hivatalából elmozdították. Az evangélikus rektort, ki többször szemtanúja volt Tatár tetteinek, de nem jelentette, törvényesen megdorgálták. GVM Levéltár 3/a. 1829. jkv.

15 Vavró Zsuzsanna peréhez csatolt iratok az 1. számú mellékletben olvashatók.

16 Juhász András gyilkossággal vádolt alperes ügyéhez tartozó irat nem maradt fenn, de a protokollum ítéletének szövegéből is kiolvasható a meglétük. Eszerint „Fellperesi irományok”, „a C' alatt való chyrurgusi vizsgálódás” jelentése, „B. és D. alatt levő irományok” tartoztak a peres eljáráshoz. GVM Levéltár 3/f. 1833–1834. jkv.

kérelemmel kezdődött.¹⁷ A peres felek idézése (citatio, evocatio) keresetlevél alapján, a községi bírakon keresztül történt. Levelesítéssel (proscribálás), azaz a meg nem jelent jobbágyszkötként való kezelésével ebben az időben már nem találkozunk.¹⁸

Büntetőügyekben a letartóztatást jelentés, kérelem, tetten érés előzte meg. Olyan esetről is tudunk, amikor a közösség védelmében verték vasra és küldték tömlöcbe a vádlottat, a kérelem és a hivatalos jelentés csak ez után keletkezett.¹⁹ A gyanúsított letartóztatását végezhetette az uradalmi hajdú, a kerületi tisztt a községi előjárókkal. A rabot a leggyorsabban az urasági tömlöcbe küldték. Ezt megkívánta az ügyési hivatal, de a falusi bírák érdekét is szolgálta.²⁰ Szökés előfordult a falusi „zárkából” és az urasági tömlöcből egyaránt.²¹

Az idézésre büntetőügyben személyesen kellett megjelenni. A vádló szerepét főbenjáró pereknél az uradalmi ügyész, kisebb bűnügyeknél a jelentést tevő tisztt, községi bíró töltötte be. A fiscalis ilyenkor is a bírói testület tagja maradt: „*Vizsgálat alá vétetett ugyanazon Uradalmi Ügyésznek mint Fellperesnek, Makó Mária és Márton vér fertőzéssel vádolt Rabok ellen le folyt pere.*”²²

A per előkészítése (investigatio) során bonyolították le a kivizsgálást. Criminalis ügyekben ez a kihallgatásokat, szembesítést, orvosi látletet és becslevelek készítését, az esetleírás valamint a vádlevél megfogalmazását jelentette. A gyanúsított és a tanúk kihallgatása történhetett az elfogatás után a helyszínen lévő tisztt, csendbiz-

17 Dobronyovszky János zsidai jobbágys [Zsidó ma Vácegres] praefectushoz írt könyörgő levelével indult egy kocsmai verekezés kivizsgálása 1836-ban. A levél 1836. december 19-én íródott, december 24-én iktatták és kértek kasznári jelentést, ami 1837. január 7-én készült el. A pert 1838-ban a kasznári jelentés és 6 tanú vallomása alapján tárgyalták. MNL PML. IV. K. 87. b. 1838. No. 41.

Köntzöl József bagi lakos 1847. január 24-én alázatos esedezéssel kérte, hogy Fazekas Mártont kőlopás miatt elmarasztalják. A bagi bírónak folyó év január 28-ára kellett a vádlottat Bartal János szóbíró [Szóbíróság sosem tárgyalta a kőlopást!] elé idézni, s gondoskodnia a felek megjelenéséről. GVM Levéltár 3/f. 1847.

18 Eckhart, 1954. 42.

19 Ilyen volt Sümegi Mihály letartóztatása is. MNL PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 111.

20 A falusi bírák jogszolgáltatásban betöltött szerepére vonatkozóan lásd Czeglédi, 2012. 221–232.

21 A még falujában lévő vasra vert Aszódi János egyszerűen hazaszökött. MNL PML IV. K. 87. b. 3. 1845. évi jegyzőkönyv. Biroczky János boldogi származású csavargó 1842-ben „a Temlecből megugorván Pestre ment”. MNL PML IV. K. 87. b. 2. 1842. jkv.

22 GVM Levéltár 3/a. 1834. jkv.

Lipoviczky István uradalmi tisztartó képviselte a vádat a dányi csősz és több ottani lakos ellen, kiket az uraság szérűskertjéből való búzalopással gyanúsított. Ugyanazon a fenyítő széken Friedl Mátyás erdőmester falopással vádolta Hofman Antal kerepesi lakost. GVM Levéltár 3/a. 1841. jkv.

tos, előjáró jelenlétében vagy a tárgyalás előtt az uradalom központjában. A fogásban lévő gyanúsítottat elővezették a börtönből, ebben az esetben, a jegyzőkönyvekben nevük mellett általában szerepelt a „rab” megnevezés is.²³ A kezességen levőket és a tanúkat a községi bírón keresztül berendelték. A tárgyalás előtt felvett vallomásokat a bíróságon megismételték, felolvasták, amivel megtörtént a hitelesítés. A „meghiteletett” önvallásokat a testimonium legale kézjeggyével látta el. Megegett, hogy az úriszék előtt visszavonták, módosították a vallomást. Ekkor „bővebb próbák” rendelkezésével elhalaszthatták a pert, vagy a többi bizonyíték alapján hoztak ítéletet.²⁴ A vallomások kikényszerítésére csupán az iratok szövegéből következtethetünk.²⁵

Az eskütellet, mint bizonyítékkal a 19. századi gyakorlatnak megfelelően csak kiegészítésként találkozunk.²⁶ A szembesítést (confrontatio) a kihallgatások során vagy a bíróság előtt alkalmazták, mikor több vádlottja volt egy ügynek. Kocsmai verekedéseknél a perbe fogottak és a tanúk részegsége miatt, megerősítésként volt szükség. Balázs Jánost és társát a sedes dominalis előtt szembesítették a két szék elé idézett tanúval, mivel a verekedéskor mindannyian nagyon részegek voltak.²⁷ A testi sértést, gyilkosságot és magzatölést orvosi látlettel támasztották alá. Emberrölés esetén a halott személyt, magzatot is megvizsgálták. A visum repertum a bizonyítékok közé tartozott, a sértés súlyosságát, a munkaképtelenség időtart-

23 Igaz, találkozunk olyan gyilkossági esettel is, mikor a protokollumban az „alperes” kifejezés szerepel, ott az ítéletből derül ki, hogy a vádlott már 10 hónapja ül a tömlöcbe. Ilyen az 5. sz. lábjegyzetben említett Juhász András tárgyalásáról készült bejegyzés. Főbenjáró ügyeknél egyértelmű az elfogást követő börtönbe záras.

24 A női ruhák lopásával vádolt Brezovszky Éva önkéntes vallását módosította a meghitelesítés alkalmával. Az úriszék ezért őt az újabb bizonyíték megszerzéséig fogságban hagyta, a másik vádlottat, Jakubcsék Évát viszont felmentették. GVM Levéltár 3/a. 1833. jkv.

25 Sikertelen beismerő vallomás kikényszerítésére utalhat, hogy a 11 juh ellopásával vádolt Kis Antalt a protokollum szerint csupán gyanú terhelte, rá semmilyen „nyomás próba” nem volt terhelő. Újabb bizonyíték beszerzéséig szabadon engedték. GVM Levéltár 3/a. 1827. jkv.

A kihallgatási jegyzőkönyvekben feltett, majd nyersebb stílusban megismételt kérdésekből a vádlott közben történt kényszerítésére (a tortúra megszüntetése után leginkább a verés maradt) gondolhatunk. Hrubos József tolvajlással gyanúsított rab kihallgatásán a következő történt: Az első kérdésre – „Valld meg tehát igazán de ne hazudj...” – tagad, s csak másodszorra – „Hallod-e te megátalkodott rossz ember! Ki tanított meg arra, hogy ily makatsul tagadj mindenedet...” – vallotta be a lopást. MNL PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 29.

26 Degré, 2004. 123.

27 MNL PML IV. K. 87. b. 2. 1842. jkv.

mát egyaránt meghatározta. Az azt elvégző orvos „fáradtságáért” és a különböző gyógyszerekért díjazásban részesült, amit a pervesztes félnek kellett fizetnie.²⁸

A perfelvétel (levata) az úriszék előtt történt. Az úriszéki jegyzőkönyvekben legfeljebb – főbenjáró pereknél mindig – a „felvétel” kifejezés szerepel. Ez azonban nem a perszakaszra utal, hanem a vádlott vallomástételét jelentette. A protocollumokban a levata csupán az ügy tárgyának rögzítésében mutatható ki.

A per kimenetele az allegatio során dőlt el, mikor a vallomásokat meghiteztették, felvonultatták a bizonyítékokat, és lehetőség nyílt a két fél – alperes és felperes – feleleteire, azaz álláspontjuk szóbeli elmondására. Az alperes egyszer felelt, az esetek többségében ez a beismerés volt, ami a jegyzőkönyvekben „a vádlott a törvény színe előtt elismervén” vagy az „élő szóval is elismerte” formulákkal szerepel.²⁹ A felelet természetesen lehetett tagadás, részleges beismerés, a mentő körülményekre – részegség, hirtelen felindulás, véletlen baleset – is hivatkozhattak benne.

A kiszabott ítéletet megindokolták. A büntetések megállapításakor figyelembe vették az enyhítő és súlyosbító körülményeket. Az elkövető életkorát, büntetett előéletét, az elkövetés szándékosságát és más szempontokat a kihallgatási jegyzőkönyvek kérdéseire adott válaszokból egyértelműen ki lehetett olvasni.³⁰

A sedes dominalis ítélete ellen a 19. század első felében vagyoni és büntetőügyekben is lehetett fellebbezni.³¹ A legfelsőbb fellebbezési fórum a Királyi Tábla volt. A vizsgált időszakban minden halálos ítéletet fellebbeztek – az alperes vagy a felperes részéről –, s ezeket általában minősített szabadságvesztésre változtatták. Az úriszék hozzájárult az apellatahoz, és a jelen lévő törvényes tanúbizonyságnak³²

28 A sógorát fejszével bántalmazó Török Mihály szolgaleány, ki korábban nem volt büntetve, viszont „gyilkoló eszközt ragadva a mértékletességen túl hágott” az 1 hónapi vasban, munkában eltöltendő rabság mellett 25 pálcát kapott, illetve az orvosnak 20 forint fizetéssel tartozott a munkájáért és a gyógyszerekért. MNL PML IV. K. 87. b. 2. 1843. jkv. Az ecskendi csősz által fején és lábán meglőtt Koczmann Istvánné kezelésének költségét elengedte az orvos, csak a gyógyszert kellett kifizetniük. Itt az orvosi látletet helyett a falusi elöljárók levele tanúsította a sebesülést és a 11 napig tartó munkaképtelenséget. MNL PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 78.

29 GVM Levéltár 3/a. 1842. jkv.

30 Hrubos József tehénlopással vádolt rabról a következőket tudjuk meg a kihallgatási jegyzőkönyvből: örkényi, 19 éves, katolikus, nőtlen, öreg Hrubos József házas zsellér fia. Azért van fogva, mert „Kulina József pesti mézárások gulyásának 1 tehene elveszett a besnyői pusztán”. Vallásából tudjuk, hogy akkor lett apja helyett a gulyás, mikor az a gödöllői börtönbe került. Így került kapcsolatba a másik gulyással. Büntetve is volt már két évvel korábban. Akkor, a jelenleg Gödöllőn raboskodó Hrubos Pállal, elrejtett egy lopott marhát, ezért 13 pálcát kapott. Az esetleírás szerint fiatal kora ellenére igen jártas tolvaj. MNL PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 29.

31 A fellebbezési lehetőségeket Degré Alajos foglalta össze. Degré, 2004. 124–125.

32 Testimonium legale, a vármegye két képviselője.

átadták az ügyet. A Tábla által halál helyett minősített szabadságvesztésre ítélt rabok büntetését az úriszék végrehajtotta, nem változtatott rajta.³³

Az úriszék büntetési rendszere a 19. század elejére átalakult. A sedes dominalis virágkorában alkalmazott pénzbírságolás, mint a büntetés megváltásának eszköze lényegében eltűnt.³⁴ A korábbi időkben gyakran alkalmazott halálbüntetések száma jelentősen lecsökkent, minősített formáival kivételesen találkozhatunk. Legfőbb büntetési formává a szabadságmegvonás vált, amit testi fenytéssel, „vassal”, szerepelt, a börtön mellett a reformkor másik fő büntetőeszköze lett. Összességében a korábbi századokhoz képest a büntetések enyhülése figyelhető meg. A Grassalkovich család gödöllői uradalmában forráshiány miatt nem tudunk összehasonlítani végezni a Grassalkovich I. Antal idején történt ítélethozattal, de a kiszabott halálbüntetések, a testi fenytés botütéseinek száma más uradalmakkal összehasonlítva, enyhülésre utalnak.³⁵

A vagyonbüntetés – ekkor már kizárólag pénzfizetést értünk alatta – criminalis esetekben súlyosbító bírói büntetés, az elszennvedett sérelemért és a jövedelem kisért adott kártérítés, valamint perköltség és végrehajtási díj lehetett. A korabeli jogi irodalom elítélte, vagy csekély vétség esetén találta elfogadhatónak.³⁶ Az úriszéki gyakorlatban ítélethirdetésekor ezek, a kirótt összeggel együtt tételként voltak felsorolva. A bírói és végrehajtási díj megnevezése mutatja, hogy a perköltség és büntetést kiváltó pénzbüntetések természetesen nem tűntek el nyomtalanul. A vérdíj, fejtátság, nyelvtátság, elődíj, kékdíj vagy bikapénz kifejezések a 19. század első felének bírói gyakorlatában is előfordulnak.³⁷

Halálbüntetéshez kapcsolt vagyonekobzás – fő- és jószágvesztés –, szintén nem e kor jellemzője. A vagyon elvétele mégis megtalálható az 1843-as javaslat-

33 A szakirodalomból ismerünk olyan gyilkosságért hozott táblai ítéletet, amit az úriszék módosított. Lásd Gaálné, 2006. 70.

34 Az 1795. évi büntető-kódex tervezetben a honorácioroknak nyílt lehetősége a szabadságvesztést pénzbüntetésre váltani. (Bató, 2002. 27.)

35 Az összehasonlításhoz lásd Degré, 2004. 128–129 és Kállay, 1985. 287–307. A fennmaradt jegyzőkönyvekből egyetlen végre is hajtott halálos ítéletet ismerünk. (Az anyakönyvi kutatások sem derítettek fényt másik kivégzés miatt elhunyt személyre.) Az ezzel egyenértékűnek tekintett 100 botot csak egy esetben szabták ki.

36 Szlemenics Pál például rossz megoldásnak tekintette, Szokolay István kisebb vétség esetén vélte alkalmazhatónak, az 1843. évi büntetőjogi javaslatban hivatalvesztés és fogság átváltása kapcsán és több enyhébb vétségnél szerepelt. (Bató, 2002. 27. és Kabódy-Mezey, 1990. 33.)

37 A vérdíj összege 40 forint maradt az úriszék működésének utolsó évtizedeiben is, a bikapénz 1 forint volt, a többi bíróságonként eltérő lehetett.

ban, igaz a nyugat-európai törvénykönyvekhez hasonlóan elvetette azt.³⁸ A vértalommal rendelkező domíniumok úriszéke által kiszabható legsúlyosabb ítélet a halálbüntetés volt. Míg a sedes dominalis klasszikus időszakában a pénzbüntetés mellett a leggyakrabban alkalmazott büntetés volt, az 1848 előtti fél évszázadban sokkal ritkábban szabták ki, zömüket fellebbezés útján 3–8 évi szabadságvesztéssé változtatták. Gödöllőn csak a már ismertetett pallos általi kivégzést hajtották végre.³⁹ Az eset különlegességét mutatja az is, hogy kizárólag a kivégzés alkalmára külön úriszéket hívtak össze. A gödöllői széken csak gyilkossági ügyben hoztak halálos ítéletet, amit az elkövető mindig – a kivégzett Tóth János is – megfellebbezett. 1840 februárjában több gyilkosság ügyében hirdették ki a Királyi Tábla döntését. Kercs Anna fancsali gyermekgyilkos rab, Szlucska Borbála⁴⁰ hévizgyörki gyermekvesztéssel, Fabó Mária férjmérgezéssel vádolt rabok halálbüntetését melékülte a halálos ítéletét.⁴¹ A sedes dominalis első fokán minden esetben egyszerű halálbüntetést kért, minősített – azaz kínzással vagy csonkítással együtt járó – kivégzés kiszabása nem fordult elő.⁴² A törvény szerint kiszabható halálbüntetés helyett az úriszéken hoztak enyhébb ítéletet Makó Mária vérfertőző leány ügyében. Igaz, a felperes uradalmi ügyész fellebbezett.⁴³ Az 1723. évi törvényre hivatkozva

38 Kabódy-Mezey, 1990. 37.

39 Tóth János rablógyilkos kivégzése: GVM Levéltár 3/a. 1828. jkv. A részletes vádat nem ismerjük.

40 Szlucska Borbála perének részletes bemutatását lásd Gaálné, 2006. 82–83.

41 Kercs Anna büntetése a kihirdetéstől számított 3 év vasban és munkában, heti 2 napi böjttel, félévenként elverendő 20 korbáccsal. Szlucska Borbála a kihirdetéstől számított 1 évet kapott vasban, munkában, heti 2 napi böjttel, félévenként 20 korbáccsal. Fabó Mária a kihirdetéstől számított 3 év vasban és munkában, heti 2 napi böjttel, félévenként elverendő 25 korbácsütéssel büntetést kapott. Segédvárosa félévi vasban és munkában eltöltendő fogságot kapott, hetenként 2 napi böjttel és egyszer elverendő 30 pálccal. MNL PML IV. K. 87. b. 2. 1840. jkv.

42 A XVIII. század végétől megszűnt a minősített halálbüntetés gyakorlata, nemeseknél és nőknél pallost, nemteleneknél akasztást alkalmaztak. (Pauler Tivadar megállapítását közli Bató, 2002. 9.) Kínzó halálbüntetést – kerékbetörés, karóba húzás, elevenen elégetés – már régóta nem alkalmaztak, az 1814. május 15-i leirat meg is tiltotta alkalmazásukat. (Bató, 2002. 9.)

43 A jegyzőkönyv az ítélet indoklásánál hivatkozik az 1723. 11. tc.-re [a protokollumban tévesen 1823. 11. tc. szerepel], neveltetése és fiatal kora miatt a rab a jobbulás reményében 2 év vasban eltöltendő fogságot kapott, vasban és munkában. Hetenként 2 napi böjttel, félévenként 25 korbácsütéssel, illetve az ítélet letelte után férjéhez vissza kellett mennie. GVM Levéltár 3/a. 1833. jkv.

ítélhette volna halálra a szék Varga Jánost gyűjtogatás miatt, de a részletes vallomását „vissza húzta” a hitelesítéskor. Eddigi rabságának beszámításával, elegendő bizonyíték felbukkanásáig felmentették.⁴⁴ A halálbüntetés – bár a Királyi Táblán eszköztárában maradt. A nemzetközi és hazai gyakorlattal ellentétben az 1843. évi javaslatban ez a büntetés nem szerepel.⁴⁵

A szabadságvesztés a kor legelfogadottabb büntetési eszköze volt. Úriszéki gyakorlatban a tömlőc, börtön, áristom, fogság kifejezéseket egyaránt alkalmazták. Köztük, más birtokhoz hasonlóan különbséget tenni Gödöllőn sem lehet. Protokollumonként eltérő mennyiségben használták a különböző fogalmakat: 1827-ben például áristom, 1843-ban fogság szerepelt leginkább. Mellettük még a tömlőc elnevezést találjuk, a büntetés mértékével egyik sem összeköthető. A korabeli jogi irodalom sem egységes a terminológia meghatározásában.⁴⁶ Főbenjáró pereknél a nehezítést szolgálta, hogy az ítélet kihirdetése előtti rabságot, ami akár több év lehetett, nem számították a büntetésbe.⁴⁷ Más típusú ügyeknél a tárgyalás előtt börtönben eltöltött idő büntetés részeként való elfogadása könnyítést jelentett.

A rabtartás költségeiről nem rendelkezünk számszerű adatokkal. Költségtartottak közül a gyilkosok kivételével mindenkinek – a tolvajoknak, és a gondatlanságból embert ölő zsellérnek – „maga költségén” kellett a büntetést letölteni.⁴⁸

A rabságot súlyosbító büntetések között a vas, a munka, a böjt és a testi fenyegetés szerepel. Vasat, munkát a főbenjáró bünt elkövetőknél, a korábban megszökött raboknál, a rossz magaviseletűeknél, és a „megátalkodott”, visszaeső elítélteknél alkalmazták. Tulajdonképpen a 2 hónapnál hosszabb időre börtönbe zárt személyeknél mindkettőt megtaláljuk. A vasban való munkavégzés és a böjt a test sanyar-

44 MNL PML IV. K. 87. b. 2. 1840. jkv.

45 Közli Bató, 2002. 7.

46 Úriszékekhez hasonlóan a városi és megyei bíróságokon szintén több, jelentésében egymástól nem megkülönböztethető fogalmakat használtak a szabadságvesztésre. Debrecenben, az 1740-es években például a börtön és az áristom kifejezések voltak (M. Antalóczy, 2001. 238.), Pest vármegyében a fogházat és a börtönt használták (Dombováry, 1905. 307.). Mindkettőt közli Bató, 2002. 16.

Vuchetich Mátyásnak, Szlemenics Pálnak és Pauler Tivadarnak szabadságvesztést osztályozó meghatározásait közli Bató, 2002. 11–12.

47 Fácán Pál 1842. augusztus 2-án került a tömlőcbe gyilkosságért, 1844. július 3-án hirdetett ítéletet a Királyi Tábla, szeptember 9-én az úriszék. Végül 3 év múlva, 1847. szeptember 9-én szabadult. A 3 év helyett összesen 5 évet és 1 hónapot töltött fogságban. Az 1847. esztendőben gyilkosságért raboskodó személyek a kiszabott 3 vagy 4 év helyett 5 évnél hosszabb ideig voltak börtönben. GVM Levéltár 3/g. 1847.

48 GVM Levéltár 3/g. 1847.

a kodifikációs tervezetek és a jogi irodalom sem volt egységes.⁵⁹ Gyilkosságnál a hirtelen felindulást vagy a véletlen elkövetést, magzatvesztésnél például a tudatlanságot, eltitkolást, hogy a gyermek házasságból vagy paráznaságból fogant. A beteg elméjű ember nem volt büntethető. Az életkort és a vele összefüggő tapasztaltságot, egészségi állapotot beszámították.⁶⁰ A „bízattást” mindig szigorúan büntették, a bűnesetek eltitkolójával együtt.⁶¹

A főbenjáró vétségnek számító tűzokozás vádja alól mentették fel azt az aszszont, aki gondatlanságból okozott tüzet a saját házában. Gyilkossági ügyekben minden körülmény nagy hangsúlyt kapott. A férjét „megetető” Fabó Máriánál az ügyész szerint „előre feltett gonosz szándék és eltökélt akarat” nem volt bizonyítható. A rossz bánásmód miatt, hirtelen felindulásból elkövetett mérgezést a férj túlélte. Az úriszék eltekintett a halálbüntetéstől. Kercs Anna perében, ki újszülöttjét ölte meg, a védőügyvéd „könnyítő okokra” hivatkozva kérte a büntetést. A leány „nevetlen együgyű és fiatal Kora” mellett kihangsúlyozta, hogy semmilyen erkölcsi nevelést nem kapott. A vád szerint az önvallomás és a visum repertum világosan megmutatta, hogy terhességét többször letagadta, az ép és egészséges gyermeket erőszakosan megölte, a gyilkosságot sem fedte fel „midőn kérdeztetett, mit visz a hátán”. Ezek a tények szándékosságra és megrögzött gonoszságra mutatnak. A felperes ügyész hóhér általi pallost kért. Az enyhítő és súlyosbító körülményeket a büntetésbe beszámították, minden vádlottnál egyéni elbírálást alkalmaztak.

Az elkövetett bűncselekmények súlyától függetlenül felmentő ítéleteket is hozott az úriszék, ha a bizonyíték kevés – egy tanú elégtelen volt – vagy ellentmondásos volt. Az úriszéki bíróság szigora más szék teljes törvényhatósági gyakorlatával összevetve lenne megállapítható. Annyi bizonyos, hogy a korábbi évszázadok ítélkezéséhez képest enyhülés, és a meglévő jogi keretek szakszerűbb alkalmazása tapasztalható.

1. számú melléklet

Vavró Zsuzsanna gyilkossági perének fennmaradt iratai 1842–44⁶²

Orvosi Látlelet.

842^{évi} Évi Januárus Hólnap 20^{án} éjjlszaka vettem a Csömöri Bírak abbéli hivatalos levelet, hogy ugyan aznap délutánni három óra tályban, a Falu felső végén a patak mellett egy ujonnan szült magzat halva találtatott légyen; mellyet más nap

59 Lásd Bató, 2002. 30–32.

60 Részletesebben lásd Kállay, 1985. 290–294.

61 Például Vajda, 2006. 306.

62 MNL PML IV. K. 87. b. 3. 1844. No. 54.

Januárus 20^{án} déltájban 'Helység Házánál a' Helybéli Tiszt Roos János Úr, a Helység Bírája, Klacsán Istvány Törvény Bíró Racskó György, a' két hites Bábák és Jegyző Úr otthon nem léte végett Iguod Ferenc segédje jelenlétekben törvényessen megvizsgálván; - Mindenek előtt, a' magzat annyát Vavró Zsúzsát mint egy 20 Éves Romai Catholicust Túrócz Megyei Szlovenye [Slovany, Túrócztotfal] Helység még hajadon személy; s e' következendöket vallotta. Hogy szülötte földén teherbe esett most múlt Szent Mihál hava előtt néhány héttel a méhében levő Magzatnak mozgását állandóul és élenkül érezte, mindaddig még Januárus 20-ára viradóra mindenki tudta nélkül egy fészert alatt, szabadon egy négy és fél fontos [1font=420 gramm] nehésségű, Fiú Gyermeket szült, melynek haja sűrűen, egy és fél hüvelk hosszúságra növe, körmei tökéletesen, ki-képezve találtattak.

A Test külső színén nevezetesen, a 'Fő jobb homlok táján, egy ezüst Tallérnyi törődés a bal szem pillái tetemessen feldagadva, a felső meg kékülve úgy nem különben, a bal fül is kékülve és törödvé találtatott; az koponya meg mezittelenítetvén, az imént említett homlok törődés alatt sűrű fekete vér a' kaponya csontokra ki-ömölve, hátul pedig a' tartkó táján, mint egy két obonyi [1 uncia=1/12 font] fekete alutt vért láttunk; Bent a kaponya csontok alatt, a kemény Kér vérral bémázolva az agy tekervényei közt pedig szinte mint egy két obonyi alutt vért láttunk; a Glandula Thimus metzés ropogó hanggal történt; össze darabolva, vízzel töltött mély tálba téve; annak minden leg kisebb darabkájja fenn úszott. A máj sötét barna és aránylag igen nagy tapasztaltatott.

Külömben még jegyzésre méltót sem láttunk, sem tapasztaltunk. Költ Csömörön Januárus 21^{én} 1842. Évben.

Roos János
Ispány

Kacsány István Bíró
T. B. Raczkó György

Rác István Alajos
mint bonczoló

A Hites Jegyző távollétében
Iguod Ferenc segédje előtt

Vavró 'Susa önkényes előadása következtében a Species factiból [tényállás] nyíltan magyarázható, hogy annak mint terhessége, mint szülése természetes, rendes le folyású volt. A mellebb víz mosásba, a jégre ki vetett fiú magzat négy és fél font nehézsége, 19 hüvelk hosszúsága, haja sűrűsége, másfél hüvelknyi hosszúsága, körmei

jól ki képezettsége: annak tökéletes korát, 's a nádzán [?] kívüli élhetését is csalhatatlanul bélyegezik: és hogy a nádzán kívül, vagyis a szülés után élt is, a Tüdők rendes ki képezése, azok ropogással történt szétadarabolások, 's továbbá, hogy egy mélyebb medenczében öntött friss s tiszta vízbe téve azok minden szeletje a víz színén lebegett, valósággal mutatják.

Halálának oka, a' 8. lépcsőü hidegbe a meg fagyhatás; de mindek előtte az történheték vala, az árokba való, vagy is mély víz mosásba, a jégre le vetés következtébe a Fő jobb homlok tájja csontja be törése, edények meg szakadásából történt külső, de leg inkább a kaponya üregében mint egy fél obonyi vér kiömlés által történt el kerülhetetlen Agyszélhűdéses halált okozott, melyet a tarkóra történt esés, vagy önkényes ütés általi külső képpen azon szét folyt vér elő segített. Bizonyítottam.

Költ Gedellőn Január 25^{kén} 1842.

Rácz István Alajos
Tettes Pest Megye
Váci Járásbeli Orvosa

Vavro Susanna önkéntes vallása.

Mi a neved, hány esztendő, mitsoda vallású és sorsú személy vagy?

Vavro Susanna 20 esztendő Rom. Cath. Turócz vármegyei Szloveny Helységbeli özvegy zsellér asszonynak leánya vagyok. –

Mivel f: hó 20^{kán} virradóra gyermeket szülvén azt a falunak alsó végén lévő árokba le tettem.

Mi ok vezérelt reá, hogy azon ártatlan magzatot mely az orvosi látlet szerént be bizonyosodik hogy élő volt az árokba hagyás által meg gyilkoltad, mert hogy ezt valóban az ledobálás által fején látható ütések is mutatták, ugyan azon orvosi látlet bizonyítja.

Ezen rettenetes tette a szegénység idegenek közt lettem s az asszonyi szemérem és félelem vezetetten, én tudni [...] a magzatot, melyet Gulyás János Csömöri gazdánál a hol élelmet fonyással kerestem e f: hó 20^{kán} virradóra a fészker alatt meg szültem, és mivel azt élőnek lenni nem reméltem kötenyembe vévén az tudva lévő árokba bé hagyítottam.

Volt e a ki ezen tett elkövetésére biztatott volna vald meg?

Senki sem biztatott.

Vald meg igazán azt is szültél e már ez előtt is gyermeket? hol vannak, vagy voltál e már szinten ez előtt is valamelyeknek gyilkosa, továbbá azt is vald meg voltál e már illy vagy akár melly más esetétr fogva és büntetve?

Tiszta lélek ösmerettel vallom, hogy soha gyermeket ezen kívül nem szültem, sem semmi féle gonosz tettemért fogva vagy büntetve nem voltam.

Költ Csömörön Januárus 24 1842

Kovassoczy Antal
uradalmi tisztartó

842^{dik} esztendei Aprilis 18^{kán} Gedellő Mező Városában tartatott Uri Széken Vavró Zsuzsanna újjonon ki szolgáltatván Fejjebi vallását [...] fogva meg hitellyesítette. Költ mind fellyebb.

Vermes Mihály Fiscalis és
Uri Szék jegyzője által

Jelenlétünkben Fay György
Főszolgabíró

Máriássy Gyula
Rendes esküdt

842^{dik} esztendei Aprilis hónap 18^{dik} napján Tekintetes Nemes Pest Vármegyében helyi heztetett Gedellő Mező Városában tartott törvényes Büntető Uri Széken.

Fell vétetett Büntető Pere

Nemes Budafalvi Vermes Mihálynak, úgy mint Fő Méltóságú Gyaraki Özvegy Grassalkovich Herczegnö Született Herczeg Eszterházi Leopoldina Asszonyság Uradalmi Ügyvédjének mint Fell Peresnek.

Vavró Susanna T. Turócz Vármegyei Sloven Hellységből származó Gyermeke ell vesztésével vádolt Raboskodó Személy és All Peres ellen.

Ugyan azon ügyvéd törvényes szabadságaihoz ragaszkodván a maga vádját eképpen adja elé: Miképpen az all Peres meg vetvén a törvények szabályait folyó esztendei Januarius 20^{kán} virradóra Csömör Hellységben gyermeket szülvén, azt a falu alsó végén való árokba bevetette, és ott el hagyván erőszakos halállal el veszteni nem átalotta.

Mint hogy pedig a Hazai Törvények nevezetten Verböczy Könyve 1^é Része 15^{dik} czikelye a gyilkosságot hová a gyermek vesztés is tartozik halállal fenyíteni rendelné, sőt a 723^{dik} 11^{dik} Törvény Czik 7^{dik} §^a értelme szerint, azok iránt Kik egymás között különös kapcsolatban vannak, a büntetés súlyosítani parancsoltatnék.

Ezeknél fogva be iratván a Fel Peres Ügyvéd az All Peresnek Ön Vallását az A. és a Chyurgusi lát és bonczolló lelet a B. betűk alatt, kéri az All Perest a fejjebb idézett törvények értelmében halállal büntetni.

Allperesért – Koller Lajos hites ügyvéd meg jelenik és azt Allperes védelmére e' következendőket adja elé. Minden Bűnnek el követésére nézve tenéttetbe kell venni 1^{ször} magát a személyt a ki vétkezett, 2^{or} Azt minő környülmények között követte el a tettét és 3^{or} ha eltökélt gonosz szándékból, vagy előre tett rossz indulatból vétkezett e, vagy csupa neveletlenségből és emberi gyarlóságból, és ha a vétkező oly meg rögzött erkölcsű e' a' kiről jövődöre meg jobbulást reményelni éppen ne lehessen. Ezeket előre bocsátva – az elsőre és 2^{ikra} a személyt a ki vétkezett Turóc Vármegyéből e' tájra el szakadván, mint szegény el hagyatott élelmét ide s tova kézi munkával kereste mind addig mégben azt kaphatott, meg szünnén későbbben a munkák magát téli szállásra Csömör Helységben vonta meg ott a nélkül hogy valaki terhességét tudta vagy tapasztalhatta volna, de talán maga sem gyanította, gyermeket szült, és mivel magát sem volt képes ápolni, de attúl is tartván, hogy a téli lakán majd meg nem maradhatván, nem csupán gyermekét – hanem magát is az inségnek teszi ki – pusztá egy ügyüségből és neveletlenségből, melyhez a szemérem is járult, vetette az árokba, azt reményelvén hogy ott valaki reá akadván szánakodásból a szegény ártatlan meg tartatik. – Az allperes tette tehát nem is volt egyenesen erőszakos gyermek vesztés, hanem gyermek kitétel Expositio Infantis – A' 3^{dikra} hogy az allperes személynek előre eltökélt gonosz szándéka és akaratja lett volna gyermekét elveszteni, azt meg mutatni éppen nem lehet – Az Allperes téli szállásáról, ahol élelmét fonással kereste, se hova nem csavargott, és így gyanúsítgatásokra okot nem szolgáltatott. Az allperes a mit tett ön maga tétovázás nélkül mindent türelemesen meg vallot, ez pedig nem jelent meg rögzött gonosz erkölcsi indulatot; hanem egyenesen a javulásra czélzó erkölcsi akaratot; kéri azért ezeknek tekéntetéből az alperest, a Vád Levélben kért halálos büntetésből fel oldoztatni.

Peresért – A kérdésben lévő vád mint az A alatti önkényes meg hitellyesített vallásból, mint az gyermek vesztési tettét meg vizsgáló orvosi lát és bonczolló tapasztallásból a B alatt, oly világos, hogy ellenkező próbákat fel hozni nem is lehetett. Meg tetszik az ön vallásból a teher titkollás, meg tetszik a szándékos gyermek vesztés, mert téli kemény hidegben, fagyos árokban egy ártatlan kisdeded be vetni, ha azon a be vetés által sérelem nem történt volna is, oly tett, mely a józan gondolkodás szerint, meg fagyást következtetvén, így All Peres vétkét súlyosbítja – ki világlok az orvosi lát levélből hogy az ártatlan férfit magzat tökéletesen ki formálva élve született, és az árokba dobás

által erőszakos halállal, az All Peres ravasz 's gonoszságával vesztette életét. Terhellik tehát az All Perest, mint a meg előző, mint a következő körülmények, melyek ellen az All Peres részéről elől hozott okoskodások, mentségül nem szolgálhatván, továbbá is ragaszkodik, a vád levélben kért halálos büntetéshez és ítélet alá bocsájtja.

Az Allperesért – Az szegény ell hagyatott All Peres megbánván türelemesen tettét és az által a' jövődöbeni javulásra egész mértékben reménységet nyujtván, a' miket védelmére elé hozott ez uttal is ismétli és figyelmebe vétetni kéri – Ítélet alá bocsátván.

A' Fell Peresért – az all Peresnek az A. és B. betűk szerint, nap fényre hozott tettét a vád levélben idézett törvények meg boszulni világossan rendelvén, kelt mint fejjebb.

842^{ik} esztendeji X^{ber} hónap 15^{dik} napján –

Ítéltetett

A 'Raboskodó ügyvédje által elé adott azon védelem hogy a' gyermek vesztéssel vádolt all peres csupán neveletlenségből, emberi gyarlóságból, és mint szegény hazájátul távol levő személy élelmi kéntelenségből és semmi rossz indulatú szándékból vesztette el gyermekét, hogy továbbá az all peres tettét, melyet el követett türelemesen megbánva minden kényszerítés nélkül ön maga meg valván, a jövődöbeni javulásra reménységet orvosi lát és bnczolló irományával, melyekből világosságra derül, hogy az all peres egy egészben ki formált ép fiú magzatját, terhességének is előre való titkolásával vesztette el, következésképpen az all peres vétke a' Fell Peres ügyvédől fel hozott törvények rendelete alá esvén. – Annál fogva all peres Vavró Zsuzsanna érdemlett büntetésül és másokra nézve például el mellözve a 823^{ik} esztendei törvény 11^{dik} czikje 7^a §^a értelmében kíván súlyosbítást a Fell Peres által kért halálos büntetésre Hóhér pallosára ítéltetik.

Az all peres apellál.

Végeztetett.

Apelláta meg engedtetvén és a per a törvényes Tanú bizonyiságnak által adattatván, annak a T. Királyi Táblára leendő fel küldése végett T. Pest Vármegye illendően kértetik. Költ mint fejjebb.

Friebeist Istvány

Tábla Bíró mint Uri Szék Elnöke

Fáy György fő. sz. bíró

Mártonffy [...] esküdt

Fell jegyezte
Vermes Mihály Fiscalis és Uri Szék jegyzője

Isten kegyelméből Austria Császára, Magyar és Cseh Országoknak e néven Ötödik, Dalmát, Horvát, Tóth, Galicia és Lodomeria Országok Apostoli Királya, Lombárd, Velencei és Illyriai Király, Austriai Fő Herczeg, Lotharingia, Salzburg, Stájer, Karinthia, és Karniolia, Felső és Alsó Ilézia Fejedelme, Eredély Nagy Fejedelme, Morva Ország Őr Grófja, Habsburgi és Tyroli Gróf sat. ezennel emlékeztetül adjuk: hogy 1844^{ik} évi Május 29^{ik} napján Királyi Itélő Táblánk, Posony Vármegyénkbe kebelezett ugyan azon nevű Szabad Királyi Városunkban Magyar Országunk gyűlésének tartása alatt az 1830^{iki} 6^{ik} törvény czikk értelméhez képest bírói széket ülven, 's akkoron hívünk Vitézlő Vermes Mihálynak, úgy mind azon által mint a' Gedellői Uradalom Ügyészének és Felperesnek, Vavró Susánna gyermek vesztésről vádlott Alperes ellen az Uradalmi Ürészék előtt 1842^{ik} évi Aprilis 18^{án} indított 's a' nevezett Alperesnek hóhér pallosára lett ítéltetésével be végzett, 's az Alperes által közben tett feljebb vitel útján – bővebb ellátás végett Királyi Itélő Táblánkra felhozott büntető perét meg vizsgálván és bírálván, abban említett Táblánkon következő képpen

Itéltetett

Alperes Vavró Susánna ellen, gyermekének szándékkal lett elvesztése a' perbeli irományokból tökéletesen be nem bizonyodván ennél fogva, a' reá kimondott halálos büntetéstől fel mentetik, és e' helyett – eddigi húzamosabb fogságának is büntetésül betudása mellett, - még jelen ítélet kihirdetésétől számítandó, vason, szokott munkában 's hetenként két napi böjtelt eltöltendő 3 évi rabságra kárhoztatik. E képen meg változtatván Ürészék Ítélete, a' per – az Alperes életkoráról, és test alkotásáról szóló bizonyítványok beperesítése el mulasztásának hibául ki tétele mellett – foganat szerzés végett illetőségéhez vissza küldetik.

Melly pernek az előre bocsájtott mód szerint, Királyi Itélő Táblánkon történt megvizsgálatásáról és bírálásáról, a' fent nevezett Uradalmi Ügyész igazai jövődöbeli biztosítására szolgáló, hiteles bírói Királyi pecsétünkkel meg erősített ezen Ítéleti Bizonyosság Levelünket kiadandónak véltük, a' közigazság úgy hozván magával. Költ Szabad Királyi Posony Városunkban ezernyóltz száz negyven negyedik évi Junius első napján.

[...]

Hubay József

Királyi Személynöki Itélő Mester
Ítéleti Bizonyosságlevél

Hívunk Vitézlő Vermes Mihálynak úgy mint a Gedellői Uradalom Ügyészének részére.

Gödöllői Vérhatalmú Uradalom Ügyvédének gyermek vesztéssel vádolt Vavró Susánna ellen az Uradalom Uri Székérül felhozott, s' a' Tekintetes Királyi Táblán is meg vizsgálta büntető perét Ítélet Levélle együtt a Tekintetes Karok és Rendeknek olly hivatalos kéressel küldöm eredetében vissza, hogy azt foganat szerzés végett Illetőségének által adatni ne terheltesse.

Tettes Karok és Rendek
Posony Junius 7^{én} 844.

Különös tisztelettel maradván a

Lekötelezett szolgálja
Lepenczy István

IRODALOMJEGYZÉK

- Bató Szilvia: Büntetőjogi szankciórendszer a reformkorban. Szeged, 2002.
- Czeplédi Noémi: A falusi előjárók szerepe a feudális jogszolgáltatásban. In: Szirácsik Éva (szerk.): Birtokok és birtokosok. Discussiones Neogradienses 12. Salgótarján, 2012. 221–232.
- Degré Alajos: Ürészeki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Bp., 2004. 106–129.
- Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp., 1954.
- Gáálné Barcs Eszter: Ürészeki bíráskodás Pest megyében a XVIII–XIX. században. In: Tanulmányok Pest megye múltjából. Bp., 2006. 51–84.
- Gödöllői Városi Múzeum Levéltára 3. A Grassalkovich uradalom (Gödöllő-Hatvan) úrészékének és szóbeli bíráskodásának iratai 1795–1848. a. A Gödöllőn tartott úrészeki bíráskodások jegyzőkönyvei 1827–1849, f. Ürészeki és szóbíráskodási vegyes iratok 1795–1848, g. Fenyítő és rabtartással kapcsolatos iratok 1813–1847, h. Útmutató jegyzék az úrészeki jegyzőkönyvekhez 1815–1848.
- Kabódi Csaba-Mezey Barna: A börtönök világa a XVIII–XIX. században. Módszertani Füzetek. 1987. 1. sz. 53–61.
- Kabódi Csaba-Mezey Barna: A testi büntetések Magyarországon. Módszertani Füzetek. 1986. 3. sz. 52–61.
- Kabódi Csaba-Mezey Barna: Vagyonsbüntetések története. Börtönügyi Szemle. 1990. 4. sz. 29–42.
- Kállay István: Ürészeki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Bp., 1985.

Makoldi Sándor: A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig.

Ethnographia- Népélet. XXXVII. 1926. 122–131., 169–182.

Udvaros Judit Zsuzsanna: Élet elleni bűncselekmények [!] a kalocsai érseki uriszek [!] reformkori büntető joggyakorlatában (1825–1848). Szeged, 1984. Separatum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Iuvenum. Sectio Juridica et Politica, Series Nova. Tomus IV. 291–356.

Vajda Mária: Bűnök, bűnösök, büntetések a székhelyi uradalom írszékeinek irataiban. In: Magyar Márta (szerk.): A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 2005. Debrecen, 2006. 285–321.

Vajna Károly: Hazai régi büntetések. I–II. Budapest, 1906–7.

Noémi Czeglédi

The Anatomy of a Murder Trial. Capital Cases of Manorial Courts in the Reform Age

The term capital case refers to criminal cases and the following trials that could end with capital punishment if imposed so by the court. In feudal jurisdiction such cases could be judged only by blood courts. The legal procedures in the Gödöllő and Vác estates took place similarly to other estates. The punishment system had changed by the beginning of the 19th century, bringing mitigation in punishments compared to earlier centuries. When judging the cases the courts in the examined manors took all the circumstances into consideration. As the mitigating and aggravating circumstances were not systematically categorized and regulated by law, they got a compensatory role in punishment, individually considering the case of each accused.

BORSY JUDIT

URADALMI TISZTEK HIVATALI VISSZAÉLÉSEI BARANYÁBAN
1848 ELŐTT

A különféle uradalmakban – legyen egyházi, magán, kisbirtok, nagybirtok, állami jellegű – az uradalmi tisztek, alkalmazottak nagy leleménnyel találták meg a jogtalan haszonhoz jutásnak számtalan formáját. A visszaélések sokszínűsége tükrözi a tevékenységek változatosságát is. A tisztviselők elleni vizsgálatok áttanulmányozása során fény derül az uraság által elvárt viselkedésre, a tisztekre érvényes szabályokra, tiltásokra is. A hivatali visszaélések fajtái szorosan kapcsolódtak a beosztásokhoz, hatáskörökhöz. A visszaélési esetek vizsgálata az életmódra, gondolkodásmódra vonatkozó adatok kimeríthetetlen forrása.

Az uradalmak tisztviselőitől a 18–19. században elsősorban nem szakértelmet, hanem hű szolgálatot vártak el. Amint Kállay István az Eszterházy család utasításából idézte: „A tisztviselőktől elsősorban az uraság és az uradalom iránti hűséget követelték meg. A számadási rendszer alapja is ez, hiszen pontos betekintés hiányában csakis a tisztviselők hűségére hagyatkozhattak. Szorgalmasnak kellett lenniük és a gazdaságot jól vezetniük. Ha e két követelménynek nem feleltek meg, elbocsátották őket. A jobbágysággal emberségesen kellett bánniuk, feleslegesen nem terhelhették őket, túl szigorú eljárást nem alkalmazhattak velük szemben.”¹

A 18. században, különösen a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtt a gazdasággal közvetlenül foglalkozó alkalmazottak (hajdú, ispán) gazdasági visszaélései többnyire a hatalmukkal való visszaéléssel párosultak. A hajdúk, ispánok tisztességtelen haszonhoz jutásával az uraságot károsították meg. Ehhez azonban majdnem minden esetben az úrbéres jobbágyság közreműködésére is szükségük volt. A csalárd alkalmazottak ritkán ígérettel, gyakrabban fenyegetéssel megfélemlítették a környezetüket, így viszonylag hosszú ideig folytathatták a csalásokat. A rettegésben tartott úrbéres jobbágyság inkább szenvedtek, nehogy még nagyobb bajba keveredjenek. Ha az uradalmi alkalmazott tetteire mégis fény derült, a tanúk már nem titkolták tovább sérelmeiket.

Az ispánok viszonylag nagy szabadsággal, hatalommal rendelkeztek. Ők felügyelték az uraság magtárát, ők szedték a dézsmát. A dézsma a terméstől függött, amiről ők készítették a kimutatást. Minthogy a termés mennyisége, és így a dézsmaé is gyakran ellenőrizhetetlen volt, könnyen lehetett abból saját célra is fordítani. Hatalmukkal való visszaélésnek esetenként az ispánságok elszigetelt működése, egymástól és a felettől való nagy távolsága is kedvezett.

¹ Kállay, 1980. 100–101.

A dárdai uradalom beremendi ispánja, Csákányi Ferenc ellen 1760-ban 14 vádpontban folyt a tanú kihallgatás. A dárdai uradalom birtokosa, gróf Eszterházy Károly özvegye kezdeményezésére a megyei szolgabíró, Mesterházy Pál folytatta a vizsgálat, melynek során 60 tanút hallgattak ki. Csákányi Ferenc ispán tettei a gazdaságban elkövethető visszaélések gazdag tárháza.²

Az ispán ellen már 1756-ban is panaszkodtak, mivel ünnepnapon, vasárnap robotosokat dolgoztatott. A 29 tanú ekkor még megvédte, vallomásuk szerint az ugyan előfordult, hogy vasárnap szállítást végeztek robotban, de munkát nem. Ugyanez történt Simon, Judás ünnepén, amikor bort kellett Dárdára szállítaniuk.

Négy év múlva már bátran vallottak a tanúk, a kérdésekre válaszolva több évre visszamenőleg sorolták az ispán által elkövetett kisebb-nagyobb csalásokat. Jó minőségű búzához úgy jutott hozzá, hogy az uraság vetésre szánt tiszta búzáját a robotosokkal este a présházba vitette. Reggelre már csak az üres zsákok maradtak, a vetésre pedig a saját gazos, rozsos búzáját adta. Ezt később természetesen ki kellett szántani, és zabbal bevetni. Máskor rárivalt a vetőkre: „*miért vetette olyan sűrűn*”, majd a ritkább vetés után megmaradt két zsák búzát elvitette magához.³

Az urasági szőlő szüretelését az uradalmi írnok ellenőrizte. Csákányi ispán azonban 1758-ban már az írnok érkezése előtt megkezdte a szüretet, „*és magának fehér szőlőnek mustjából két akó hordót meg töltvén hamarossággal [...] maga házához elvitette*.”⁴

1751-ben az uraság présházából magához szállíttatott öt csöbör vörös mustot, egy csöbör a tanú szerint egy akós lehetett.⁵

A robot felhasználásával élt vissza, amikor saját földjét műveltette, minden évben egy holdnyi földjét szántatta fel. A rétvén volt, hogy öt ember is kaszált 3 napon keresztül. A szőlőjében 2–3 embert küldött kapálni, ezért ritkán egy ital bort adott nekik, de mást sosem.

Ennél is komolyabban vétett, mikor az uraság szőlőjét kivágatta, mintegy öt holdat felszánttatott, bevettetett és a termést magának hordatta be. Az uraság rétvét eladta, évi 2–3 boglyából jogtalanul szedett be magának pénzt. A fű-béres marhákért havonta 1 garast szedett, cédula váltság fejében 1 hetest kapott. Ruzska nevű halásztóban halásztatott, és a halászás felét mindig magának tartotta meg.

Az erdő jogtalan használata különösen nagy vétségnek számított. Az uradalomtól lehetett kérni esetenként épületfát, szerszámfát, engedelem nélkül azonban tilos volt fát kivágni. Csákányi ispán a pécsi házához szükséges faanyagot

mind az uraság erdejéből szerezte be.⁶ A tanúk több esetre is emlékeztek, amikor az ispán az erdőt megkárosította: „*...minekután Csákányi Ferenc ispány pécsi külső városban házat magának szörzet volna minden féle épületre való szükséges fákat úgy mint léczeket, tölfa gerendákat, hasonlóképpen deszkákat mellekel az egész háztáját békerétette, száma nélkül, a tek. Uraság erdeiből minden legkisebb jutalom és fizetés nélkül gordissai lakosok vágtak és Pécsre hordották*”⁷ Egy másik tölfa gerendákat, 8 szál tölfa deszkákat és három száz kéve nádat pécsi házához vittek, mely fáradtságoknak nem csak jutalmát nem vették, sőt, még meg sem köszönte nekik.”⁸

A nagyobb uradalmi építkezések alkalmával egyéb építőanyagokhoz is hozzá lehetett jutni. A beremendi templom tornyának építéskor megmaradt vas kapcsokat Csákányi magához vitte, amint az akkori harangozó állította.⁹

Az is előfordult, hogy egy hidat készítettett az uradalom számára, később azonban a hidat elbontatta, és a faanyagot a saját házához használta fel.¹⁰ Az uraság beremendi szőlőjébe néhány szekérnyi karót vágatott, melyeket oda is szállíttatott. Hamarosan azonban mindet a pécsi házába vitette át.¹¹

A beremendi vendégfogadónál megmaradt szép fát kiválogatta, és azt is Pécsre a házához hordatta: „*...mely szép fák az uraság beremendi vendégfogadójánál megmaradtak, vagy ha szükségesek voltak is, a jókat kiválogatván, az idevaló és más helységbeli lakosokkal ingyen Pécsre, megírt házához hordatta*.”¹²

Az uradalmi tisztek fizetésének nagy részét, általában több mint 50 %-át a terményjárandóságok tették ki. Csákányi ispán gabonája nyomtatása után a bírák rovasát semmibe vette: „*az bíraktól rovasok szerént nem acceptálta, hanem rovasokat el törvén cédulákat adott, és be írt amit akart, és maga számára minden szűrűn kimérettetett, és hány mérőt mondván, hogy nekem erre engedelmem vagy az uraságtól az kiadott conventióbeli búzámon fölül*.”¹³

Csákányi ispán erőszakossága, durvasága, hirtelen haragja tragédiához is vezetett. Egy 15 éves fiú disznót őrzött a kukoricásban, Csákányi a disznót agyonlőtte,

6 Csákányi Ferenc 1746-ban vette meg Pécsen a Perczel u. 22. számú házat Hölbling György mohácsi sőtisztől 1200 forintért. (Madas, 1978. 571.)

7 Vass Márton 1. tanú vallomása. MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

8 Tunya Ferenc 6. tanú vallomása. MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

9 Szlezsak Tamás 56. tanú vallomása. MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

10 Reseta Tamás 47. tanú vallomása MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

11 Bunyevacz György 9. tanú vallomása MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

12 Tóth András 19. tanú vallomása MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

13 Biszrinac Mihály 52. tanú vallomásában igazolta. MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

2 MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

3 MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

4 Mudnics András 7. tanú vallomása MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

5 Scholnik János akkori községi bíró 55. tanú vallomása MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

a fiút pedig lóval üldözőbe vette, majd összegázoltatta. A fiú ötödnapra meghalt. Petárdán tíz gazda 15 sertését lőtte agyon, mivel a disznók tilos makkos erdőben voltak. Egyszer Denke Jánosra megharagudván „a söveget fejéből kilőtte”. Egy másik esetben három kecskét lőtt agyon, amelyeket a szőlőben talált. Amikor a tavaszi vetésben lovakat látott, a gazdájukat combon lőtte.

Egyik évben az uraság szántásával későn végeztek a robotosok, emiatt Csákányinál már nem tudtak szántani. Négy embert „az uraság hajdújával le huzattván, jól megcsapatta, Varga Samut annyira, hogy maga lábán haza sem mehetett, hanem ötet a társai taligára tévén, úgy húzták haza.”¹⁴

A Batthyány család sellyei uradalmának sellyei ispánja Oppelmayer Ferenc ellen mintegy 50 évvel később, 1813-ban folyt vizsgálat. Nagy István uradalmi mérnök 24 pontban sorolta fel Oppelmayer Ferenc „Uraság elleni káros tettei”-t. Az elkövetett visszaélések változatos formájúak, de lényegüket tekintve igen hasonlóak Csákányi ispán csalásideihez. Nagy István a 24 vádpont mindegyikéhez megadta a tanúk nevét és lakhelyét is.

Oppelmayer ispán, Csákányi ispánhoz hasonlóan a robotot saját földje művelésére fordította, és a vásárokból járást is a robotosokkal oldotta meg: „számtalan sok robotot kertjére, szántóföld művelésére [...] termények betakarítására, kender és len kimunkálására, pécsi, szigeti, istvándi, siklósi, szlavóniai vásárok megjárására, úgy vélem a Robot protocollumban kevés, vagy talán semmi sincs ezekből béírva.”¹⁵

Az uradalmi tulajdon ellen vétett, amikor az uraság dézsmás kenderföldjét saját hasznára kenderrel, krumplival vettette be.

Az erdő fáit jogtalanul használta, sőt a kárt azzal tetézte, hogy a méheket elpusztította: „kákicsi erdőben egy nyárfát és egy kőris fát, melyekben méhek voltak, le vágattott.”¹⁶

Az erdei makkoltatás az uradalom joga volt, ha nem volt rá szüksége, bérbeadta. A sellyei ispán sem a bérbeadott, sem az uraság makkos erdejét nem tisztelte, 40 sertését előbb a bérelt erdőreszen makkoltatta, majd az uraságét fogyasztották el a disznói. „1811. esztendőben a sztárai Bíróhoz valami 40 darab sörtvéseit lehajtott makkoltatás véget, szegényeknek bér nélkül a ki árendált makkokat megsegétette etetni, itt elfogyván a makk, Nagy erdőre hajtott, ott is az Uraságé elül fölétetvén [...] már most az uraság fiatal sörtvéseit a góréból köllött táplálni.”¹⁷

A terményjárandóságát Oppelmayer ispán is saját kedve szerint határozta meg. Az úrbérések vallomása szerint: „a kolompért a veremben megnézi, minéműsége

szerént, amint láttya, megparancsolja ebből ennyit adgy, többül, söpröbül minden fertáltul hármot, hármot tartoznak adni, ezek nem az Uraságot, hanem ötöt illetik, azért éccaka szokta haza hordatni Sellére. [...] Káposzta dézsmálláskor az hajmát, retket, vörös és fehérrepát mázsálja, ezeket is Sellyére vitetvén, magának megtartja minnyáját [...] az maga káposzta deputatumát ahol legjobb, ott veszi ki, annyit, amennyit akar.”¹⁸

A Batthyány család bólyi uradalmának gyulai ispánja Kugler Lipót ellen 1813-ban az volt a vád, hogy az uraság földjéről kukoricát hozott neki a kocsisa. Az ispán elismerte, hogy a kukorica jogtalanul került a birtokába, de tagadta bűnösségét. Szerinte az a hajdú volt hibás, aki nem figyelt eléggé. „Hogy a kotsisom az Uraság földjéről enyihány zsák kukoricát a vállán hozott a lovak számára, hírem és parantsolatom nélkül történt, az azt tselekedte, amit többnyire a kotsisok tenni szoktak, de én oka nem vagyok, hanem a vádolt Hajdú, aki azon munka mellé rendelyve volt, mért engedte, és nem tiltotta, én távul a szödőknél lévén, nem gátolhattam ezen tselekedetet, tehát egyedül ő, nem pedig én vagyok a bűnös.”¹⁹

A püspöki birtok mohácsi uradalmában szintén több hasonló esetről számolt be Szita László tanulmányában. Az 1746-ban folytatott vizsgálat során több visszaélésre derült fény. Az elkövetők magasabb beosztásban voltak, a tanúk vallomásai szerint főképp a tisztartó és a prefektus szerzett magának jogtalanul hasznót. Az uradalom eleségén tartották a prefektus 50, a tisztartó 17 disznóját. A tisztartó háza építéséhez való szállításért semmit sem fizetett. A mohácsi halászatból is jelentős haszonra tettek szert, egyszerre károsítva a halászokat és az uradalmat. A város kocsmáiban saját boraikat mérették ki, amikor szerződés szerint Mohács város lakosainak lett volna erre joga.²⁰

A székesegyházi uradalomban 1795-ben panaszolták, hogy Petheő József örkanonok az uradalom kukoricájával etette a disznóit. Eladáskor első osztályú árat kellett fizetni értük, holott a legrosszabbak voltak.²¹

Az uradalom borának kiméréséről a kocsmárosok kimutatást vezettek. 1833-ban a szajki kocsmáros, Scheikhoffer Lőrinc arról tett tanúságot, hogy az általa vezetett könyvet a versendi kádármester minden évben elvitte, és helyette másikat adott. „azt akarta, hogy ezek szerént adjunk bizonyosságot a ki árult borok felül, ha

18 Nagy Imre jelentése 14. pont. MNL BaML XIII.11.161.d.

19 MNL BaML XIII.11.162.d. Kugler Lipót és Újváry Mátyás ügye.

20 Szita, 1976. 65–71.

21 MNL BaML IV.1.p.15.XLI.6. Petheő József (1730 körül – Pécs, 1809. július 3.) örkanonok, káptalani helynök. 1807. június 5-én kelt végrendeletében egy ösztöndíjat alapított, melyből évente 12 gimnáziumi tanuló részesedhetett. Több mint 100 évig, ez volt a legmagasabb összegű (28 014 forint) gimnáziumi ösztöndíj Pécsen. (Brüsztle, 1880. IV. 637–638. Aigl, 1838. 105.)

14 Szabó Sámuel 11. tanú vallomása. MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

15 Nagy Imre jelentése 2. pont. MNL BaML XIII.11.161.d.

16 Nagy Imre jelentése 3. pont. MNL BaML XIII.11.161.d.

17 Nagy Imre jelentése 15. pont. MNL BaML XIII.11.162.d.

kivántattnék. Ezt azonban nem tehettem én, mivel nem tudom, a másik, és tőlem elvett könyvben úgy volt-e írva, vagy nem.”²²

Az uradalmi létesítmények saját célra való, jogtalan használata előfordult az ispánok között is, de a magasabb beosztású tiszttartók, számtartók is élhettek és éltek ezzel a lehetőséggel. Bár nem hozott közvetlen bevételt, mégis anyagi természetű visszaélésnek minősült. Az uradalmi alkalmazottak nem tarthatták saját gabonájukat, borukat az uraság magtárában, pincéjében. 1769-ben Goldperger János magyarbólyi ispánt emiatt bocsátották el az állásából, ugyanis a hambárban lévő kukorica mérésénél nem hiányt, hanem felesleget találtak, „mert Goldperger uram a magáét is az uraságé közé keverte”.²³

Verhás István versendi tiszttartó ellen az úriszéken kezdődött a per, amely a vármegye törvényszékén folytatódott 1779-ben. Az ellene felhozott több vádpont között az egyik az volt, hogy a tiszttartó az uraság szőlőjét, prэшázát, pincéjét, valamint a községi pincét is használta. Az 1776-ban végzett becslés szerint ezzel összesen 1402 forinttal károsította meg az uradalmat.²⁴

Hölczl József sellyei tiszttartó elleni vizsgálat során 1840-ben megállapították, hogy az uradalom lovait magáncélú utakra is igénybe vette. Ettől a jövőben szigorúan eltiltották: „A majorsági lovakat, mellyek egyedül és kizárólag szolgálati munkákra és utazásokra rendelve vannak, és kemény tiltás alatt maradandnak, különféle szolgálaton kívüli utazásokra használni.”²⁵

Krály tiszttartó szintén az uradalmi pincében tartotta a borát.²⁶

A börtönnel rendelkező uradalmaknál kényes kérdés volt a rabok munkájának hasznosítása, illetve jogtalan használata. A visszaélések elkerülése céljából a közalapítványi uradalmakban a helytartótanács 1817-ben az uradalmi fiskális hatáskörébe rendelte.²⁷

Hörtte János földvári uradalmi fiskális 1846. április 5-én jelentett a helytartótanácsnak a rabok munkavégzésével kapcsolatban: „fő célom a megesett és bebörtönzött uradalmi jobbágyok lelki jobbítását, de egyszersmind testi jóléteket is eszközölni, ezt pedig henyélés által elérni nem lehet, és így közmunka hiányában, én is egész 1843 évig néha használtam kertemben rabokat, azokat élelemmel elláttam, és így a Méltóságos uradalom költségeinek megkíméléséhez némiképp járultam...”²⁸

22 MNL BaML XI.605.i. 1833. február 9-én tartott úriszék.

23 MNL BaML IV.1.p.3.XXIII.735.

24 MNL BaML IV.8.c.XLVIII.419.

25 MNL BaML XIII.11.162.d.

26 MNL BaML XI.605.k.T/7

27 MNL BaML XI.605.a.2.52B/91.

28 MNL BaML XI.605.a.2.52B/91.

Pribék Félix, pécsváradi főtiszt 1846-ban a fiskálistól, beosztottjától engedélyt kért, hogy a főtishti rezidencián, a pécsváradi várban használhassa az elítélt rabokat. „kérem a Tekintetes urat (fiskális) tudassa vélem, vajon használhatom-e én az uradalmi dologra nem henyélésre már elítélt rabokat a főtishti lak körül végzendő nem egyedül szoros uradalmi robotosok által végzendő dolgokban, de a magam magán dolgában is főképp a főtishti lakkal egy kapcsolatban álló kertnek művelésére is, egy uradalmi börtönörnek vagy magam hajdújának őrzése mellett akkor, amikor az uradalomnak nem szükségesek, hiszen én [...] az uradalom kertjét sok szorgalom és fáradtsággal műveltem és művelendem, minek legtöbb hasznát utódjaim veendik csak.”²⁹

A helytartótanács azonban arra utasította az uradalmat, hogy szüntesse be ezt a gyakorlatot: „a pécsváradi uradalom rabjai az uradalmi tisztviselők által maguk szolgálatjára használtattnak...[...] ezen a legfelsőbb rendelkezésekkel ellenkező, és a büntetés céljával össze nem egyeztethető visszaélés megszüntetése iránt célszerű rendelkezéseket tegyenek.”³⁰

Tipikusan magasabb besztáshoz kötődnek a számadásokkal kapcsolatos visszaélések. A tiszttartók, számtartók számadási kötelezettségét mindig szigorúan vette az uradalom. 1735-ben a káptalani uradalomban a tiszttartó összes járandóságát visszatartották, amíg a számadását nem nyújtotta be.³¹ Soós József tiszttartó összes vagyonát zár alá vette a tiszttartó, amikor három éves elmaradása után, további halasztást kért betegségére hivatkozva

A pénztár, különösen az árvapénztár kezelése a számtartónak, tiszttartónak, számtartósági ellenőrnek jelentett nagy kísértést. Svidnyitzky Mihály mágocsi számtartót 1847. április 18-án pécsváradi számtartóvá nevezték ki. Az egyértelmű előléptetés ellen 57 éves korára, 36 éves hosszú szolgálatára hivatkozva tiltakozott, félve az esetleges visszaélés gyanújától, mivel „a legnagyobb vigyázat mellett is könnyen megtörténhetnék, hogy csak egy hamis Ezer pengőforintos Bankjegy elfogadása nem csak szerény érdemeimet és csekély vagyontkámat, hanem becsületemet is tönkre tenné.”³²

A pénztár kezelése azonban nemcsak a tévedések, vagy hamis bankjegyek miatt jelentett veszélyt. A nagy mennyiségű készpénz könnyen elcsábíthatta az uradalmi tiszteket. Trattner Frigyes, üszögi számtartóról 1771-ben vallotta az írnoka, hogy „gyakran tapasztalta, hogy az Uraság kassza ládjából maga szükségére is vett légyen készpénzt ki [...] Más alkalmatossággal pedig, midőn többek között

29 MNL BaML XI.605.a.2.52B/98.

30 MNL BaML XI.605.a.2.52B/98.

31 PKL PKGYJKV 1735.35.

32 MNL BaML XI.605.a.2.44F/368.

felesége pécsi vásárra ment, a tanúnak azt parancsolta, hogy az uraság kasszájából venne ki 8 forintokat, és adná a feleségének, a tanú kötelességének tartatván, jelentett Trattner számtartónak, jelenlétében a kasszából kivette a jelentett 8 forintokat, és az asszonynak fölolvasta. De mindezekén kívül azt is bizonyosan tapasztalta, hogy mindennap konyhára szükséges húsrá is az uraság kasszájából szedegette ki a pénzt.³³

Krály mágocsi tiszttartó 1813-ban írnokával összejártsza visszaél az árvapénztár kezelésével.

A pécsváradi árvapénztár 1827. július 10-i ellenőrzésekor Káldy Sándor, pécsváradi uradalmi fiskális 38 356 frt helyett 33 795 frt-ot talált a pénztárban, a hiány 4625 frt volt. A széleskörű, hosszas kivizsgálás során a tiszttartót, Hegedűs Jánost állásából felfüggesztették, vagyonát zár alá vették. A tiszttartó védekezésében írta, hogy az árvapénztárat távollétében, tudta nélkül foglalták le, és csak 3 napos háttérrel kapott az elszámolásra. A vizsgálat közben 1830. március 21-én a tiszttartó elhunyt. A számadási nehezményekre az özvegy 1830. június 29-én adta be a választ. A vizsgálat során a pécsváradi uradalom teljes személyzetét lecserélték.

Minél magasabb állásban volt valaki, annál több befolyással rendelkezett. A hatalommal való visszaélés egyik esete, ha a magasabb beosztású tiszt pénzért, ajándékért nyújtott támogatást valakinek. Krály Ferenc mágocsi tiszttartó például a bérleteket az előírás szerint kötelező árverés nélkül adta ki.

A pécsváradi közalapítványi uradalmi iratokban több példát találunk arra, hogy ajándékot, pénzt ajánlottak fel, egy állás elnyerésének reményében. A pécsváradi főtsit, Pribék Félix egyik esetben sem részesítette előnyben az illetőt.

Péchy Ferenc állásért való folyamodványában írta: „első helyre kegyesen, és oly foganatosan javasoltni méltóztassék, hogy én ezen a fellyebb érintett környülállások miatt is igen óhajtott hivatalt bizonyosan elnyerjem, igérvén részemről, hogy mihelyt elnyerendem azt, azonnal háládatosságom megbizonyítására még 300 ftokat fogok Nagyságodnak adni, nem azt akarván ezzel mondani, hogy ezen csekély ajándékért tegyen velem jót Nagyságod, hanem érezvén szívemben magamat a Nagyságod különös jó szívűségéért, melly által engem azon alapítványi javakból könnyelműleg lett eltávoztam után megint azoknak Kebelekbe, és így holtig tartó kenyérre, s nagyobb előmenetelt ígérő állapotra visszasegíteni méltóztatik, teljes tehetségem szerint lekötöztetnek lenni.”³⁴ A bozsoki számtartói állásra a főtsit bár jelölte Péchy Ferencet, de csak a harmadik helyen, és így nem is ő kapta meg az állást.³⁵

33 MNL BaML IV. 1.p.3.XXVII.6/1771.

34 Péchy Ferenc kérvénye Báta, 1832. június 2. MNL BaML XI.605.a.2.44D/297.

35 Első helyen Vesztergomby György pécsváradi számtartó, másodikon Ortutay An-

Ábrahám István Perczell Ádám uraság számtartója a szekszárdi számtartósá-gért folyamodott a főtsizthez: „melly hozzám való jó szívűségéért, s nagy kegyes-ségéért, mihelyt ezen hivatalt által venném, azonnal tekintetes Praefectus uramnak letennék felét ezüstbe, felét újj bankóba 100 ftkat.” A főtsit az iratra csak annyit írt, hogy nincs üresedés, a kérvényt tegyék az irattárba.³⁶

Angyal István, Tolna megye aladószedője fiának sem segített a protekció. 1845-ben főtsitzi írnoki állásra a hét pályázat közül az egyiket Angyal István adta be, melyben a fiát, Gábort ajánlotta. A főtsit mégsem jelölte az állásra, bár a család több tagját ismerte és becsülte: „mivel pedig folyamodónak fiát, és tulajdonsága-it nem ismerem, azért jólehet a folyamodó Angyal István, testvére Angyal György földvári tiszttartónak, és köz attyuk Angyal Pál, néhai bozsoki tiszttartónak, hosszas hasznos szolgálatjait elesmérem, fiának tulajdonságait elő sem adhatnám, azt ezen alkalomkor írnoknak nem is ajánlhatom.”³⁷

Forster János, örökös szabadsággal elbocsájtott közkatona a helytartótanács-hoz fordult álláskérvényével. Panaszkodott a főtsiztre, aki pályázatát elutasította, mondván: „már vagynak embereik, várakozzak”, noha apósa révén úgy tudta, hogy több üres hely is van az uradalomban. 1845. január 30-án írta: „elsőbbek a kocsi-sok a Császár szolgáinál, amint is a vörsöndi tiszttartó Úrnak kocsisát kövér aján-dékért Conventiora be vették, úgy Fajszon egy Polgárt, el vagyunk veszve kik nem kenyhetünk.” A főtsit azonban ezek után sem alkalmazta.³⁸

Bár előbb, vagy utóbb minden csalásra fény derült, néha meglepő, hogy milyen hosszú ideig élvezhette a hűtlen kezelés gyümölcsét egy-egy uradalmi tisztviselő. A közvetlen környezetben ugyan sokan tudtak a csalásokról, vissza-élésekről, mégsem tettek azonnal panaszt. Ennek viszont legfőbb oka az volt, hogy a hivatalával visszaélő tisztviselő a legtöbb esetben erőszakos, kegyetlen volt az alárendeltjeivel és a jobbágyokkal is. Csákányi ispánról vallotta egy tanú: „Mindeneket kötelességből kellett cselekednyi, mivel féltek a Barom természetitől, annális inkább, hogy sokszor testeket, lelkeket, hiteket öszve mívelvén mondotta helységbelieknek: azt cselekszem, valamit akarok veletek, hova mentek? én va-gyok a ti Istenetek, a ti Grófotok, Plenipotentiaristok, Praefectustok, Ispántok et reliqua.”³⁹

tal zágrábi fiókpénztári ellenőr volt, és ez utóbbi nyerte el az állást. MNL BaML XI.605.a.2.44D/306.

36 MNL BaML XI.605.a.2.44/309.

37 MNL BaML XI.605.a.2.44F/234.

38 MNL BaML XI.605.a.2.44F/209.

39 Szabó Sámuel 11. tanú vallomása. MNL BaML IV.1.p.3.XXVII.5/1760.

A mohácsi uradalom tisztjeinek visszaéléseivel kapcsolatban Szita László írta: „Az uradalom igazgatásában a megvesztegetett tisztviselők természetesen nem elégedtek meg azzal, hogy törvénytelen módon pénzt szerezzenek és lefölközzék első sorban a halászat hasznát, hanem igen durván bántak a jobbágysággal a mohácsi uradalomban. A törvénytelen eszközök alkalmazása a jövedelem harácsolásában és fokozásában a jobbágyság ellen alkalmazott durva eszközökkel párosult.”⁴⁰

Oppelmayer Ferenc sellyei ispán többrendbeli visszaéléseit azért tudta elkövetni, mert erőszakkal, durvasággal megfélemlítette a környezetét. Nagy Imre uradalmi földmérő mikor panaszt tett az ispánra az uradalomnál hangsúlyozta, hogy a szegény emberek nem mertek ellene szólni, inkább tűnnek, nehogy még nagyobb bajba keveredjenek. „Az ispány úr ellen beadott vádak mind igazak, csak minden helységben a néki tett robot felül fejenként meg kérdeztettnének, és az ő kegyetlenségétől ne rettegnének, szemtől szemben megvallanák az ő helytelen tetteit.” – írta Nagy Imre Oppelmayer Ferenc sellyei ispán ellen beadott 24 pontban felsorolt panasz vége. Oppelmayer egy egész falut tartott rettegésben: „Nehéz a sztáraiaktól valamit hallani a különös robotolás felül, ezeket az együgyű embereket elhitette, hogy az utolsó Francia háborúban a Méltóságos grófot ő szabadította meg a francia fogságból, ezen érdeméért megengedettett néki minden tetszése szerént, és örökös kenyér ígértetett, azért is, ha valaki ellene panaszra akar menni, azt szokta felelni, nem bánom, akár hová menny, én vagyok a te Grófod, a te tisztartód...”⁴¹

Ha pedig valaki mégis vette a bátorságot, hogy panaszt tegyen, előfordult, hogy nem neki hittek: „Kisasszonyfai Miska katona az előbbi főtisztsegnél [Oppelmayer ispán] több rendbeli káros tetteit beadta, de ezért a szegény katona feddést kapott, hogy meri az előtte való tisztet vádolni.”⁴² Az uradalmi alkalmazottak erőszakos cselekedetei, kegyetlenkedései többnyire akkor kerültek orvoslásra, ha elegendő súlyú anyagi természetű visszaélést is tudtak a panaszosok bizonyítani. Így a sok kegyetlenséget megelőző úrbéreseket panaszukban igyekeztek az uraság elleni vétkeket is összeszedni, így remélhették, hogy a saját sérelmeiket is orvosolja az uraság.

Másfelől, ha már úgyis vizsgálták valakinek az ügyét, akkor bátrabban álltak elő a többi, addig elhallgatott váddal. Mikor Sellyei Antal katonát Oppelmayer ispánok nélkül „ráncigálta, káromlotta, testét, lölkét, és meg is akarta verni” a katona nem tett panaszt, de hangoztatta, hogy „ha valami elől adja magát, minden tetteit elől fogja számlálni” az ispánnak.

Soós József baksai tisztartó elleni vizsgálat a számadás elmulasztásával kezdődött, javait lefoglalták, őt elzárták: „A Tanú azon okát adja Soós József jószágá-

lepecsételtetésének, minthogy T. Uraságnak sem számot adni, annyi intések után is, melyet a Tanú is és szolgabíró Kapuvári úr is végbevitt nem akart, mind pediglen a polgárságon elkövetett sok kegyetlenségek és sok imposztorságok miatt a melyek most naponként nyilvánosodnak.” Amint Galovich János, volt tésenyi ispán írta: „A baksai robotot praedálta minden szükségére, úgy mint kívántatott mosni, kertben gyomlálni, kapálni [...] Hogy pedig az ő aprónkint el követett hamis tselekedeteit valaki leírja, lehetetlen...”⁴³

Ritka volt, de előfordult, hogy a gonoszkodó, kegyetlenkedő uradalmi alkalmazott az uraságot híven szolgálta. Nagy István szőkédi hajdú áthelyezésére épp azért volt szükség, mert „hív szolgálatai és jó viselete mellett gyűlöletessé tévén magát a szőkédi lakosok előtt lakházának felgyújtása és vetésének, kenderének lekasálásával tetemes károkat szenvedni kényszerítve, az ilyesektől jövőre csak úgy fogna megtalmaztatni, és élete az ellene törekedő ellenségek előtt bátorságba tétetheni, ha hogy annak áthelyeztetése kegyesen megengedtetik...” – írta Strázsay János, javaslatát a földesúr, gróf Batthyány Iván helybenhagyta.⁴⁴

A hivatallal való visszaélések megítélése néha érthetetlen a különböző korokban. Póra György pécsváradi börtönőrtől egy időpontban két rabnő is várt gyermeket. a gyermekek törvénytelennek lettek anyakönyvezve, de az apa nevét feltüntették. Póra György továbbra is börtönőrként szolgált, semmilyen büntetést nem kapott, állásából nem bocsátották el. Sőt, az egyik gyermek keresztaja a felettése, a pécsváradi tisztartó, a másik gyermek keresztaja az uradalmi írnok felesége lett.⁴⁵

A visszaélések vizsgálása gyakran az uradalom úriszékén kezdődött, ahol a fiskális, uradalmi ügyész tárgyalta az esetet. Ha itt nem zárult le az ügy, ezután az érdemi vizsgálatot a vármegye tisztje, a szolgabíró végezte. Panaszt lehetett tenni a vármegye közgyűlésén is, a vizsgálat ekkor is a szolgabíróra maradt. Nagyobb horderejű eseteknél a vármegye törvényszéke elé került az uradalmi tiszték ügye.

Gyakori eset, hogy pénztárlátogatás alkalmával derült ki hiányosság. A vizsgálat során gyakran több éve tartó, többrendbeli csalás sorozatot göngyöltek fel. Krály Ferenc mágocsi tisztartó visszaéléseit 12 pontban foglalták össze. A vizsgálatot 1813-ban az árvaszámadásaiban talált hiány indította el. A pénztár ellenőrzését Madarász Antal mágocsi fiskális végezte. A két tiszt ennek során nemcsak csúnya szavakkal illette egymást, (melyeket a latin nyelvű jelentésben magyarul idéztek), hanem össze is verekedtek.⁴⁶

43 MNL BaML IV.1.p.15.3/1795.

44 1840. október 30. MNL BaML XIII.11.162.d.

45 János Károly 1808. november 3-án, Karolina Katalin 1809. április 5-én született. MNL BaML IV.439. Pécsváradi római katolikus plébánia anyakönyve.

46 A vádpontok között szerepelt közbotrányt okozó viszonya a nyereggyártó feleségével,

40 Szita, 1976. 68.

41 Nagy Imre jelentése 17. pont. MNL BaML XIII.11.162.d.

42 Nagy Imre jelentése 23. pont. MNL BaML XIII.11.162.d.

A hivatali visszaélések gyanújának felmerülésekor a tisztek fizetését, vagy legalábbis egy részét és vagyonukat azonnal zár alá vették. Mivel a fizetés letiltása a vizsgálat elején történt, előfordult, hogy ezt ártatlanul szenvedte el a gyanúba kevert alkalmazott. Schwartz Ferenc pécsváradi számtartó készpénz járandóságát 1842. augusztus 9-én az árvák pénzében (a Schrott-féle árva tömegben) talált hiány miatt zárolták. A öt évig tartó vizsgálat végén a vádak alól feloldották az időközben elhunyt számtartót. Az elmaradt fizetését, 500 forintot már csak az özvegye vehette fel 1847. március 9-én.⁴⁷

További, keményebb büntetés volt az állásból való felfüggesztés, elbocsátás.

A közalapítványi kerületekben kedvelt büntetés volt a tisztek másik kerületbe való áthelyezése. A pécsváradi árwapénztárban talált nagy hiány eredményeképp a pécsváradi kasznárt a versendi uradalomba helyezték, helyére a vágssellyei kasznárt, Plavetzky Ádámot nevezték ki. A vágssellyei kasznár a jenői ispán lett, az ő helyére a főtisztí írnok került. Az áthelyezések természetesen az ártatlanokat is érintette, büntette. Plavetzky Ádám vágssellyei kasznár élénken tiltakozott Pécsváradra való helyezése ellen, de hasztalan. 1829. augusztus 25-én kelt a helytartónács kinevezése, de csak 1830 áprilisában érkezett meg Pécsváradra.⁴⁸

A 18. században a tisztek büntetése között a bezárás, áristomba tétel is szerepelt. 1745-ben Vásonyi Pált, siklósi tiszttartót hívtelen szolgálata miatt bezárták, áristomba került.⁴⁹ A fogság körülményeiről a siklósi szolgabíró, Mesterházy Pál számolt be. A tiszttartó kijárhatott misére, és nemcsak gyóntató pap látogathatta, hanem a szakácsnéja és a felesége is, utóbbi vele is maradhatott a fogságban. „... arestomban lévő Vásonyi Pál, volt siklósi tiszttartó Uramnak, általam (vélem lévén Nemzetes Liptai Imre Úr is, ezen Nemes Baranya Vármegyének esküdtje is) megizente, hogy valamikor akár minémű szerzetest említett Vásony Páll Ura(ság) kíván, azt Inspector Uram nem tilalmazza, seőt tellyességgel megengedi, seőt nem csak a szerzetesek hozzá való járulását és valamikor a várban Szent Mise szolgáltatik, oda való szabad menetelre engedelmet és szabadságot adott, de ollyas rendeléseket is följebb titulált Inspector Uram tett, hogy Felesége és szakácsnéja szabadon hozzá jár hassanak, és ha a Feleségének tetszik, az Urával véle együtt is lakhatik, nemkülönben, hogy Vázsony Páll Uramnak, midőn kívánja, Ténta és Papyros adassék,

valamint, hogy állásából való felfüggesztése után többek előtt hangoztatta, hogy ha nem kapja meg az őt megillető nyugdíjat, kész arra, hogy Mágocs egész községét felgyújtsa. MNL BaML XI.605.k.T/7

47 MNL BaML XI.605.a.2.42A/143.

48 Plavetzky Ádám a pécsváradi kasznári állást igen rövid ideig töltötte be, Pécsváradra érkezése után 8 hónappal, 1830. december 26-án 45 éves korában elhunyt. (Borsy, 2007. 212.)

49 MNL BaML IV.1.p.9.III.88. Bécs, 1745. december 15.

Inspector uramnak az is meg volt parancsoltatva, a mint is hogy mint felesége, szolgálója és szerzetesek gyakran, senkitől nem gátolván szabadon ki, s be Vásonyi Páll Uramhoz jártanak ennyihán ízben testi szemeimmel láttam, és tapasztaltam, Feleségének, amidőn tetszet, akkor Urához vette lábát, és akivel most is egy szobában lakik, hasonlóképpen, hogy papírosbúl is semmi fogyatkozása nem volt, tudom, mert valahányszor hozzája küldtettem, mindenkoron asztalán elegendő téntát és Papyrost láttam.”⁵⁰

Soós József baksai tiszttartó 3 évig nem adta be számadásait. Mihalovich József földesúr emiatt az alszolgabíró Kapuváry János úr által lefoglaltatta minden ingóságát, őt magát pedig elzáratta. Soós József élénk színekkel ecsetelte a fogságban elszenvedett borzalmakat: „Maga lakószobájából kiűzetetvén, oly retentő áristomba vettetett, s egyszersmind megvasaltatott volna, amelyben még a legegészségesebb embernek is le kellett volna betegedni, s e mellett hogy több őrállók által körül vetetve lévén, még csak az orvosokkal avagy más emberekkel is beszélennie szabad nem volt. [...] Nemcsak vasárnap, avagy más ünnepnapokon a mise hallgatástól és más egyéb ájtatosságoktól el volt tiltva, hanem még a húsvéti gyónásra sem engedte volna a papot hozzá menni, sőt amidőn a Krisztus testével áldozat végett kívánt hozzá bemenni, az őrtállók által förtelmesen föltartóztatott s egyedül csak mintegy erőszakosan léphetett be hozzá.”⁵¹ A tanúk szerint azonban: „A templomba való menetel mindig Soós Józsefnek szabad volt, oly föltétellel, mindazon által, hogy valami embernek kíséréssel, hogy tudniillik el ne szökhessen az gyónás is szabadon engedtetett, de S. J. általában Pécssett vagy Gyüdön gyónni akart, mely meg nem engedtetett.”⁵²

Azt is panaszolta Soós József, hogy Mihalovich uraság parancsára az élelmétől is megfosztották, aki azon igyekezett „hogy kegyetlenül ötét éhség és más kemény ostromok által megölhetné.”⁵³

Az állásukból elbocsátott alkalmazottak gyakran kérték visszavételüket.

Daróczy Sándor szekszárdi, földvári ügyészt 1845. április 22-én hanyagsága miatt felmentették hivatalától. Ám, amikor ígéretet tett, hogy mulasztását „kettőztetett szorgalommal pótolja” 1845. május 27-én visszahelyezték, és haláláig meg is maradt az állásában.⁵⁴

50 MNL BaML IV.1.p.9.III.89. Mesterházy Pál, vármegye szolgabírája Siklós, 1746. január 5.

51 Soós József ügye. MNL BaML IV.1.b.3/1795.

52 Soós József ügye. MNL BaML IV.1.b.3/1795.

53 MNL BaML IV.1.b.3/1795.

54 MNL BaML XI.605.a.2.42A/112, 115. 1846. novemberben szélütést kapott, 1847. február 18-án meghalt.

Schwartzer Ferenc babarci kádárt a versendi számtartó, Mixich Ferenc özvegye kevert a számadási perbe. Emiatt 1834-ben állásából felfüggesztették. 1845-re igazolódott ártatlansága ekkor folyamodott régi állásáért. A főtszt a helytartótanácshoz fordult: „Vallyon szabad-e a már most ártatlannak elismert foylamodót, mindannyi folyamodók közt legértelmesebb kádárt [...] előbbi szolgálatjába visszahelyeztetni, vagy nem?”⁵⁵ A helytartótanács engedélyezte a kádármester újbóli alkalmazását.⁵⁶

Illés László szekszárdi pénztári hajdú gyilkosság miatt egy év börtönbüntetést kapott. Miután a börtönből szabadult, kérésére 1848. december 16-án visszahelyezték az állásába.⁵⁷ Hübl Márton börtönőrt hét éves szolgálata után elbocsátották, mivel a rabok elszöktek tőle, indoklása szerint, az épület rossz állapota miatt. Mikor visszahelyezését kérte, a főtszt elutasította, mondván nincs üresedés.⁵⁸

A visszaesőknek nem járt megbocsátás. Újváry Mátyás belvárdi hajdút már kétszer megintették, és fél évre letiltották a fizetését, miután 1813-ban újra bűnösnek találták. A bolyi uradalom új kövesdi pincéjének építését használta ki, és különféle építőanyagokat szállíttatott magának. Söveg Péter egy hordó meszet, Zlátits Máto pedig „egy kotsi téglát vitt az uraság kövesdi újj pincéjéül.” Így az uradalom végleg elbocsátotta, mivel „további kegyelmére érdelemtelennek tartatik.”⁵⁹

Az uradalmakban többféle eszközzel igyekeztek a visszaéléseket megakadályozni, megelőzni. Ennek érdekében lehetőleg elkerülték a családi kapcsolatban lévő tisztek ugyanabban az uradalomban való alkalmazását. 1846-ban, mikor a bozsoki uradalmi írnok feleségül vette a tiszttartó leányát, a főtszt bejelentette a helytartótanácsnak Spányi János „nősülése által az ottani tiszttartói családdal lett szorosabb attyafias viszonyá”-t. Az írnokot meghagyták állásában de „olly módon, hogy semmiféle örököségi működésre ne alkalmaztassék.”⁶⁰

Egyik gyakori formája a jogtalan haszonhoz jutásnak, ha a tisztek az uradalom gazdasági eszközeit, legelőjét, erdejét a saját gazdaságuk céljaira használták. Épp emiatt egyes uradalmakban a tisztek nem folytathattak magángazdálkodást. Kállay István is hangsúlyozta munkájában: „A fertőszentmiklósi uradalomban pl. a tisztek nem vezethettek saját gazdaságot, a dombóváriban nem, legeltethették és tarthatták

55 MNL BaML XI.605.a.2.44F/235.

56 MNL BaML XI.605.a.2.1845. iktatókönyv 1009/1845.

57 MNL BaML XI.605.a.2.42A/156.

58 MNL BaML XI.605.a.2.44D/311.

59 MNL BaML XIII.11.162.d. Kugler Lipót és Újváry Mátyás ügye.

60 Buda, 1846. június 28. MNL BaML XI.605.a.2.44F/307.

marháikat az uraság állatai között. A kismartoni uradalom tisztszei – elkobzás terhe mellett – nem tarthattak a megengedettnél több szárnyast vagy állatot.”⁶¹

A pénztárlátogatások, ellenőrzések célja szintén a csalások kivédése volt. Ezek a vizsgálatok azonban nem voltak rendszeresek, általában csak az áthelyezések, nyugdíjazások alkalmával történtek. A pécsváradi árvapénztárát például 20 évig nem ellenőrizték, 1807. január 29-én Parchevich Antal főtszt látogatása után csak 1827. július 10-én tartottak ellenőrzést.

A felelős tiszteknek az alkalmazásukkor meghatározott összegű kauciót kellett letenni. A feleségnek ugyanakkor reversalist kellett adni arról, hogy a kaució az esetleg felmerülő hiány fedezetére fordítható.⁶² Mixich Ferenc versendi számtartó számadásaiban komoly hiányra leltek. A számtartó 1829-ben elhunyt, a számadási pert özvegye, Wittmann Eleonóra ellen folytatták. A per lezárásakor 1836-ban már az özvegye sem élt, az elmarasztalás 16 284 forint volt, míg a számtartó visszatartott kauciója csupán 700 forintot tett ki. A helytartótanács felszólította a főtsztet, hogy jelentsen az örökösökről. Az elhunyt számtartó fia, Mixich Sándor a mágocsi uradalomban ispánként volt alkalmazva, ám ez a tartozás nem volt rajta behajtható.⁶³

A szolgálatukkal visszaélők gyakran a csekély fizetésükkel mentették magukat. Krizsek Lipót volt szekszárdi erdész büntetésből napidíjasnak helyeztek el a jenői erdészethez. Két év után, 1848-ban a visszahelyezéseért folyamodott: „Állomásom pedig elkülönözött fekvésénél fogva kísértésbe hozott, sokáig haboztam a két rossz közüli választáson t. i. uraságom eránti hűség megszegésén, vagy pedig családom nyomorúsága további eltűrésén, ez eránti gyengéd szeretet, annak tartózkodó hűségéről csak hamar megfejelteztem.” Krizsek Lipót kérvényére a főtszt az „erdőőri állomásnak megürültével használandó” megjegyzést tette.⁶⁴

Több mint egy évtizeddel később 1870-ben Mixich Sándor számtartó⁶⁵ és Gyenes Gyula számtartói ellenőr ügyével kapcsolatban Lejtényi György pécsváradi főtszt egyúttérzőn jelentett a felettes vallás és közoktatási minisztériumnak. A nagyszegű sikkasztás mentségéül az uradalmi tisztek alacsony fizetését jelölte meg. A sikkasztások kivédésére a gyakoribb pénztárellenőrzéseket javasolta, a kár csökkentését pedig a tisztbi biztosítékok megemelésével látta megoldhatónak.

61 Kállay, 1980. 116.

62 A helytartótanács 1846-ban utasította a közalapítványi kerületek főtsztjét, hogy mielőtt állásra jelölne bárkit, győződjön meg arról, hogy az illető képes-e letenni a szükséges kauciót. MNL BaML XI.605.a.2.44F/299.

63 MNL BaML XI.605.a.2.44E/165.

64 MNL BaML XI.605.a.2.44G/20.

65 Mixich Sándor apja Mixich Ferenc versendi számtartó volt, aki ellen 1828 és 1836 között folyt vizsgálat számadási hiány miatt.

A vizsgálat kezdetekor Mixich Sándor „összes bárhol található vagyont” hatóságilag zár alá vették, hivatalából felfüggesztették, fizetésének 2/3-át letiltották. A számadások vizsgálata során kiderült, hogy „az időnként elsikkasztott pénz évek hosszú során át 5298 forint 95 ½ krajcárra emelkedett.

Ha ezen hűtlenség eredetét és folytatását tekintjük, hivatalból a cselekményt, mint bűntörtséget kárthatni és annak megfenyítését kérvényezni kell, - de az ember, s az emberi természet vizsgálója ezen cselekvény első okának kétségtelenül azt fogja tartani, ki megfosztva a szegény tisztet és cselédet decretalis fizetésétől, mellyet keservesen megszolgált, olly fizetésre kényszeríté, mellyből a legszigorúbb gazdálkodás mellett is megélni lehetetlen, s így az önfenntartási ösztönnél fogva azon térre szorítottatott, hol a koplalás és koldusbot, vagy hűtlenség közt kényszerül választani - e szempontból tekintve a számadók tettét, annak rosszassága enyhül.

Ily körülmények közé volt Mixich Sándor és az egész pécsváradi kerületi tisztség már egy évtized előtt a n. k. pénzügyi hatóságok által helyezve, a nyomorúságnak kitéve, míg a többi kerületekben a régi jó fizetés meghagyatott.

Innen van az, hogy e kerületben rövid idő óta már több tiszt és szolga hason oknál fogva szolgálatát veszté, s adná Isten, hogy a jelen eset lenne az utolsó. [...] A jelen vizsgálatból másik tanúság az, hogy a számadások tökéletes és rögtöni ellenőrzésére és a hibák azonnali kiderítésére a fennálló rendszer nem elégséges, mert Mixich Sándor ezen sikkasztást már 10 év óta gyakorolja, és csak most lehetett reá jönni.”⁶⁶

IRODALOMJEGYZÉK

Aigl Pál: *Historia brevis venerabilis capituli cathedrae ecclesiae Quinque-Ecclesiensis*. Pécs, 1838.

Borsy Judit: A Pécsváradi közalapítványi kerület tisztviselői, alkalmazottai a 19. század első felében. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): *Baranyai Történelmi Közlemények*, 2. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2007. 161–221.

Brüsztle József: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. I–IV. Pécs, 1874–1880.

Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Bp., 1980.

Madas József: *Pécs-belváros telkei és házai*. Pécs, 1978.

Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi szerkezete a XVIII. század első felében. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás*. 1976. Pécs, 1976. 49–87.

⁶⁶ Lejtényi György főtitkár jelentése 1870. márc. 1. MNL BaML XI.605.a.3.1023/1870.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL BaML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

IV. 1. b. = Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai

IV. 1. p. = Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének peren kívüli iratai

IV. 8. c. = Baranya Vármegye Törvényszékének iratai. Befejezett perek

IV. 439. = Baranya Vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak gyűjteménye

XI. 605. a. = Pécsváradi közalapítványi levéltár főtisztai iratai

XI. 605. i. = Pécsváradi közalapítványi kerület. Pécsváradi fiskális iratai

XI. 605. k. = Pécsváradi közalapítványi kerület. Mágocsi fiskális iratai

XIII. 11 = Batthyány-Montenuovo család levéltára

PKL PKGYJKV = Pécsi Káptalani Levéltár. Pécsi Káptalani Gyűlésjegyzőkönyve

Judit Borsy

Cases of Misconduct by Manorial Officials in Baranya County before 1848

The majority of manorial officers and employees served their landlords loyally, but in case they had the intention, they had the possibility to commit minor or serious office abuses.

The examples of misusing power have been taken from several manors - church, private, public foundation, smallholdings and large estates. Among the perpetrators of such cases are officials dealing directly with farming in lower and higher positions. The overview of the most common cases, their investigation, the different punishment types and the presentation of the efforts taken to prevent similar cases well reflect the way of thinking and lifestyle of the period.

„ÁRTALMAS TESTI NYAVALYÁK.” ORVOSOK ÉS EGÉSZSÉGÜGY
AZ ENYINGI BATTHYÁNY-URADALOMBAN

A harmincezer holdas, több megye határában gazdálkodó 19. századi uradalom a Batthyány-család hercegi ágának majorátuson kívüli birtokai közé tartozott¹. Batthyány Fülöp herceg kezén 1806 és 1870 között nem csupán gazdálkodási, hanem meghatározó egészségügyi intézkedései révén is megtette az első lépéseket a nagyüzemmé válás útján². Uradalmi orvosai élen jártak bizonyos általános, illetve speciális népegészségügyi kérdések felvetésében, s ez még akkor is előre mutató volt, ha a megoldás lehetősége nem is került a kezükbe.

Általános kérdésként a 19. századi mezőgazdasági munkásság helyzetéből eredő problémákkal találkoztak: járványok, gyulladásos megbetegedések, gyógyszerellátás, a cselédházak zsúfoltságából, a fűtési rendszerek elégtelenségéből és az alkalmazottak általános egészségi állapotából eredő kérdésekkel. A specialitást a Sió-Sárvíz vidékének szabályozás előtti, illetve a Mezőföld fátlan pusztasága természeti viszonyai, az uradalom nagysága, a körök közötti távolságok, valamint az uradalom felső vezetésének lassú szemléletváltozása jelentette. Mégis elmondhatjuk, hogy a három jelentős orvos tevékenysége nyomán megindult a cselédházak korszerűsítése, szemléletváltozás látható abban, hogy lassan elfogadta az igazgatás, hogy az alkalmazottak egészségi állapotának javítása az uradalom gazdasági érdeke, hogy élen járt a gyümölcsstermesztés propagálásában. Nagy befektetésként élték meg az orvosok által károsnak ítélt pangó vízvilág lecsapolását, a folyók szabályozását, bár természetesen ebben nem a népegészségügyi szempont, hanem a gazdasági érdek felismerése dominált.

Entz Ferenc 1832–1848 között volt az uradalom orvosa.³ Édesapja is orvos lévén, a napóleoni háborúból visszatért katonák által behurcolt ragályos betegségben halt meg.⁴ Pozsonyban nevelkedvén, az orvosi tanulmányok mellett példaként állt Entz előtt a fejlett gyümölcskultúra, s a gyümölcs fogyasztásának élettani hatását már figyelembe vette. A Batthyány hercegi uradalomban elhelyezkedve felfigyelt a

1 Az uradalomról: Demeter, 2013. 346.

2 Az uradalom különböző kérdéseit elemeztük uradalomtörténeti konferenciáinkon, és megjelentek ezzel kapcsolatos írások a kötetekben: Demeter, 2011. 65–98.; Demeter, 2013. 69–86.;

3 Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL FML): Batthyány uradalmi iratok (a továbbiakban: BUI). 14. 1832. február 17.

4 Geday, 1980. 7.

Mezőföldön ekkor még szinte teljesen hiányzó gyümölcskertészetre. Ugyanakkor természettudományos ismeretei, illetve pozsonyi, majd európai tanulmányai alapján tapasztalatai is lehetővé tették, hogy a mezőkomáromi orvoslak kertjét mintakertesszé fejlessze. Már 1843-ban elnyerte Zichy Miklós alapítványi kitüntetését: „mivel a gyümölcstenyésztést nem csak tudományosan és szenvedéllyel, hanem nagy kiterjedésben is űzi, s szomszédságában részint lelkes példája, részint oltóágak osztogatása s csemeték eladása által ezen iparágat érdemteljesen terjeszti.”⁵

Kiterjedt irodalmi munkássága egyik első darabja itteni orvosi működéséhez kapcsolódik: „A Sió mellékének vázlata természetrajzi és orvosi szempontból”⁶. 1847-ben a Sió mellékének betegségeit és azok gyógy módját vizsgáló dolgozatával elnyerte a Stáhly-díjat⁷. A herceg itteni orvosi működésével elégedett volt: „hivatásában eddig tanúsított szorgalmas eljárását tekintve”, nevelési segélyt is kiutaltatott Béla fiának, holott az orvos, mint nem konvencióból élő, ezt nem kaphatta volna.⁸ Az uradalmat a szabadságharc alatti orvosi megbízás miatt hagyta el, 1849-ben Zólyom, Bars, Hont és Nógrád megye főorvosa volt.

Entz munkássága vidékünkön mégsem elsősorban orvosi, hanem gyümölcsstermesztői tevékenységének emlékét őrizte meg. Valószínűleg eredetileg orvosi felismerése volt, hogy mennyire hiányzik a Mezőföldről a gyümölcsstermesztés.

A mezőkomáromi orvoslak kertjében kezdte gyümölcsfa-nemesítői tevékenységét. A két holdas kertet gyümölcsfákkal és csemetékkel telepítette be, így a kert értéke 5 pft-ról 100 pft-ra emelkedett. Itteni nemesítői munkájának emlékeként még máig is fennmaradt a „Mezőkomáromi duránci” nevű barackfajtája. Megváltván az uradalmi szolgálattól kérte, hogy a mezőkomáromi kertbeli fajtagyűjteményt, az ő 17 éves munkájának eredményét a herceg vegye meg, hiszen „a gyűjtemény az országban párját nem igen találja”, s az megmaradhatna „az ügyes és szorgalmatos” Glocker Károly kezén.⁹ Ez a javaslata nem talált meghallgatást, így még 1849-ben megpróbálta kiárúsítani a kert oltványait; ezért német és magyar nyelvű árjegyzéket nyomtatott.¹⁰ Alma-, körte-, cseresznye- és meggyfákból tízes és százas csomagokat szeretett volna értékesíteni, ez utóbbit 18 pft-ért. Ezeknél drágábban kívánta adni – 12 krajcár darabja – az őszi-, a sárgabarack és a ringlő fákat. Tartott még török- és közönséges szederfát is. A fák mindegyikét megcímkézte. A kertről „topographiai könyv” is készült.

5 Geday, 1980. 80.

6 Entz, 1847.

7 Geday, 1980. 11.

8 MNL FML. BUI. 8.1846. március 20.

9 MNL FML. BUI. 14. 1849. november 15.

10 MNL FML. BUI. 14. 1850. február 22. melléklete.

A mezőkomáromi kert ügyében sűrűn levelezett a tiszttartóval és instanciázott a hercegnél is. Érdekes pillanatfelvétel egyik levele¹¹: „Bécsben valék és akkor természetesen Ő Herczagsége kormányzati irodájában is. Batthyány Fülöp Lajosnak akkoriban éppen eldült szomorú sorsán megilletődve lévén, senkit nem eresztet maga elébe”.

A mezőkomáromi kert értékét ismervén budai letelepedése után is megpróbálta hasznára fordítani. 1850-ben a kert értékesebbé tételére hivatkozva nyugdíjért folyamodott a herceghez. Nyugdíjat mint orvos amúgy sem kaphatott volna, így kérését a főkormány elutasította, de a herceg 200 pft. végkielégítést utalt ki Entznek.¹² s a kertet évi 100 pft-ért adta bérbe.

Entz gyümölcsfa szaporító munkáját valóban Glocker Károly uradalmi kertész folytatta, aki 1846-tól állt alkalmazásban.¹³ Kiállítási tevékenységében is látszik, hogy azt árulta, amit Entz nyomán folytatott: 1860-ban Győrben, 1862-ben Debrecenben és Kanizsán állította ki terményeit, főleg almákat és körtéket. Ez utóbbi helyszínen kitüntetéssel szerepelt.¹⁴ Az 1867-es párizsi világkiállításon ő képviselte az uradalmat, kiutazásához a herceg 70 ft. segélyt adott.¹⁵ A linzi kiállításon nagy ezüstérmet nyert. Ezt a kiállítást a herceg is látta és a kertészt nagyon megdicsérte.¹⁶ Glocker uradalmi kertészként természetesen nem a mezőkomáromi orvosi kertet műveltette, hanem az egész kertészetet: az enyingi udvari kertet (a mai cifrakert), az üvegházat, a gyümölcsfaiskolát és a gyümölcsöst az Urak szőlőjénél, és természetesen ehhez megvolt a kertészeti személyzet is.¹⁷ Glocker 1856-ban bérelte az uradalomtól a várkertet¹⁸, itt saját gazdaságot alakított ki, ahonnan árjegyzék alapján árusította kedvelt alma- és körte oltványait.¹⁹ Glocker maradt legtovább az uradalom alkalmazásában. 1871-ben nyugdíjazták ugyan, de bérlete fejében továbbra is felügyelte az enyingi kertészetet.²⁰

Az orvosi állásra Wallenstein Hermannt 1850-ben nevezték ki (de már 1848-ban is kisegített itt Entz felmondása után) az uradalom orvosának, s ezt a tisztséget 1863-ig látta el. Ő már nem a mezőkomáromi orvosházban, hanem az enyingi kastélyban kialakított lakásban lakott.

11 MNL FML BUI 14. 1849. november 15. Entz Ferenc a tiszttartónak.

12 MNL FML. BUI. 8. 1850. május 24.

13 MNL FML. BUI. 8. 1846. április 24.

14 MNL FML. BUI. 16. 1860. október 5; 9. 1862. október 13.

15 MNL FML. BUI. 10. 1866. január 15; 42. 1867. május 29.

16 MNL FML. BUI. 9. 1868. október 24.

17 MNL FML. BUI. 8. 1846. április 24.

18 MNL FML. BUI. 19. 1856. augusztus 19.

19 Glocker, 1866.

20 MNL FML. BUI. 4. 1871. október 7.

Feladata volt: „az uradalomban lévő minden tiszt és szolgálatbeli egyénnek ingyenes orvosi segédelmet nyújtani.”²¹ Munkája végzéséhez az uradalom adott hintót. Az orvosok használatára való hintó 1863-ra teljesen elromlott, de a főkormány nem engedett újat venni, hanem az orvosnak a köri kocsikkal kellett megelégednie.²² Wallenstein doktor betegsége ezzel a kocsi üggyel derült ki. Nem tudott, vagy nem akart a köri kocsival járni, végül is ez vezetett ahhoz, hogy 1863-ban felmondott neki a főkormány „ki is ezen határozatért igen kifakadt”.²³ Lehet, hogy Farkas Imre tiszttartó keze is benne volt a dologban, mert az utód kiválasztásakor igen ajánlotta Dicenty Pál kinevezését, s ezután újból csináltattak hintót az orvos számára: fáját és vasát az uradalmi bognár és kovács készítette; így csak a nyerges-munkáért kellett 250 ft-ot fizetni.²⁴ Ha az orvos elutazott, közelben lakó kollegája helyettesítette. Ilyen esetekre a kisebb mindennapi bajokhoz minden körbe gyógyszeresomagot küldött.²⁵ Az orvos és a köri ispán is vezetett betegkönyvet.

Wallenstein doktor készítette 1861-ben az Utasítások a nőkhöz című köriratot,²⁶ mely a pusztai asszonyok számára felvilágosító irat volt a terhesség, szülés és gyermekágy alatti helyes életmódról. Felhívta a figyelmet a testi higiénia, a helyes étrend szükségességére és arra, hogy a terheseknek nagyon fontos, hogy orvoshoz forduljanak, ha betegek, s feltétlenül tanult bábát hívjának a szüléshez. A baba szerepét abban látja, hogy felismeri a bajt, és idejében orvosért küld. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít a gyermekágyas helyes ápolásának, mert ennek hiánya az oka annak, hogy sok a „korán vénült, elgyengült, elcsúfított nő”. Szerinte az anya 2 hétig gyermekágyas, az első héten még az ágyát sem hagyhatja el. A terhes és a gyermekágyas tartózkodjék a mértéktelen szeszestől fogyasztástól.

Az orvos által készített rendszabályt minden pusztára eljuttatták, ott a tanító vagy gazda köteles volt az embereknek felolvasni és megmagyarázni. A tiszttartó javaslatot kért a köröktől, hogy kiket oktassanak ki a nyugdíjas özvegyasszonyok közül bábának. A bábák a szülő nők, a gyermekágyasok mellett a gyermekágyas családját is ellátták addig, amíg az anya meg nem erősödött. A bábák az uradalomtól lakást és az aratók és kaszások melletti főzést kapták.

Ugyancsak Wallenstein idejében készültek az uradalom átfogó szabályzatai. Ezek közül a Pusztai törvény²⁷ is foglalkozott a gyógyítással, olyan szellemben, ami

21 MNL FML. BUI. 8. 1850. január 18.

22 MNL FML. BUI. 4. 1863. február 14.

23 MNL FML. BUI. 16. 1863. április 29.

24 MNL FML. BUI. 4. 1864. március 31. 17. 1864. március 31.

25 MNL FML. BUI. 3. 1857. augusztus 2; 17. 1863. december 13.

26 MNL FML. BUI. 17. 1861. november 12.

27 MNL FML. BUI. 10. 1861. Pusztai törvény. Rendelkezés a pusztai munkákról és

már azt mutatja, hogy a betegek gyógyíttatása az uradalomnak is érdeke, s azt, mint kiadást ráfordításnak tekinti: „A gyógyítást és a gyógyszert az urad. orvostól kell elfogadni, s ki azt nem használja, duplán fogja vissza téríteni annak értékét.” Azt is előírták persze, hogy mindezt dokumentálni kell: a betegtabellát vezetni kell, s azt is be kell írni, hogy mikor volt ott az orvos.

Az orvos félévente számolt be írásban az uradalom egészségügyi helyzetéről. Wallenstein doktor egyik jelentésében a Sió posványai miatti váltóláz veszélyére hívta fel a figyelmet, s ezzel indokolta a Sió szabályozás fontosságát.²⁸

1862-ben rendelkezett úgy a főkormány, hogy ekkortól csak a szolgálatban lévő férfiaknak jár ingyenesen az orvosi kezelés és a gyógyszerek, családtagjaiknak meg kell azt fizetni azzal az indokkal, hogy a gyógyszerekre 1849 óta egyre többet kell költeni. Az orvos bírálta a főkormányi rendelkezést: „a takarékoság arányban nem áll az ez által okozott kárral”. A béresei körében a rendelkezés óta többször előfordult, hogy a beteg gyermeknek nem vették meg a gyógyszert, mióta fizetni kell érte. Ez különösen akkor válhat veszélyessé, ha járvány törne ki „és nem csak a cselédséget, hanem még a tisztséget is tizedelheti”²⁹ A tisztartó is az orvos mellé állt, súlyosbító tényezőként hozta föl a cselédházak zsúfoltságát. Szerinte egy béres-biztosító félét kellene alakítani úgy, hogy minden béres fizetéséből 1 ft-ot visszatartanának és azon a családtagok számára a gyógyszereket meg lehetne venni.³⁰ Nem derül ki az iratokból, hogy milyen megoldást választottak. Valószínűleg visszaállt a rend: továbbra is fizették a családtagok gyógyszereit. Legalábbis arra utalhat, hogy szegény Wallensteinre kenték (s lehet, hogy ez is ürügy lett menesztéséhez) a magas gyógyszerárakat: „míg a volt izraelita orvos alatt 250–300 ft-ra ment az I. negyedi gyógyszerész árjegyzék, most 130 ft 25 krajcár.” Esetleg ezzel sikerült elfogadtatni a családtagok kezelését is. Erre utal, hogy az utód Dicity Pál jelentéseiben számot ad a nők és gyermekek gyógyításáról is.³¹

Az orvosi állásra egyébként három jó nevű, jó ajánlásokkal támogatott orvos jelentkezett. Perlaky József sebész és szülész Révkomáromból (őt a megyei főorvos ajánlotta), Patay József palotai orvos (őt a fehérvári püspök ajánlotta) és Dicity Pál a szekszárdi Ferences kórház orvosa. Dicity Farkas tisztartó személyes ismerőse volt: „jelesb és tudományosbb orvost nálánál aligha nyerhetnénk” – írta a főkormánynak.³² Alkalmazásakor kikötötték, hogy minden uradalmi egyént ingyen

viselkedésről,

28 MNL FML. BUI. 16. 1861. július 1.

29 MNL FML. BUI. 16. 1862. január 1. Orvosi jelentés.

30 MNL FML. BUI. 16. 1862. február 28.

31 MNL FML. BUI. 17. 1864. január 25.

32 MNL FML. BUI. 16. 1863. június 7.

gyógyít, a közlekedéshez kocsit és lovat kap, mindenkiről orvosi könyvet vezet, ezért lakást és fizetést kap. Csak az uradalmiak gyógyítása után vállalhat magánpraxist, ezért eltávozását az uradalomból be kell jelentenie a tisztartónak.

Dicity hamarosan rájött, hogy a nagy területű uradalom mellett alig marad ideje a magánpraxisra, ezért a következő évben már fizetésjavítást kért. Kérelmét a tisztartó méltányosnak tartotta, mert a környező uradalmak orvosai (lángi, kálózi, dégi) évi 600 ft-ot kaptak a természetbeliek mellett, holott egyiknek sem volt olyan nagy a területe.³³ A javaslatra a 210 ft-os készpénz-juttatást 400-ra emelték.³⁴

Az orvos első rendelkezése volt, hogy a betegek számára minden körben egy „Heibstuh” (der Heibstuhl=gyalog árnyékszék³⁵) készítenő. A mintapéldány, a kutyáni ispáné alapján kellett elkészíteni egyet körönként, hozzá egy-egy kétfülű 10 iccés fazekat³⁶ használtak. Dicity a főkormánytól azonnal kezdeményezte, hogy minden kör kapjon egy alapgyógyszer-csomagot, hiszen a körök többsége messze van a gyógyszertártól, így mire az orvossághoz hozzájutnak, állapotuk jelentősen romlik. A javaslatot a főkormány azonnal megvalósítandónak találta, így az életmentő csomagok 1864 januárjában már kinn is voltak a pusztákon. Ennek a betegségek fajtáiról való kimutatásokat látva, elsősorban a heveny „lobos”, azaz gyulladásos-lázas folyamatoknál volt jelentősége.

Dicity doktor már első fél éves jelentésében rátapintott a cselédség körében dúló betegségek fő okára: a cselédházak rossz állapotára és a bennük uralkodó zsúfoltságra. A zsúfoltságban nagy a fertőzésveszély és nem biztosítható a beteg nyugalma; a korhadt ajtók-ablakok nem zárnak jól, állandó a huzat, a kályhák (dorikályha=tapasztott kemenceféle) és kémények repedezettek, nagy a füst. Különösen az újhodosi, a szentmihályfai, mezőkomáromi béresházak és a péli konyhák állapota rossz. Gyors javításokat javasol és felveti pusztánként egy-egy betegszoba kialakítását.³⁷ Az „azonnali” és a „gyors” szavakat a tisztartó javaslata rögtön mérsekei, „a hajdani régi hibák gyors helyre hozására sok pénz kellene, így ezt lassan s egyenként véli eszközölhetőnek a tisztség.”³⁸ A betegekkel szembeni szemlélet azonban határozottan változik: kifejezetten tiltják az ispánoknak és gazdáknak, hogy a tökéletesen nem gyógyult béreseket munkára szorítsák; akin látszik valamilyen betegség jele, ne engedjék munkába, hozzá még akarata ellenére is hívjanak orvost.³⁹

33 MNL FML. BUI. 17. 1864. szeptember 11.

34 MNL FML. BUI. 9. 1864. szeptember 30.

35 Ballagi, 1881. 29.

36 MNL FML. BUI. 18. 1864. január 31.

37 MNL FML. BUI. 17. 1864. január 31. Orvosi jelentés.

38 MNL FML. BUI. 17. 1864. január 27.

39 MNL FML. BUI. 18. 1864. május 8.

A tisztartó a szátkai ispánnak is kedvesen ír: „Ispán úr tökéletes felgyógyulásáig a körvadász legyen mindenben segítségére..., ispán úr csak annyit dolgozzék, hogy egészségének hátrányául ne szolgáljon.”⁴⁰

A következő évben Dicenty kénytelen volt észrevételeit még egyszer leírni, hiszen nem történt semmi. Lírai hevülettel ecseteli az áldatlan cselédházbéli viszonyokat. „Valóban vérfagyraló jeleneteknek tanúja az ember amidőn a fülke egyik zugában telepedett új házaspár parázs szóváltásai, vagy a pálinka mellett dözsölők lármája közé a haldokló hörgéseit és a siránkozó özvegy és árvák jajjait hallja vegyülni...” Ravaszul a gazdálkodási szempontra hivatkozik: nem gazdaságos ilyen körülmények között azt a sok gyógyszerházi költséget kifizetni, hiszen a kimutatásokból kideríthető, hogy az újabb cselédházakban, ahol nincs olyan zsúfoltság és füst, sokkal kevesebb a beteg. A betegszoba mellett mostmár egy halottas szoba kialakítását is szükségesnek tartja.⁴¹ A kísérőlevélben a tisztartó mindezt megoldhatónak ítéli,⁴² illetve a megoldásra ki is adja rendelkezéseit: a konyhák kéményei mellé még egy másodikat is építsenek, alakítsák ki, vagy ha van, meszeljék ki a betegszobákat, illetve a halottas kamrákat.⁴³ A következő évben a pusztákra a készletli gyógyszerek mellé egy-egy járvány idejére szükséges gyógyszeresomagot is beszereznek.⁴⁴ E sokféle intézkedés nyomán ismét feltűnt a főkormányának az egészségügyi költségek emelkedése, bár arra maguk is tudták a magyarázatot: „tekintve a cselédség nagy számát természetesnek látszik a betegeknek nagy száma, továbbá az is megmagyarázható, hogy az uradalom nagyobb kiterjedésénél néha az uradalmi orvoson kívül más orvosok is igénybe vétetnek, de amin meg kell ütközni, az főleg a gyógyszerészeknek kegyetlen felszámításai”, hibás tehát az enyingi gyógyszerész.⁴⁵ A dörgelelemre az enyingi patikus 10%-kal leengedte a gyógyszerek készítésének árát.⁴⁶

Az uradalom területéről beszámoló orvosi iratok a következő járványos betegségekről adnak hírt. 1831 szeptemberében és októberében a kolera dühöngött: Enyingen 177, Mezőkomáromban 127 és Lajoskomáromban 107 áldozattal.⁴⁷ 1857-ben „hidegláz”-ban naponta 2–3 ember halt meg helységenként.⁴⁸ 1850-ben

40 MNL FML. BUI. 18. 1864. július 18.

41 MNL FML. BUI. 17. 1865. február 15. Orvosi jelentés.

42 MNL FML. BUI. 17. 1865. február 26.

43 MNL FML. BUI. 4. 1865. március 9.

44 MNL FML. BUI. 18. 1868. március 12.

45 MNL FML. BUI. 9. 1870. február 11.

46 MNL FML. BUI. 9. 1870. március 15.

47 Dávid, 1984.

48 MNL FML. BUI. 19. 1847. szeptember 26.

Szátkán tifusz,⁴⁹ 1855-ben Enyingen augusztusban kolera ütött ki. 26-án már 14 áldozata volt, köztük Mórocza ügyvéd felesége és Glocker kertész leánya is.⁵⁰ A kolera idején egészséges cselédeknek naponta 1 kupica fenyőmagos pálinkát és 1 icce vörösbort adtak. Enyingen végül is 30-an, Lajoskomáromban pedig 17-en haltak meg. Wallenstein doktor is megbetegedett. A pusztákon a kolera szerencsére nem mutatkozott.⁵¹ 1862-ben a gyermekek között himlő és vörhenyjárvány volt.⁵² 1865-ben pedig hagymázás esetek fordultak elő.⁵³

1868-ban a főszolgabírószághoz küldték meg Dicenty levelét, miszerint Horhi pusztán hetek óta himlő dühöng, addig 7 áldozattal. Véleményük szerint a járvány oka az, hogy ezen a pusztán évek óta nem volt himlőoltás. A betegek az 1 éven fölül gyermekek közül kerülnek ki.⁵⁴ Az uradalomra legjellemzőbb betegségek a váltóláz, a tüdőgyulladás, mellhártyagyulladás és a csúz voltak, s évente 1–1 tüdővész eset is előfordult.

A betegségek megelőzéséről az általános rendelkezéseken kívül ekkor még senki nem gondolkodott. Megelőzésként szinte semmi más módszert nem alkalmaztak, mint hogy nagy melegben és bizonyos munkáknál bort vagy pálinkát adtak az embereknek. A gőzmalomfűtők ecetet és vizet kaptak,⁵⁵ az epe- és váltóláz ellen naponta 1–1 meszely bort,⁵⁶ illetve hasmenés ellen rozspálinkát adtak a cselédeknek.⁵⁷ A fertőző betegségben meghalt Puhl József, mezőkomáromi hajdú libériáját „ártalmas testi nyavalyája” miatt elégették, pedig természetesen leltári tárgy volt.⁵⁸

49 MNL FML. BUI. 3. 1850. december 30; 1851. január 12; 19. 1851. január 12.

50 MNL FML. BUI. 19. 1855. augusztus. 26; Degre Alajos: Enying. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 1985. 16.

51 MNL FML. BUI. 19. 1855. augusztus 31.

52 MNL FML. BUI. 16. 1862. január 1. Orvosi jelentés.

53 MNL FML. BUI. 17. 1865. február 15. Orvosi jelentés.

54 MNL FML. BUI. 16. 1868. május 24.

55 MNL FML. BUI. 18. 1864. augusztus 28.

56 MNL FML. BUI. 18. 1868. július 19.

57 MNL FML. BUI. 18. 1868. augusztus 16.

58 MNL FML. BUI. 19. 1847. július 31.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ballagi Mór: Új teljes magyar és német szótár. Franklin, Bp., 1881.
- Dávid Zoltán: Az 1831. évi kolera pusztítása Veszprém megyében. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. In: A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai. 3. Veszprém, 1984.
- Demeter Zsófia: A munkaerő problémái és a megoldási kísérletek herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) 1848 után. In: Discussiones Neogradienses. 11. Salgótarján, 2011. 65–98.
- Demeter Zsófia: Az agg tábornok és az ifjú hadsereg. A természeti és az épített lététér átalakítása az enyingi Batthyány-uradalomban. In: Discussienses Neogradienses. 13. Sajgótarján, 2013. 69–86.
- Demeter Zsófia: Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870). Bp., 2013. 346.
- Entz Ferenc: A Sió mellékének vázlata természetrajzi és orvosi szempontból. Pest, 1847.
- Geday Gusztáv: Entz Ferenc. Bp., 1980.
- Glocker Károly: Jegyzéke többféle alma, körte, csontárok és bogyó gyümölcsöknek, valamint rózsáknak, melyek – által Enyingen tenyésztetnek. Székesfehérvár, 1866.

Zsófia Demeter

„Harmful bodily maladies! - Doctors and Medicine at the Enying Estate of the Batthyány Family

The estate of 30,000 holds extending over several counties belonged to the landed properties of the count branch of the Batthyány family outside their demesne in the 19th century. Between 1806 and 1870 under the management of count Fülöp Batthyány it made the first steps on the way of becoming a large-scale farm not only through economic but important medical measures as well. The doctors of the estate were outstanding in tackling particular general and specific public health questions which was progressive even if there was no solution found yet.

General matters were related to problems arising from the situation of agricultural workers in the 19th century: epidemics, inflammatory diseases, medicine supply, crowdedness of domestic servants' houses, the inadequacy of heating systems and questions related to employees' general medical conditions.

Specialities included the Sió-Sárvíz area before water regulation works, and the natural endowments of Mezőföld, the treeless waste area, the size of the estate, the distances of circuits, and the slowly changing mentality of the upper estate management. Yet, we can say that thanks to the three remarkable doctors' efforts (Ferenc Entz, Hermann Wallenstein and Pál Dicenty) the modernisation of servants' houses was started. Changing attitude can also be seen as the management gradually recognized that improving employees' medical conditions served an economic interest and that it had a leading role in encouraging fruticulture. Major investments were seen in the drainage of stagnant water thought to be harmful by doctors and the regulation of rivers, facilitated obviously by economic interest and not by the public health aspect.

„BÁR CSAK A TÖBBIEK ÁLTAL IS ALÁ LENNE ÍRVA!”
JOGI VITA AZ ANDRÁSSYAK KRASZNAHORKAI CSALÁDI
SÍRBOLTJA KÖRÜL
(1872–1942)¹

Andrássy György (1797–1872), az ifjabb ág egyedüli örököseként, az eddig feltárt dokumentumok bizonyossága szerint 1853 májusa és 1855 szeptembere között, kétrendbeli hitbizományt alapított két fia, Dénes (1835–1913) és ifjabb György (1846–1871) számára. A különböző viszontagságokat és változtatásokat követően, a hitbizományi okmány Ferenc József általi ünnepélyes hitelesítésre 1868. június 3-án került sor.² Dolgozatomban az Andrássy család krasznahorkai várában található családi kriptá körüli jogi vita körülményeit, fejleményeit és több mint hat évtizeden keresztül húzódó folyamatát elemzem és mutatom be. A vita rekonstrukciójával árnyaltabb képet kaphatunk a vizsgálatunk tárgyát képező család és hitbizományuk egyáltalán nem szokványos történetéről, a tulajdonosok és birtokosok igen bonyolult gazdasági és társadalmi viszonyairól, sőt egy arisztokrata családi hálózat működésébe is betekintést nyerhetünk.³ A kutatáshoz felhasznált források lelőhelye a szlovákiai Lőcsei Állami Levéltár (Štátny Archív V Levoči, továbbiakban SAL) Andrássy - Krásna Hôrka fondja.⁴

1 A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2 Teljes terjedelemben olvasható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Királyi Könyvek – LXVIII. köt. – 32–41. Iktatva: MNL OL K 21 – Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára – Általános iratok – 1868 – 7212. Iktatószám.

3 Az ezzel kapcsolatos vizsgálatokhoz lásd például a Péter Katalin által vezetett OTKA kutatást (TO47001) a kétezres évek közepén. Művelődéstörténeti szempontú kutatás volt az Orosz István által a közelmúltban vezetett K83521 OTKA kutatás (Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták a 17–20. századi Magyarországon). Kifejezetten az Andrássy család tagjainak közéleti szerepvállalásáról lásd: Püski, 2014. 583–601.

4 A gróf Andrássy család levéltárának egy lényegesen kisebb része található az OL-ban is. Összehasonlítva a két levéltárat: a Lőcsei Állami Levéltár állományában található a betléri Andrássy kastély által őrzött egykori családi levéltár mintegy 350 iratfolyóméternyi anyaga két részre (ifjabb és idősebb ágra) bontva. Jelenleg sajnos kizárólag az ifjabb ág kb. 180 ifmnyi dokumentumai kutathatóak, a másik ág levéltárának feldolgozása még várat magára. A betléri ág levéltárának néhány csomójáról másolatok találhatóak a Szlovák Nemzeti

A Vasárnapi Újság 1899. június 11-én tudósított arról, hogy a rimaszombati királyi törvényszék jóváhagyta Andrássy György végrendelezését, miszerint az idősebb és fiatalabb ág tagjai is a krasznahorkai vár sírboltjába temetkezhessenek.⁵ Az újság információi szerint ekkor azonban már létezett az idősebb Andrássy Gyula által építtetett töketerebesi mauzóleum is, noha annak használata az építésből és környezetből fakadó problémák miatt nem volt lehetséges. Már ekkor felmerült, hogy hamvaikat szintén a krasznahorkai közös kriptába szállítják át. A jelenlegi vizsgálatunkhoz kapcsolódva azonban, a bonyodalmak csak ekkor kezdődtek igazán. Andrássy György még a hitbizományi okirat egyik pontjában kijelentette: „Végre vegyék utódaim tekintetbe, miszerint őseinknek ezen lakhelye jövődében a legcélszerűsággal temetkezési helyül – és 1848 évtől óta ezzel összhangzóan a jelenleg is ott létező családi levéltárnak megőrzési helyül fog szolgálni.”

Édesapja végrendelezéséhez híven gróf Andrássy Dénes, mint hitbizományos és gróf Andrássy Manó, mint hitbizományi gondnok bejelentették az illetékes bíróságnál a családi kriptá építésére vonatkozó kérelmüket, melyhez csatolták a még György és Manó grófok által, 1872. április 22-én kötött szerződést.⁶ Ugyan ezen a napon, Manó grófnak címezve juttatott el egy levelet György, melyben részben egyetértését, részben kétségét fejezi ki a megkötött egyezséggel kapcsolatban: „bár csak a többiek által is alá lenne írva!”⁷ A későbbiekben éppen az aláírások hiánya okozta a problémát.

A szerződés értelmében a két ág közösen kezelendő családi sírboltot létesített volna a krasznahorkai várban. A kérelmet, ami ellen akkor egyik családtag sem tett kifogást 1879. november 14-én a rimaszombati királyi törvényszék 5708/1879. szám alatt elfogadta: „tartozik a hitbizományos a krasznahorkai várat jelen állapotában fenntartani, ott az egész gróf Andrássy családnak a családi megállapodás szerint temetkezési helyet engedni, illetőleg közösen kiépíttetni s a mindig ott létező közös családi levéltárt a család másik ágának ellenzárata mellett fenntartani.”⁸ A hagyatéki és hitbizományi bíróság tehát kimondta, hogy családi temetkezési helyet kell engedni a

Múzeum Betléri Almúzeumának archívumában. Mikrofilmmásolatok szintén találhatóak az OL mikrofilmtárban. Az Andrássy-család levéltára P4 jelzet alatt kutathatóak az OL-ban.

5 Az Andrássy-nemzetség sírboltja Krasznahorkán és Terebesen. Vasárnapi Újság 45. (1899. 24. sz.) 404.

6 Andrássy György gróf és Andrássy Manó gróf között 1872. április 22-én létrejött megegyezés. Štátny Archív V Levoči Fond Andrássy - Krásna Hôrka (továbbiakban SAL FAKh) Kr. (krabici - doboz) 509. fasc. (mappa) 1. fol. 22–23.

7 Andrássy György gróf levele Andrássy Manó grófhhoz a köztük 1872. április 22-én született megegyezéssel kapcsolatban (1872. április 22. – Bécs). SAL FAKh Kr. 509. fasc. 1. fol. 26.

8 SAL FAKh Kr. 509. fasc. 1. fol. 13r.

másik ágnak is, a várat pedig akkori állapotában kötelező fenntartani. Ezen intézkedés más pontjai ellen panasszal éltek ugyan György lányai (gróf Széchenyi Pálné szül. gróf Andrássy Erzsébet és gróf Maldeghem Károlyné szül. gróf Andrássy Mária), amelyet a bíróság elvetett, azonban a kriptá megosztása ellen ekkor még nem.

Így a Dénes, valamint Manó, az építési hatóság engedélye után több mint 30 000 forint költséggel, 1884-re elkészíttette a családi kriptát,⁹ továbbá 5000 forintot (áganként 2500–2500 forintot) bízták a Gömör megyei árvaszékre, a sírbolt fenntartási költségeire.¹⁰ Ezt a rimaszombati illetékes hatóság, a számára 1887. 4363. szám alatt beterveztett egyezmény,¹¹ 1888. november 16-án, 2290. szám alatt kelt végzésében elfogadta és korábbi határozatát megismételte.¹² Az elkészülést követően azonban a várományos grófnők a közös kezelési jogot már nem ismerték el. Sőt 1889. január 2-án 4. szám alatt fellebbezéssel („felfolyamodással”) éltek az illetékes bírói szervnél a végzés 17. lapjának f) pontja ellen.¹³ A nővérek indoklása szerint ugyanis édesapjuk „vegyék utódai tekintetbe” kijelentése nem más, mint óhajítás a részéről, de semmiképp sem célirányos tevékenységre való utalás. Illetve a hitbizományi oklevélben szó sincs „közös” családi sírboltról.¹⁴ További indokuk szerint a György és gróf Andrássy Manó között létrejött egyezmény sem lehet perdöntő a hitbizomány ügyében, mivel az a hitbizományi alapítás után szignálták,¹⁵ valamint azt az abban foglalt gróf And-

⁹ György, 2003. 24.

¹⁰ SAL FAKh Kr. 509. fasc. 1. fol. 26r. Levelében Andrássy György is megemlékezik az ún. „alapítvány” fontosságáról a kriptá további fenntartásában. Esetünkben az árvaszékre bízták a fenntartási költségek kezelését. Az árvaszékek történetéről bővebben lásd: Szűcs, 2000.

¹¹ SAL FAKh Kr. 509. fasc. 1. fol. 11r.

¹² SAL FAKh Kr. 509. fasc. 1. fol. 18–20. Valószínűleg ehhez a határozathoz készült a másolat is: Andrássy György gróf és Andrássy Manó gróf között 1872. április 22-én létrejött megegyezés hitelesített másolata (hitelesítve 1888. augusztus 17. – Rozsnyó). „...köteles a hitbizományos a krasznahorkai várat jelen állapotában fenntartani s ott a hitbizományi oklevél IV. 13. pontjában említett, s a rimaszombati leltár végén is constatált, és az örökhagyó által továbbra is fenntartani rendelt régibb gyakorlatnak megfelelően a családi levéltárnak a gróf Andrássy család másik ágának ellenzárlata melletti elhelyezését eszközölni, illetve megengedni...”

¹³ SAL FAKh Kr. 509. fasc. 1. fol. 16v. „... a hitbizományi birtokosnak kötelezettségévé tétetik, hogy a krasznahorkai várban a családi levéltárnak és az Andrássy család másik ágának közös családi temetkezési helyet engedni tartozik.”

¹⁴ A hitbizományi oklevél szövege így szól: „Végre vegyék utódjaim tekintetbe, miszerint ősünknek ezen lakhelye jövőben a legcélirányosabb családi temetkezési helyül és 1848-ik évtől óta ezzel összhangzóan a jelenleg is ott létező családi levéltárnak megőrzése helyül fog szolgálhatni.”

¹⁵ A hitbizományi alapítási okirat toldalékolásának kelte április 20., míg az egyezményé

rásy Gyula és gróf Andrássy Aladár egyáltalán alá sem írta.¹⁶ Testvérük, Manó gróf azoktól meghatalmazást sem kapott.¹⁷ Ez a pont azonban kérdéses, ugyanis Manó gróf valójában intézett levelet ez ügyben, Gyula családjához bizonyosan kettőt is.¹⁸ Ezekben a levelekben tudatja velük és kéri őket az engedély aláírására, mely feljogosíthatja a kriptába való temetkezésre, ugyanakkor kijelenti, hogy ez természetesen nem kötelezi őket is a kriptá használatára, a dokumentumok kiállítását csupán maga számára kéri. A levelekhez a sírboltról készült fotográfiát is csatolta, amely azonban a kutatáskor már nem volt fellelhető a dokumentumok között, feltehetően még korábban elveszett. Leveleiben Manó utalt a Györggyel kötött egyezségekre és arra, hogy Dénesnek is eljuttatja a szükséges kérelmeket. A levelek vizsgálatakor azonban egy, ám annál nagyobb problémába ütköztem. Egyik sem volt ugyanis datálható, mely egyben használhatatlanságukat is jelenti a vizsgálat szempontjából.

A nővérek problémájáról, fellebbezésük indokáról egyelőre kevés bizonyítható információval rendelkezem. A teljes igazság és a motivációk kiderítése nagy valószínűséggel soha nem lesz feltárható. Más hasonló (sőt a család másik ágában is előfordult) eseteket is szem előtt tartva¹⁹ azonban kitűnik, hogy legtöbb esetben az utódok szempontjainak prioritásként tartása húzódnak meg a háttérben. Az eddig feltárt példákban azonban jól látható milyen nehézségekkel küzdött a hitbizomány intézménye a korban. A további, hitbizományok sorsát érintő kutatások, mélyfúrások feladata lehetne más hasonló, kötött forgalmú birtokok összehasonlítása, az azokról történő adatgyűjtése is. Ezen kutatások révén ugyanis az eddigi elszórt, nagyrészt kortársak értékeléseiből származó, sokszor nem megbízható és nehezen ellenőrizhető információk nyerhetnének igazolást vagy épp cáfolatot a 20. század első felének egyik nagy társadalmi feszültségeket okozó problematikáját, a hitbizományok létjogosultságát illetően.²⁰

A rövid kitérő után visszatérve vizsgálatunkhoz, Andrássy Erzsébet férje, gróf Széchenyi Pál 1890. május 26-án levelet intézett gróf Andrássy Tivadarhoz,²¹ az április 22.

¹⁶ Az ő aláírásuk valóban nem szerepel az eredeti megegyezésben.

¹⁷ Andrássy Erzsébet és Andrássy Mária grófnők fellebbezési iratának piszkozata (datálás nélkül). SAL FAKh Kr. 509., Fasc. 4. Fol. 12–17.

¹⁸ Andrássy Manó gróf levele Andrássy Gyula gróf családjához (valószínűleg az 1880-as években). MNL OL Andrássy család levéltára P4 2. doboz 489. jelzet 1. és 2. levél.

¹⁹ Az Andrássy-család másik ágát érintő kérdésben lásd: Püski, 2013. 299–311. Más családok hitbizományait érintő vitás kérdésekről: Dessewffy, 1993. 375–383., valamint Gottfried, 1994. 87–92.

²⁰ Nagy, 2007. 297–312.

²¹ Levél gróf Széchenyi Páltól gróf Andrássy Tivadarnak (1890. május 26. – Lábod) – Štátny Archív V Levoči. Fond Andrássy - Krásna Hôrka. Kr. 509. Fasc. 1. Fol. 6–7.

idősebb Gyula fiához. Mivel ő is érintve volt a kérdésben, tájékoztatást kért az ügyben járatos rokontól. Pál azzal kezdte levelét, hogy ő természetesen csak tanácsot adhat a nővéreknek, határozni nem az ő dolga.²² Az is kiderül, hogy a családi kriptá ügyében viszonylag nagy beleszólással rendelkezett Andrassy Tivadar édesanyja, gróf Kendeffy Katalin is. Széchenyi utal egy bizonyos egyezségi tervezetre is, amely tartalmaz minden javaslatot a helyzet valaminemű megoldására. Ez a tervezet dolgozatot írásakor sajnos nem állt rendelkezésemre, pedig abból igen hasznos adatokat nyerhettem volna az ügy kimenetelét illetően. A nővérek oldalán minden bizonnyal a vár tulajdonjogának megtartása, annak a hitbizományból ki nem szakítása állt. Ezzel ellentétben a család többi tagja ezt annyiban látta volna más-ként, hogy a vár közös tulajdona legyen újra a családnak. A tulajdonos, gróf Andrassy Dénes 55 esztendő volt ekkor, és gyermektelen. A hitbizomány törvényes örökösei így Erzsébet és Mária voltak. A nővérek által felajánlott lehetőségként kínálkozott a család számára, hogy a várat, mint közös családi sírhelyet megkaphatják örökös használatra, fenntartási költségeinek térítése mellett. Széchenyi Pál a következő gondolatokkal zárta levelét: „... csak sajnálni tudnánk, ha javaslatod el nem fogadása arra készítené titeket, hogy az egész eszméről lemondanátok, mert szerintünk az egyezségi tervezet magában foglal mindent, mit ti kívánhattok, mindent mit mi tehetünk, és mindent, mit az egyesség megörökítésére a jelen generatio emberi számítás szerint jogosan elrendelhet.”

További kiegészítésként szolgál a mozaikok összeillesztéséhez, hogy 1887 és 1899 között Andrassy Dénes, illetve előbb Széchenyi Pál, majd fia, a hitbizomány későbbi gondnoka között folyamatos levélváltás történt a családi kriptá tárgyában, azonban megoldásra peren kívül nem jutottak több mint egy évtizeden keresztül.²³

Az ügy folyamánként, 1896. december 5-én a két ifjabb Andrassy lánytestvér, egy nyilatkozatukban hozzájárultak a másik ágból származó Andrassy Aladár, sírboltot és kápolnát érintő használatához, saját kriptá építtetéséhez, illetve ennek te-lekkönyvi bejegyzéséhez is. Kitételként szerepel azonban, hogy Aladár és örökösei a vár fenntartásának költségeihez is járuljanak hozzá egyenlő arányban.²⁴ A család más tagjára vonatkozó hasonló nyilatkozatról nincs tudomásunk, amely szintén ebben az időszakban készült volna, így arra következtethetünk, hogy Aladár kifejezett kérésére történt ez a megegyezés. Más kérdés, hogy ennek milyen tényleges ereje volt, mivel az döntési helyzetben levő örökös, a hitbizományi javak, így a krasznahorkai vár kezelője is még Andrassy Dénes volt.

22 Uo. 6r. „... én nem határozok a kérdés eldöntésében, csak véleményemet mondhatom és a várományos nővérek tanácsomat követik.”

23 SAL FAKh Kr. 509 Fasc 2 Fol 1–43.

24 Andrassy Erzsébet és Andrassy Mária nyilatkozata, 1896. december 5. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 2 Fol. 92.

További érdekes adalékkal szolgál számunkra egy 1899. június 3-án készült jegyzőkönyv. Andrassy Manó (aki az idősebb ág tagjaként már Andrassy György halála óta viselte Dénes hitbizományának gondnoki pozícióját) ugyan már 1891-ben elhunyt, mégis csak ekkor, 8 évvel halála után történt meg a függőben maradt ügyek rendezése a hitbizomány korábbi és későbbi gondnoka között. A dokumentumból tudjuk meg, hogy az új hitbizományi gondnok ekkor már Széchenyi Aladár, tehát Dénes nővérenek a fia (a hitbizomány egyik várományosa). A megállapodás eredményeként kölcsönösen eltekintettek az egymás elleni követeléseiktől, ahogy Andrassy Géza is megjegyezte: „a rokoni jó viszonyt perlekedéssel megzavar-ni nem akarja”.²⁵

Ahogy a Vasárnapi Újság 1899. június 11-i számából kiderül, az illetékes bíróság döntése szerint mindkét ág temetkezhetett a sírboltba. Ekkor merült fel Andrassy Gyula és felesége hamvainak átszállítása is Krasznahorkára (ahogy azt már említettem), mivel a töketerebesi mauzóleumot (amelyben Munkácsy Mihály festménye mellett Zala György szarkofágja látható), a mellette fekvő tóból víz beszívargása veszélyeztette.

A hosszú, ismét egy évtizeden keresztül zajlott folyamatos egyeztetéseket követően 1911. március 4-én jött létre²⁶ a Dénes számára (ám testvérei számára kevésbé) megnyugtató megegyezés, Andrassy Géza, Gyula és Sándor között. Az egyezségben felsorolják az összes fontos dokumentumot, amely a tárgyban született az elmúlt 4 évtizedben. Így hivatkoznak: 1. Andrassy György 1867. január 26-i végrendeletére; 2. egy 1813. január 1-i okiratra, melyben az idősebb ág lemond a krasznahorkai vár kezeléséről²⁷; 3. az 1872. április 22-én született dokumentumra, amely Andrassy György és Andrassy Manó között kötött; 4. az előző (3. pontban felsorolt) szerződés szövegében megegyező, 1899. március 1-én szignált változatra, amelyet az idősebb ág férfitagjai írtak alá; 5. az 1874. november 3-i hitbizományi leltárra a vár fenntartását illetően; 6. a hagyatéki bíróság 1896. április 21-i végzésére, mely elrendeli a vár használatára vonatkozó, mindkét ágra kiterjedő okirat létrehozását; 7. az 1908 decemberében már több mint 23 000 koronára duzzadt fenntartási letét igazolására; 8. telekkönyvi, tagosítási és kataszteri iratokra. Hivat-

25 Jegyzőkönyv gróf Andrassy Manó hitbizományi-gondnoki működéséből függőben maradt ügyek rendezésére, 1899. június 3. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 1 Fol. 10.

26 Családi egyezmény, 1911. március 4., hitelesítve 1911. május 10. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 2 Fol. 38–51.

27 Erre az okiratra hivatkozik egyébiránt egy 1896-ban, Andrassy Géza által jegyzett beadvány, melyben „jogelődeink kifejezetten fenntartották fiágra regulázott Krasznahorka várra vonatkozó jogokat s így jogunk van kérni, hogy a várbirtoklására vonatkozó megállapodásaink érvényre emelkedjenek.” SAL FAKh Kr. 509 Fasc 2 Fol 56.

koznak továbbá egy 1903. december 15.-én létrejött szerződésre,²⁸ egy 3397/906. szám alatt a rimaszombati hitbizományi bíróságnál bejegyzett családi egyezményre,²⁹ valamint annak 5181/1907. számú pótegyezményére, amelyet azonban közös döntés értelmében ekkor hatályon kívül helyeztek.³⁰ Amint azt korábban már vázoltuk, legutóbbi (1903–1907) között született dokumentumokban Andrassy Dénes a vár teljes tulajdonjogát (mint később kiderült kellő jogalap nélkül) az idősebb ágra hagyta. Nagyon érzékletes utalást találunk Dénes, nővéreivel szembeni motivációira, a megegyezés indoklásában. Itt ugyanis, amellet, hogy az idősebb ág önként vállalta a vár fenntartását, további fontos szempont, hogy az idősebb ágba már több férfi-örökös is van, hovatovább „Andrassy” névvel (utalva itt arra, hogy nővérei fiai ellenben nem rendelkeznek ezzel az előnévvel). Ez utóbbi érv olyan jellemvonását (ti. konzervativizmusát) mutatja Dénesnek, amely sem korábban (polgárlánnyal kötött házassága, öröksége tulajdonképpen elutasítása), sem később (öröksége és vagyona jótékony célokra való felajánlása) nem jellemezte. A névvisseléssel kapcsolatos szabályokra egyébként Andrassy György végrendelete is hivatkozik. Végül úgy rendelkeznek, hogy a várat és az ahhoz vezető utat Dénes az idősebb ág számára tulajdonjog nélküli használatba, illetve birtoklásba adja át. A idősebb ág tagjai ezek után kötelesek: a várat fenntartani és javítani; a sírboltba férőhelyet mindkét ágnak biztosítani, valamint levéltárat fenntartani; „Franciska” emlékmúzeumot fenntartani. További kitételként szabta meg az idősebb ág számára, hogy: a vár el nem idegeníthető, továbbra is a György féle hitbizomány tulajdona; a jelenlegi 23 750 korona alaptőkének kamataival 50 000 korona után rendelkezhetnek csak; a hitbizomány birtokosa és gondnoka egy vár-gondnokot jelöl ki, aki évente köteles a bíróságnak jelentést tenni; kötelesek 30 000 koronás tűzkárbiztosításról szóló kötvényt átvenni, a 12 évre szóló adóslevelet beváltani, majd gondoskodni saját költségen a tűzkárbiztosításról;³¹ a sátorlajújhelyi hitbizományi bíróságnál kieszaközölni, hogy a kötelezettség biztosítésként a parnói, töketerebesi és homonnai hitbizományokba egyenlő arányban jegyeztessék be a várat; a hitbizományok megszüntével elővásárlási jog illeti a betléri ágot; András-

28 Amely ellen az ifjabb ág nőágának képviselője, Széchenyi Aladár (hitbizományi gondnok), 1904. március 7-i beadványával tiltakozott, mivel ellentmondónak találta Andrassy György végrendeleteivel, valamint a hitbizományi okirat ajánlásával. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 16–19.

29 Családi egyezmény 397/906. V. 18. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 24–33.

30 A hatályon kívül helyezés okaiként az egyezés 6. oldalán megemlíti: „... nehogy azok tartalma a jelen végleges megállapodásra a jövőben valamikor zavarólag hasson.”

31 A tűzkárbiztosítást már az akkori tulajdonos is igen fontosnak tartotta, mivel a vár egy villámcsapás következtében már 1818-ban is leégett. Később Andrassy Dénes saját költségén, a „Franciska” Emlékmúzeum kialakítása közben erősítette meg a tetőszerkezetet.

sy Géza, mint kijelölt meghatalmazott mindhárom családtagnak. A rimaszombati illetékes bíróság végül 1912. július 2-án hagyta helyben a megkötött szerződést és egyezséget, melynek nyomán augusztus 24-én vették fel a „várnak és felszerelésének”, az átadáshoz szükséges leltárát.

Andrassy Dénes, az élete végére magányos gróf, bár számos egyesület dísztagja és díszelnöke volt, a szicíliai Palermóban, bronchitisz utáni súlyos tüdőgyulladásban hunyt el 1913. február 26-án.³² Balás Lajos rozsnyói püspök így búcsúztatta a gróft: „[...] utólért a kérlelhetetlen halál, hogy vele [Franciskával] örökre egyesülve aludjad sírálmodat a feltámadás világünnepéig, hazai földön, ezen művészihletalkotta, magasztos lelkeitekhez méltó műemlékü sírhelyen, amelynek falaihoz, mint a jótékonyosság és felebaráti szeretet oltárához fog az utókor zárandokolni!”³³

A hitbizományt, Dénes halálát követően kettéosztották az örökösök. A monoki részt gróf Andrassy Erzsébet fia, gróf Széchenyi Aladár örökölte,³⁴ míg Krasznahorkaváralját gróf Andrassy Mária fia, gróf Maldeghem Ferenc kapta. Aladár, jussa mellett³⁵ a krasznahorkai vár könyvtárát, továbbá 1350 db ezerkoronás Transdanubia Egyesült Gőzmalom Rt. Részvényt is magáénak tudhatott.³⁶

A közös sírbolt és levéltár átadására, tárgyalási jegyzőkönyv felvételére 1913. április 28-án³⁷ került sor a rimaszombati hitbizományi bíróság által a helyszínen. Sulyovszky István (Andrassy Dénes volt jószágkormányzója és tanácsadója), Andrassy Géza, Széchenyi Aladár hitbizományi gondnok és néhány ügyvéd mellett a gömöri árszaszék képviselői is megjelentek. Ugyan az anyakönyvi adatok hiányában a hitbizományi birtokost nem igazolhatta a bíróság, az összes érdekelt jelen volt ezért az eljárás jogerősnek volt tekinthető. Ekkor döntöttek, hogy a vári örökre továbbra is használhatja a vár bizonyos helyiségeit, valamint elkezdtek felvenni a sírbolt leltárát is. A leltár felvétele után a vár kulcsait szimbolikusan Andrassy Gézának adta át az illetékes bíróság. A földhivatal azonban nem volt hajlandó a telekkönyvbe is bevezetni a változásokat, azzal az indokkal, hogy Géza nem tulajdonosa, mindössze haszonélvezője a várnak.³⁸

32 Basics, 2006. 6.

33 Gyászbeszéd csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrassy Dénes gróf hamvai felett – Statny archiv Levoca. fond Andrassy - Krásna Hôrka. Kr. 509. Fasc. 1. Fol. 1–2.

34 Östör – Petrovay, 1937. 30.

35 A statisztikák szerint 1925-re Aladár kezén 11.565 kat. holdnyi hitbizományi birtok volt, melyből 10.266 holdat haszonbérletben tartott. (Aczél, 1937. 24.)

36 Tamás, 2001. 47.

37 SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3. Fol. 64.

38 SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3. Fol. 78.

Az erről szóló végzést³⁹ 1913. június 24-án kapták meg az örökösök, miszerint a hitbizományi várományosok igazolása után, azok meghallgatásáig a bíróság függőben tartja a döntést. Ekkor a felügyelet még a bíróságnál maradt. Valószínűleg részben ezért volt szükség az ügy későbbi újratárgyalására is. További érdekes információként állapítható meg, hogy a családi levéltár leltározásakor derült fény annak hiányára. Az uradalmi tisztek elbeszélése szerint ugyanis Andrassy Aladár a családi levéltárat még korábban Homonnára, saját kastélyába szállította (nagy valószínűséggel annak várbeli biztonságáról nem volt teljesen meggyőződve). A végzés szerint akkor 60 nap állt rendelkezésére Andrassy Sándornak (mint Aladár jogutódjának), hogy az iratok hiánytalanul átadja Andrassy Géának.

A gróf még halála előtt, 1912 márciusában írta meg végrendeletét, a hagyatéki tárgyalásra 1913. november 6-án került sor Rozsnyón. Rendelkezése szerint az utána maradó ingó és ingatlan vagyonok értékének igen nagy hányadát, életéhez hasonlóan, jótékony célokra kívánta adományozta. A tárgyaláson megjelent 14 szervezeti képviselőn kívül további 9 múzeum és egyesület kapott meghívást a tárgyalásra Dénes végrendelezése szerint.⁴⁰ Hajnal Hugó szerint egyenesen a hitbizományok létének megkérdőjelezését, támogatókkal szembeni „visszacsapás” a végrendelezés⁴¹. Véleménye szerint egy olyan, feudálisnak és archaikusnak tartott „intézmény” jövedelmeinek felajánlásáról volt szó, ebben az esetben a köz javára, amely éppen – bírálói szemében – a közjó és a modern eszmék ellen hatott. Más kérdés, hogy az örökösök és képviselői a legtöbb követelést nem ismerték el, azok jogosságát peres úton kívánták tisztázni.

A vizsgálat szempontjából felbecsülhetetlen értékű irat is előkerült a kutatás során. Széchenyi Aladár emlékirata, amelyet 1914 februárjában jegyzett fel a krasznahorkai pereskedéssel, a vár tulajdon- és birtokjogával kapcsolatban.⁴² A dátumozásból kiderül, hogy a hitbizomány kettéosztása ekkor még nem történt meg.

39 SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3. Fol. 74

40 Jelen voltak és meghívást kaptak többek között a következő egyetek képviselői: 1. Sátorlajúj helyi és Kassai Jótékony Nőegyletek, a Zemplén vármegyei Közművelődési Egyesület; 2. budapesti Önkéntes Mentő Egyesület; 3. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat; 4. kassai Tanítói Internátus; 5. Gömör vármegyei Magyar Közművelődési Egyesület; 6. Rozsnyói Jótékony Nőegylet; 7. Magyar Tudományos Akadémia; 8. Gömör vármegyei Fehérkereszt Egylet; 9. Országos Állatvédő Egyesület; 10. Kir. Magyar Természettudományi Társulat; 11. budapesti Rabsegélyező Egyesület; 12. Vakokat Gyámolító Egyesület; 13. Magyar Nemzeti Múzeum; 14. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3. Fol. 4.

41 Hajnal, 1894. 76.

42 Széchenyi Aladár emlékirata, 1914. február. SAL FAKh Kr. Cast II 4 e VIII 154 Fol. 3–4.

Szövege elején utal arra, hogy a szétosztás során nem kizárólag a jelen, de főleg a jövő generációk érdekeit is szem előtt kellene tartani. Rögtön ezt követően, Maldeghem Lajosra utalva megjegyzi: „Egyet azonban egészen bizonyosan tudunk és ez az, hogy Maldeghem Lajos gróf külföldi honos, és saját kijelentései szerint soha magyar ember nem lesz”, mivel Württembergben és Bajorországban is már van primogenitúrán (elsőszülöttségen) alapuló hitbizománya. Véleménye szerint, mivel az ifjabb Andrassy-hitbizomány szintén elsőszülöttségi, így az öröklésben Magyarországon nem követheti őt egyik fia sem (kivéve, ha feladja német hitbizományát). Továbbá úgy látja, hogy előreláthatólag a jövőben sem szeretnének magyarok lenni, majd elmereng, hogy hasonló helyzetben mit tenne: „Ha ezek még olyan értékesek lennének is nem képzelhetek magamnak olyan esetet, hogy én, vagy bármelyik véreből született jogutódom magyar hazánkat elhagynák, ha azt még olyan nyomorultnak is tudjuk.” Felmerülhet, hogy mi fog történni, ha egy Maldeghem nem akarja majd magyarországi birtokát kezelni? – teszi fel a kérdést Széchenyi Aladár. Ráadásul az 1909. évi X. tc. hátrányosan is érinti őket (háromszoros jövedelemadó, ha legalább négy hónapot nem tartózkodik az országban), melynek nyomán talán úgy fog dönteni, hogy tőkehitbizományt tesz belőle, amelynek állampapírai után csak a kamatokat kell szednie. További két lehetőségként látja, hogy a hitbizományokat megszüntethetik a jövőben („Nem lehet tagadni, hogy ez az eszme él mai korunk szellemében, csak idő kérdése, mikor fog megérni?”) Ebben az esetben is szinte biztosan pénzzé tennék az ingatlant szerinte. A másik, hogy az állam csak magyar polgárnak fogja engedni a magyar föld birtoklását. Szerinte a radikális birtokpolitika előbb utóbb bekövetkezik majd, melynek okát a kivándorlásban és az egykezés elterjedésében látja.⁴³ Összegzése szerint a hitbizomány kettéosztása csakis akkor képzelhető el helyesen, ha a Maldeghemek eladható és jó helyen levő birtokokat kapnak. Gondolatait, ahogy fogalmaz lelkiismereti kötelezettségnek tartotta leírni.

Andrassy Dénes halálát, valamint a hitbizományi vita konszolidálódását követően, a családi megegyezés nyugodtabb mederbe terelését vágta ketté az első világháború kitörése. A világháború következményeként, a gazdasági-társadalmi berendezkedés gyökeres megváltozása a családi sírbolt és levéltár fenntartására félretett (ekkor már 30 000 korona körüli) összeget teljesen felemésztette (annak

43 A kor nacionalizmusának egy kiváló példáját olvashatjuk ki Széchenyi Aladár emlékiratának e rövid részletéből: „Bizonyos, hogy radikálisab birtokpolitika előbb utóbb be fog következni, mert véreinknek mindnagyobb tömegekben a tengerentúlra való kivándorlása és a nemzetpusztító egygyermekrendszer rohamos terjedése parancsolólag fogja ezt követelni, és mert nagy igazság rejlik Károlyi Sándor híres mondásában: a magyar föld légyen a magyaroké.” SAL FAKh Cast II 4 e VIII 154 Fol. 4r.

hadikölcsonbe fektetése tovább apasztotta).⁴⁴ Az 1924/179. törvény megszüntette a hitbizományokat Csehszlovákiában. Ebben az időszakban a vár sorsa mind nehezebben alakult. Későbbi kimutatásokból ismerhetjük, hogy 1919-től Andrassy Géza újra megkezdte a vár karbantartását, amely a háborús években bizonyos lero-molhatott, főleg az 1918-ban bekövetkezett erős vihar következményeként (ekkor a tetőzet, egy évszázaddal a vár leégését követően, ismét teljes cserére szorult). A karbantartást azonban csak 1923–24-ben tudták megkezdeni, azt is csak nagyobb kölcsönök felvétele mellett. A pénzügyi források megteremtése miatt a gondnok (pontosabban annak jogi képviselőjében talán Harmata Andor Kassáról) 1925-ben 300 (más források szerint 50) kataszteri hold felszabadult hitbizomány értékesítésének engedélyezését, valamint a krasznahorkai vár „kibocsájtását” (valamelyik ág részére) kérte a prágai földhivaltól.⁴⁵ A helyszínen járt bizottság a várat erre alkalmasnak találta, azonban kérte igazolását, miszerint az telekkönyvileg valóban a betléri ághoz tartozik. Mivel ilyen dokumentumot nem tudtak mutatni, így a Földhivatal az eljárást megszüntette.⁴⁶ Mivel a hitbizományok megszüntetése az Andrassy György-féle hitbizományt is kettévágta (ti. a krasznahorkai uradalom Csehszlovákia területén feküdt, míg a monoki uradalom Magyarországon), a jogi vita nem az örökösök és az idősebb ág tagjai között újult ki. Az örökösök közül Széchenyi Aladár (Andrassy Erzsébet fia) a monoki, míg Maldeghem Lajos (Andrassy Mária fia) a krasznahorkai részt kapta. Ebből a helyzetből fakadóan, a vár birtoklása körüli disputa immár a betléri Andrassyak (Andrassy Géza, valamint fia, Manó), illetve Maldeghem Lajos és hasonnevű fia között folytatódott. Az 1920-as években, a vár fenntartását, javíttatását, a várgondnok (Baffi János)⁴⁷ fizetését bizonyíthatóan Andrassy Géza vállalta magára. 1919. január 1-től 1925 végéig a várőr fizetés, valamint az épületfenntartási költségek több mint 74 ezer cseh koronát tettek ki. Ezek a költségek 1926 és 1930 között már 89 ezer cseh koronára rúgtak.⁴⁸ Az 1920-as évek folyamán folyamatos feszültségeket okozott a fenntartási hátralékok nem fizetése a családtagok részéről. Annál is inkább, mivel számukra sem volt teljesen világos, hogy a hitbizományok megszüntetésével kinek a tulajdonába (és így fenntartásába) került is a vár, s a hozzá tartozó terület. Akkori értelmezésük szerint ugyanis (a korábbi családi egyezmény tartalmát tekintve) a

44 SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 84r, valamint uo. 86v

45 SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 93.

46 Harmata Andor levele Aranyosi Arisztid ügyvéd részére a krasznahorkai vár körüli terület hitbizománybóli kibocsájtása kapcsán. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 78.

47 Szül.: 1882-ben Krasznahorkaváralján. 1910-ben került a várba, mint gondnok és kalauz. (Csatár – Ölvedi, 1939. 37.)

48 1931. július 4-i kimutatás a krasznahorkai vár fenntartásáról, valamint a várőr szolgálati járandóságairól, kelt Betlérben. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 2 Fol. 37.

tulajdonos Andrassy Géza lett.⁴⁹ További bizonytalan pontot jelentett a kérdésben a korábban létrehozott fenntartási és várőri alap is, melynek kamatai ekkor már tetemes összegre rúghattak.⁵⁰

1929 végére Andrassy Sándor már 35 ezer koronás hátralékot halmozott fel a közös fenntartási költségekből, azonban ahogy Andrassy Géza képviselője, Harmata is megjegyzi: „... nem lehet és nem is merem hinni, hogy Kegyelmes urak bármelyikje ily összegért kitegye magát annak, hogy a csehek őrizzék és kriptá-juk felett rendelkezzenek.”⁵¹ A fenntartási összegek fizetésére, a dokumentumok ismételtlen kényelmetlen halogatás előzte meg, melynek során Andrassy Sándor fiára, Mihályra hárította a fizetési kötelezettséget (indoklásában arra hivatkozott, hogy Andrassy Gyula örököse valójában Mihály). Vélhetően Aranyosi Arisztid (a krasznahorkai Maldeghem uradalom ügyvédje) ekkor felvetette, hogy amennyiben Sándor gróf a fizetéstől elzárkózik, úgy a költségeket bírói úton is hajlandó behajtani, noha „a perlést ez ügyben kicsit szégyennek is tartom a családra nézve”, ahogy azt megjegyzi.⁵² 1929-ben a csehszlovák kormány régiségek országos fenntartó hivatala is érdeklődött a vár fenntartásáról, amelyet ekkor még elhárítottak a birtokosok.⁵⁴

Széchenyi Aladár 1931. október 4-én kelt levélben számolt be Krasznahorkán tett látogatásáról Andrassy Gézának.⁵⁵ Ebben azt írja, hogy a várban az elhanyagoltságot tapasztalta. Ekkor a kápolna és a sírkamrák nedvesek voltak és penészesek, melynek elhárítását, továbbá gondnok kinevezését is javasolja. A gondok személyében Mayer Gézát⁵⁶ nevezte meg, aki korábban Andrassy Dénes uradalmi erdész mestere volt, majd Maldeghem Lajos idejében már uradalmi igazgató. Említést tesz egy, a várhegy lábánál épülő vendéglőről is, amelyet azonban kegyeletsér-

49 Határ Károly (Andrassy Gyula jószágigazgatója) levele Harmata Gyula [helyesen Andor. H.I.] uradalmi igazgatónak. 1925. június 10. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 133.

50 Ez azonban hadikölcsonbe lett fektetve, ami a háború alatt teljesen elértéktelenedett.

51 Harmata Andor levele Andrassy Sándornak Homonnára. 1929. november 12. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 39.

52 Andrassy Sándor gépelt levele Andrassy Géza Uradalmi Vezérigazgatójának. 1932. július 21. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3 Fol. 94.

53 1931. szeptember 7. SAL FAKh Kr. 509 Fasc. 3. Fol. 104.

54 Ekkor a krasznahorkai Andrassy-mauzóleum már állami fenntartásban működött

55 Széchenyi Aladár levele Andrassy Gézának, 1931. október 4. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 3. Fol. 11.

56 Csatár – Ölvedi, 1939. 155.

tőnek tart. Október 7-én kelt válaszlevelében⁵⁷ Andrassy Géza megnyugtatta családi rokonát, miszerint nem kocsmát, hanem menedékházat („szaletli”)⁵⁸ terveznek felépíteni, amely aztán a bevételeket is növelheti még (a turistáknak a sírboltba egyébként is tilos a belépés). Andrassy Géza megjegyzi továbbá, hogy képviselője Harmata Andor és Mayer Géza már régóta együttműködnek a vár ügyében, így külön gondnok kinevezése szükségtelen.

A vár fenntartásának nehézségei mintha rendeződne a vita, ráadásul a 30-as évek elejére a turizmus is felfedezte magának a „büszke várat”. Ezt a látszólagos konszolidációt borította fel egy 1934. június 30-i, Harmata Andor által szövegezett Andrassy Gézának szóló levél,⁵⁹ amely a Maldeghem család látogatásakor íródott. Ebben gondnoka gyanújáról tudósítja Andrassy Gézát, miszerint Mayer tisztviselő révén Maldeghem meg akarja szerezni a vár birtoklási jogát a tulajdonjog mellé. Továbbá véleménye szerint ennek egy előpróbája volt, mikor az egyik berendezést megpróbálták elvitetni a várból.

A krasznahorkai sírboltért, a vár felügyeletéért, tulajdonjogáért és birtoklásáért zajló vita új fordulatot vett 1934-től. Ekkortól már Jankovics Marcell,⁶⁰ mint ügyvéd képviselte Andrassy Gézát, később fiát, Manót is az ifjabb Ludwig Maldeghemmel szemben.

Az ügy részleteit megvizsgálva Jankovics arra a véleményre jut 1934 októberében,⁶¹ hogy az 1912-ben jóváhagyott családi egyezményrel összhangban, a vár és berendezéseinek tulajdonajoga a monoki ágat, tehát Maldeghem grófot illeti. A birtoklási jog, illetve a fenntartási kötelezettség azonban Andrassy Géza, Gyula és Sándor jogutódait illetik meg. 1935. január 14-i levelében⁶² a következő megjegyzéseket teszi: „a kérdés mindenestre nem köznap és érdekes.” „...a levél végén

57 Andrassy Géza válaszlevele Széchenyi Aladárnak, 1931. október 7. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 2. Fol. 13.

58 Andrassy Géza és Filiczky Lajos levelezése, a vár tövőben felépítendő szaletli vonatkozásában. 1930. október-december. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 3. Fol. 121–124.

59 Harmata Andor levele Andrassy Gézának, 1934. június 30. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 3. Fol. 115.

60 Jankovics Marcell (1874–1949) ügyvéd, politikus, író, alpinista. A 20. század eleji magyar hegymászás pionírja. Unokája Jankovics Marcell rendező. 1905-től országgyűlési képviselő, 1919 februárjában a Pozsony elcsatolása elleni tiltakozó jegyzék több világnyelvre való lefordítója. 1925 és 1938 között a Szlovenszói Magyar Közművelődési Egyesület, valamint a Szlovenszói Magyar Kultúratanács elnöke.

61 Jankovics Marcell levele Andrassy Gézának, 1934. október 22. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 2. Fol. 31. Jogi véleménye teljes egészében: SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 2. Fol. 55.

62 Jankovics Marcel levele Andrassy Gézának, 1935. január 14. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 2. Fol. 60.

békeszeretetemet hangoztatom, enyhíteni akarom az én véleményem teljesen merev álláspontját ... nyugvópontra kellene hozni ezt az ellentétet, míg Maldeghem Lajos gróf úr a tulajdonos.” Az ügy ekkor tehát bizonyosan nem juthatott el a bíróságig, igyekeztek közös megegyezéssel rendezni a kérdést. Jankovics is azon az állásponton volt, hogy mivel a vár eladására (a korábban rögzített jogi korlátok miatt) nincs gyakorlati lehetősége Maldeghemnek, ezért az ügyet nem tanácsos „fölvágni”, ragaszkodni kell az érvényben levő megállapodáshoz, illetve a tulajdon- és birtokviszonyok szétválasztásához is.

Harmata Andor, 1935. április 16-i levelében⁶³ erősítette meg Jankovics Marcell korábbi jogi szakvéleményét, miszerint a vár fenntartásáról a betléri ág gondoskodik, míg a tulajdonjog az egykori Andrassy György-féle hitbizománynál marad. Andrassy Mihály, 1935. május 7-i levelével⁶⁴ szintén egyetértett Jankovics javaslatával. A hitbizomány megszüntetése ugyanis nem szüntette meg a hitbizományi tárgyakra, ingatlanokra vonatkozó szerződéseket. A korábbi egyezmény is gondolt erre, amelyben meghatározták, hogy abban az esetben, ha a tulajdonos el kívánja adni a várat, az idősebb ágat mindenképpen elővásárlási jog illeti meg. Ebben az esetben egyébként is beszámíthatóvá válnának a javítások, a fenntartás és beruházások összegei.

A vita végére egy 1936. febr. 6-án keletkezett, Jankovics Marcell által szövegezett javaslattervezet tett pontot, melyet Andrassy Géza részére is eljuttatott.⁶⁵ Leveléhez mellékelte Ludwig Maldeghem korábbi leveleit is. Javaslati szerint az egyik legfontosabb kérdés, hogy közös megállapodással jelöljenek ki az Andrassy családból egy mindenkori gondnokot (amely mindaddig nem történt meg). A várnagy ellátását ezen túl a Maldeghem családnak kellett finanszíroznia, továbbá a vár bevételeit (a fenntartási, javítási költségeken felül) tartalékolniuk kellett. Minden bizonnyal a fenti szempontok szerint született megállapodás a rokonok között. Erre az iratok hiányából, illetve az üggyel kapcsolatos levélváltások megszűnéséből következtethetünk.

Jankovics Marcell, feltehetően iratai egyik rendezése után intézett levelet 1942. március 10-én Andrassy Manónak, amelyben összegezte a krasznahorkai vár ügyében keletkezett iratokat⁶⁶, majd így zárta sorait: „... a kezeim között megfor-

63 Harmatta Andor levele Andrassy Gézának, 1935. április 16. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 2. Fol. 17.

64 Andrassy Mihály levele Andrassy Gézának, 1935. május 7. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 2. Fol. 27.

65 Jankovics Marcell levele Andrassy Gézának, 1936. február 6. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 2. Fol. 1

66 Jankovics Marcell levele Andrassy Manónak, 1942. március 10. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 1. Fol. 2–3.

dult és hitbizományilag már jóvá is hagyott ... megállapodás ... mindezen okiratokat túlhaladottá teszi és ezért ezek csupán emlék jellegével bírnak és mint emlék elteendők. Jogi jelentőségük ma már ezen régi okmányoknak aligha van, hacsak nem az, hogy illusztrálják Krasznahorka ügye megoldásának előzményeit.” A krasznahorkai vár birtoklásának, a családi sírbolt használatának kérdését az ügy kezdetétől (1872. áprilisa) számítva közel hét évtized alatt sikerült tehát megnyugtatóan lezárni. Ezen időszak alatt azonban az ifjabb ág férfiági kihalása mellett az országhatárok kétszeri változásának mindennemű gazdasági és jogi hátrányait is el kellett szenvednie a családnak.

A Maldeghem család minden bizonnyal Krasznahorkára költözött. Hosszabb-rövidebb időt már korábban is töltöttek a településen, elsősorban a nyarakat. Eközben gondoskodtak németországi (Niederstotzingen mellett fekvő) birtokaikról, a krasznahorkai vár kezelését és fenntartását azonban teljes egészében a betléri ág (előbb Andrassy Géza, majd fia, Manó) végezte. A falusiak elbeszéléséből ismerjük a körülményeket, hogy a korábban Andrassy Dénes által épített galéria melletti kúriában laktak. A család egész biztosan a környéken tartózkodott hosszabb időt, először 1914-ben,⁶⁷ 1934-ben,⁶⁸ majd 1943-ban is. Andrassy Mária unokája, Ludwig Emil Anton két gyermeke ugyanis Kassán született. A beszámolók szerint csak a háború végén 1944–1945-ben hagyták el családi örökségüket.⁶⁹

Véleményem szerint a vár fenntartása, tulajdonlása és birtoklása körüli zűrzavaros helyzetet az 1813. január 1-én keletkezett dokumentum okozhatta,⁷⁰ amely nem rendelkezett egyértelműen a vár tulajdonjogáról, annak idősebb ágat illető fele részéről csupán lemondtak a monoki ág „fi-leszármazó”-i javára. Magát a családon belüli konfliktust, mely jogi és személyes ellentétek sorához vezetett, végül ez utóbbi kitétel okozhatta.

Fenti okfejtésünk, sokszor a részletekig menő elemzésünk nyomán olyan finom részleteket sikerült feltárnunk és megvizsgálnunk a krasznahorkai vár (annak Andrassy sírboltja és levéltára) kapcsán, amely információk reményeink szerint közelebb visznek az uradalmat birtokló család társadalmi-gazdasági viszonyainak pontosabb megismeréséhez.

67 Herczl Lajos (kresznahorkai tiszttartó) levele Spéczián Gusztávnak (betléri igazgató), melyben tudósít a Maldeghem család tartózkodásáról. 1914. május 23. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 3. Fol. 114.

68 A levélben arról is tudósít, hogy a 3500 kilométeres utat saját gépkocsijukkal tették meg. Ludwig Emil Anton von Maldeghem német nyelvű levele Andrassy Gézának. Váralja, 1934. június 26. SAL FAKh Kr. 509. Fasc. 3. Fol. 14.

69 Barcsi, én.

70 7757/1851. számon a rimaszombati hitbizományi bíróság iratai között. Eredeti állapotban a homonnai családi levéltárban volt fellelhető a dokumentum.

A vita fentiekén túl több, valós, de semmiképp sem kizárólag lokális, családra vonatkozó problémára is felhívja a kutató figyelmét. Látszik, hogy a túlzott bürokratizmus, a területi elcsatolások okozta gyakorlati és lelki frusztráció és egy, a családba külföldről beházasodott arisztokrata összessége hogyan befolyásolta és zilálta szét a közéleti és egzisztenciális csúcson már túlhaladott nemesi család életét. Láthattuk, szinte kézzel foghatóan tapasztalhattuk a régi és modern világ találkozását a jogi mesterkedés, földbirtokviszonyok, társadalmi feszültségek, valamint a „nemesi nacionalizmus”⁷¹ keveredésének összetett optikáján keresztül.

71 H. Balázs, 1960. 319–322. A fogalom általam használt keretei szerint a „nemesi nacionalizmus” olyan fogalom, amely összetevői között találjuk a „nemesi tudat”, a modernkori nacionalizmusok, a revizionizmus speciális elegyét.

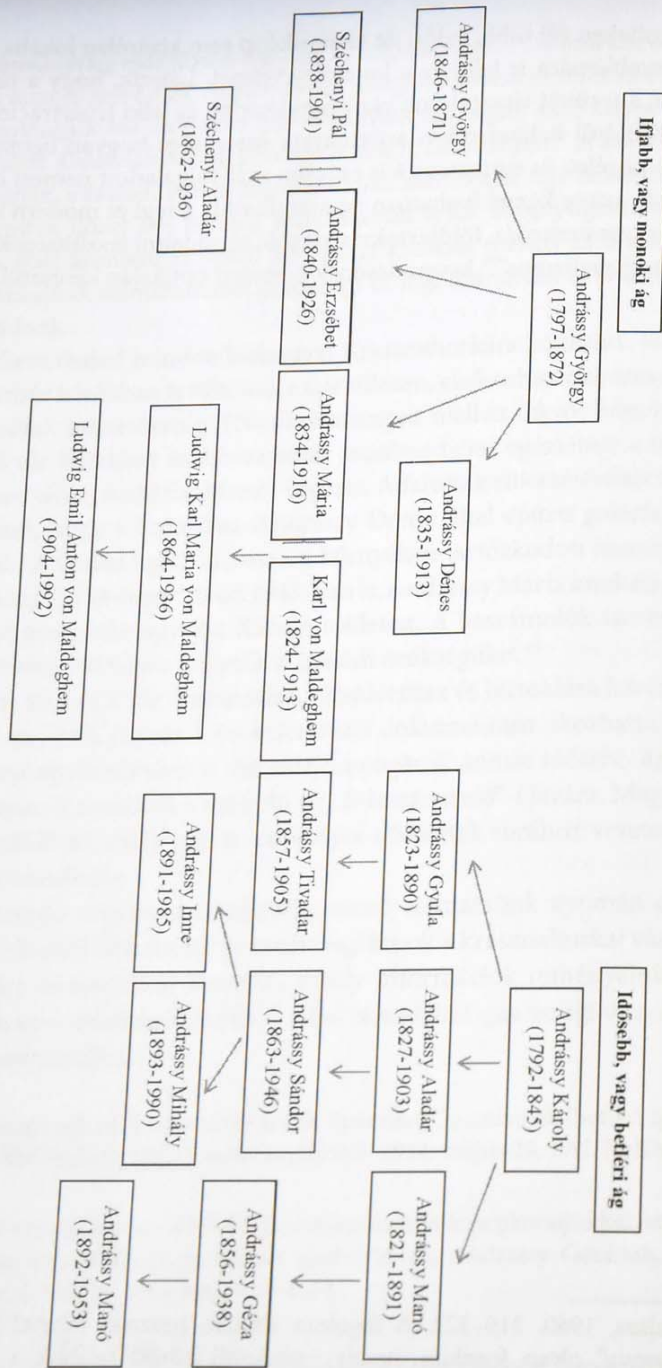
Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P4 Andrassy család iratai 2. doboz
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 19 Király Személye Körüli Minisz-
térium Levéltára Királyi Könyvek LXVIII. kötet 32–41. (<http://mol.arcanum.hu/moldigidat>)

Štátny Archív V Levoči Fond Andrassy-Krásna Hôrka Cast II 4 e VIII 154 Fol 4r.
Štátny Archív V Levoči Fond Andrassy-Krásna Hôrka Krabici 509.

IRODALOMJEGYZÉK

- Csatár István – Ölvédi János (szerk.): A visszatért Felvidék adattára. Bp., 1939.
Aczél Béla: A hitbizomány története, bírálata és megreformálása. Pusztaföldvár, 1937.
Az Andrassy-nemzetség sírboltja Krasznahorkán és Terebesen. In: Vasárnapi Újság, 45. (1899) 24. sz. 404.
Barczy Gyula: Az Andrassyak a 20. és a 21. században. www.radixforum.com/pictures/200702789.doc Letöltés: 2015. július 28.
Basics Beatrix [et al.]: Gróf Andrassy Dénes: egy műpártoló és műkedvelő arisztokrata, 1835–1913. Budapesti Történeti Múzeum – Slovenské národné múzeum, Budapest – Bratislava, 2006.
Dessewffy György: Egy hitbizomány hanyatlása: Dessewffy-hitbizomány. In: Helytörténeti tanulmányok, 9. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1993. 375–383.
Gottfried Barna: Egy hitbizomány széthullásának anatómiája. A Dessewffy-hitbizomány, 1879–1939. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Évkönyv, 10. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1994. 87–92.
György Tibor: Krasznahorka és Betlér. Somorja, 2003.
H. Balázs Éva: A reformkori nemesi nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. In: Történelmi Szemle, (1960) 2–3. sz. 319–322.
Hajnal Hugó: A magyar családi hitbizomány. Bp., 1894.
Nagy József: Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In: Besze Tibor – Miskei Antal (szerk.): Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Eger, 2007. 297–312.
Östör József – Petrovay Zoltán: Hitbizományi jog. Bp., 1937. I–II.
Püski Levente: Az Andrassy-család tiszadobi hitbizományának kálváriája. In: Papp Klára és Püski Levente (szerk.): A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Debrecen, 2013. 299–311.

Melléklet
Az Andrassyak leszármazása a tanulmány által vizsgált periódusban (1872–1942)

Forrás: saját szerkesztés

Püski Levente: Sporttól a politikáig: Andrássyak a 20. század első felének magyar közéletében. In: Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint (szerk.): Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Debrecen, 2014. 583–601.

Szűcs Lászlóné Siska Katalin: Az árvaszékek története és jogi szabályozása Szabolcs megyében 1848–1880 között. PhD értekezés, Miskolc, 2000.

Tamás Edit: Monok. Bp., 2001.

István Hegedűs

„...if only the others had also signed it...” Legal Dispute over the Andrássy Family Crypt in Krasna Horka (1872-1942)

In my paper I present and analyse the course of events, circumstances and developments of a more than 6-decade-long legal dispute related to the family crypt of the Andrássy family in the Krasna Horka Castle. In my view, the chaotic situation around the upkeep, ownership and possession of the castle may have been caused by the document of 1 January 1813 not containing a clear statement on the ownership of the castle: the older branch of the family only waived the right of their property-half in favour of the 'male-descendants' of the Monok branch. The reconstruction of the dispute can give a more subtle insight into the unusual history of the family and their entail in question, the complicated economic and social relationships of owners and possessors, furthermore we can get insight into how an aristocratic family network operated.

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG HAJDANI URADALMAI IRÁNT ÉRDEKLŐDŐK igencsak kellemes helyzetben vannak az utóbbi évtizedben, hiszen egyre-másra jelennek meg tanulmánykötetek, önmagában publikált elemzések, avagy éppen PhD-disszertációk. E gazdag termés újabb darabja a Szirácsik Éva szerkesztésében készült *Egyházi és világi uradalmak* című kötet is. A munka hátterét a 2014. november 21-én a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán megrendezett 6. Országos Uradalomtörténeti Konferencia előadásai adják.

[...]

A kötet kilenc, nagyjából hasonló terjedelmű tanulmányt tartalmaz. A tanulmányok időintervalluma mintegy 400 évet fog át, de a többség egyértelműen a 19. századdal foglalkozik. A témákat tekintve igen változatosak a tanulmányok, lényegében átfogják a hajdani uradalmak igazgatási, gazdálkodási és igazságszolgáltatási kérdéseit.

[...]

A kilenc tanulmány érdekes bepillantást enged a hazai uradalmak hosszú távú működésébe, ezáltal gyarapítva ismereteinket a nagybirtokok működéséről. A kötet tanulmányai tovább színesíthetik az egyházi és világi uradalmakról alkotott képet. Különösen fontosnak tartom, hogy igazodva a nagy trendekhez, több tanulmány is felhasználta azokat a digitalizálási eredményeket, amelyeket a hazai archívumok létrehozta. E források felhasználásával horizontálisan is egyre mélyebben lehet vizsgálni a magyar történelem e fontos területét. A kötet felhasználása sokoldalú lehet: történészek, helytörténészek, közgazdászok, egyetemisták, de még átlagos intelligenciájú érdeklődők is minden további nélkül olvashatják.

Pécs, 2015. november 18.

Prof. Dr. Kaposi Zoltán
D.Sc.
PTE KTK

